PL ISSN 0012-7825

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDUNTUR
INDE AB ANNO MDCCCXCIV

EDITORES
SILVESTER DWORACKI ANDREAS WÓJCIK

Volumen LXXVII 1989
Fasciculus 2

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW ·
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM

BRONISLAUS BILIŃSKI, VARSAVIAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
MARIA CYTOWSKA, VARSAVIAE
GEORGIUS DANIELEWICZ, POSNANIAE
SILVESTER DWORACKI, POSNANIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
ROMUALDUS TURASIEWICZ, CRACOVIAE
ANDREAS WÓJCIK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

61-874 POZNAŃ, ALEJA NIEPODLEGŁOŚCI 4
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTOR
LESZEK MROZEWICZ

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

© *Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, Wrocław 1989*

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1990.
Objętość: ark. wyd. 16,20; ark. druk. 12,25; ark. A_1 - 16,3.
Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 4239/89

C O M M E N T A T I O N E S

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

COLOR CLUSTERS IN HOMER

By

ROBERT J. EDGEWORTH

The *Iliad* and the *Odyssey*, which Wolff called "the great banquet of Homer", have been picked over so thoroughly by the scholars of three millenia — by carping critics, awe-struck votaries, and editors both bored and boring — that one may be excused for wondering whether any morsels remain undigested, or at any rate unchewed.

Take heart: the end is not yet. There are indeed aspects of Homer's works which have not yet been considered with attention, and which may be examined by us with both profit and enjoyment. The aspect to which this paper is devoted is Homer's use of color. Only a little has been written on this subject so far (some of it by me[1], and I am not finished yet).

When one surveys the data by cataloguing all the color terms in Homer and examining their contexts, it is obvious that their employment is n o t uniformly distributed in the texts. Rather, the most interesting phenomenon which emerges to view is the use of clusters of three or more color terms at major climaxes in the narrative. This usually accompanies the release of long-sustained dramatic tension, and thus seems to correlate with mood. One may compare the use of music in the films of a generation ago, in which the score rose to a peak at certain carefully chosen moments.

It will be useful to point out several instances of this practice. First, the *Iliad*.

Book Alpha is full of tension and strife from its opening word, continuing for nearly five hundred lines, in which color references are few and isolated. But after Chryseis is returned to her father and the expiatory sacrifices have been properly made, we read at line 474 that Apollo's heart has been mollified. What happens next? Rosy-fingered dawn comes up, the white sails are hoisted,

---

[1] E.g. *'Inconsistency' in Vergil and in Homer*, Glotta LIX 1981, p. 140—142; *Terms for 'Brown' in Ancient Greek*, Glotta LXI 1983, p. 31—40. The foundation for such studies was laid by E. Irwin, *Color Terms in Greek Poetry*, Toronto 1974.

and the ship glides home across the purple wave (477–482)[2]. The atmosphere is one of freedom, of relief from anxiety and the plague.

Book Lambda is devoted to the wounding of the Achaean heroes. One by one they fall, until Achilles' resolve begins to weaken, and he sends Patroclus on a mission to Nestor. The invisible narrator suddenly editorializes: "this was the beginning of evil for him" (604). Immediately we are within Nestor's tent, where there is relief from six hundred lines of fighting as Hecamede serves lunch: on a table with blue legs there is yellow honey[3], white barley, and wine in a cup with golden studs and golden doves as handles (629–640).

Book Pi is devoted to the deeds and death of Patroclus. The book is full of blood and glory, but again the color terms are infrequent and scattered. The dying prophecy by Patroclus and Hector's puzzled and resentful reaction to it do nothing to dispel the tensions of the action. These linger until the fight over the body in the next book, when "normal time" begins to flow again. The first fighter to fall over Patroclus' body is Euphorbus, who had brought him low: his hair, bound with filaments of gold and silver, is spattered with blood, and he is compared to the olive tree with its white flowers, dashed by a storm (Rho 51–56).

When all the poem's force is spent, and Hector has been duly cremated, we are told that his white bones are gathered and placed in a golden casket, which is then wrapped in a purple shroud under the rays of the rosy Dawn (Omega 788–796).

The same pattern is found in the *Odyssey*. Book Beta features the clash between Telemachus and the suitors. They threaten his life (332–336), but he eludes them by sailing secretly for Pylos: again the white sails, the purple wave, the wine-dark sea, the sense of freedom (421–428).

When Telemachus reaches the end of his journey, the palace at Sparta, he is struck by the blaze of bronze, of gold and amber, of silver and ivory (Delta 72–73). Surely, he says, the court of Zeus must be like this.

In Book Kappa, after Odysseus wins his hard-fought victory over Circe and she takes the oath not to harm him (346–347), there follows immediately the triumphal banquet: purple coverlets, silver tables, golden bowls, a silver mixing-bowl, golden cups – the works (352–357). But there is nothing like this after his escape from the Cyclops in the previous book; there he had failed to exercise wisdom and self-restraint, hence his escape fell under a curse. There is not the same feeling of clean joy there.

---

[2] Greek *porfyreos* is conventionally translated "purple", but its range of application is in fact quite large: see Irwin, *o.c.* p. 18–19 n. 31 and p. 28; H. Gipper, *Purpur*, Glotta XLII 1964, p. 39–69.

[3] When applied to honey, *chloros* is not necessarily "yellow": see Irwin, *o.c.* p. 56–60; R. J. Edgeworth, *Epithets for Honey*, Vergilius XXV 1979, p. 41–42.

In Book Psi there is a triple structure[4] of color climaxes accompanying the tale of Odysseus' reunion with Penelope. First, Odysseus emerges from his bath transformed: he looks like the hyacinth, or like silver overlaid with gold (158–159). Penelope is almost convinced; she tells Eurycleia to bring the master's bed. Then we get Odysseus' angry outburst – "Who has moved my bed?" (184) – followed by the history of the bed's construction, and ending with its decoration: gold and silver and ivory, and straps of leather dyed purple (200–201): this second cluster occurs at the very moment when Odysseus successfully passes Penelope's test. Then Odysseus and Penelope repair to their chamber, and as a favor *glaukopis*[5] Athena persuades the Dawn, here for once both rosy-fingered and golden-throned, to hold back her horses, Blazing and Shining, while Penelope embraces her husband in her white arms (240–246): the third cluster.

This practice of using clusters of colors at dramatic moments in epic is not limited to Homer. It is found in the *Argonautica* of Apollonius of Rhodes, too. Again a few examples will suffice. Such clusters occur: at the moment when Medea and Jason fall in love (Gamma 1017–1020: the yellow hair, the shining eyes, the sunlight on the roses); at the seizure of the Fleece (Delta 170–173: the golden wool, the fiery glow, the white cheeks of Jason); at the murder of Apsyrtus, when they escape recapture by the Colchians (Delta 472–474: the black blood dyes Medea's silvery veil a crimson hue[6]); at the arrival at the Island of the Sun, when they escape death at sea (Delta 972–978: milk-white cattle with golden horns, herded by a silver crook and a copper staff); and at the arrival at the Garden of the Hesperides, when they escape death in the desert (Delta 1397–1407: golden apples, withwhite arms waving over yellow hair).

It is not my contention that every accumulation of colors in Homer must be part of this pattern: there are some important exceptions, such as the Arming of Agamemnon (Lambda 15–46) and the Shield of Achilles (Sigma 478–617), where the poet has other ends in view[7]. But the pattern itself is sufficiently frequent as to be undeniable. Nor do I contend that this practice is found throughout classical epic: Vergil, for one, scrupulously avoids it[8].

---

[4] Homer loves triadic structure. Both epics contain three distinct climaxes: the climax of the action (the killing of Hector; the slaying of the suitors); the climax of the emotions (the purgative weeping of Priam and Achilles together; the reunion of Odysseus and Penelope); and the climax of the narrative (the funeral of Hector; the final intervention of Athena).

[5] "Blue-eyed", according to P. G. Maxwell-Stuart, *Studies in Greek Colour Terminology*, Volume I: ΓΛΑΥΚΟΣ, Mnemosyne Supp. LXV 1981, *passim*. But not all scholars agree on this point.

[6] Killing is seldom accompanied by color clusters in Homer. In his view, killing itself does not dissipate dramatic tension. In this view he differs both from Apollonius and from most moderns.

[7] Similar exceptions can be found in Apollonius, such as the Cloak of Jason (Alpha 721–768), which is indebted to the Shield of Achilles.

[8] I have argued that Vergil avoids triumphant climaxes even at the ends of Books Six and Eight of the *Aeneid*: *The Gate of Ivory and the Threshold of Apollo*, Classica et Mediaevalia XXXVII 1986, p. 145–160.

Contemporary critics generally agree that Homer is the master, and not the slave, of the elaborate systems of formula and theme to which so much attention has been devoted over the past sixty years[9]. When the colors pile up, it is presumably intentional.

What purpose, then, is served by these color clusters in Homer? Again I invoke the analogy of the cinema. I suggest that the use of noticeable bursts of color serves, like music, to command the attention and manipulate the emotions of the audience, to inveigle them into seeing and feeling an important moment with the brilliance and texture with which its creator wished to endow it.

Baton Rouge

---

[9] As an antidote to the more rigorous applications of the theories of Milman Parry and Albert Lord one may recommend J. Griffin, *Homer on Life and Death*, Oxford: Clarendon, 1980.

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

DIE INTERPRETATION AUSGEWÄHLTER SZENEN AUS DER „SAMIA“ VON MENANDER

Von

SYLWESTER DWORACKI

In meinem Beitrag befasse ich mich mit ausgewählten Szenen aus Menanders Komödie *Samia*. Es sind: der Prolog, der Monolog Demeas' im III. Akt sowie der V. Akt. Die erwähnten Szenen – darunter vor allem der Prolog und der Monolog von Demeas – werden hinsichtlich ihres Inhalts und der dramaturgischen Technik analysiert, wobei ich die Hoffnung hege, daß dadurch die Problematik einer der – neben dem *Dyskolos* – besterhaltenen Komödien Menanders nähergebracht wird; darüber hinaus hoffe ich, unserem Wissen und unseren Kenntnissen über das Schaffen des Komödiendichters einige allgemeine Erwägungen hinzufügen zu können. Eingangs eine kurze Darstellung der *Samia* und der Verlauf der Handlung[1].

Der uns dank den Papyri zur Verfügung stehende Text der Komödie zählt über 700 Verse, jedoch ist er an zahlreichen Stellen beträchtlich beschädigt. Es fehlen insgesamt 150 Verse, hauptsächlich in den beiden ersten Akten. Trotzdem gestatten die anderen gut erhaltenen Textteile den Handlungsablauf ziemlich genau zu verfolgen und den Bühnenvorgang zu erläutern. Doch bei einigen Einzelheiten sind wir auf unsere Vermutungen angewiesen.

Das Stück spielt in Athen. Wir sehen zwei Häuser, das eine gehört dem wohlhabenden Demeas, das andere dem armen Nikeratos. Demeas wohnt zusammen mit seinem Adoptivsohn Moschion, seiner Geliebten Chrysis, auch Samia genannt, und mit seinem Sklaven. Einem dieser Sklaven, Parmenon, fällt in dieser Komödie eine gewisse Rolle zu. Nikeratos wohnt gemeinsam mit seiner Frau und seiner Tochter Plangon. Die Väter haben sich auf eine längere gemeinsame Reise nach Pontos und Byzantion begeben, doch ihre Rückkehr kann jeden Augenblick erfolgen. Dieweil hat sich Moschion in Plangon verliebt, sie während der Adonia verführt, und unlängst hat das Mädchen

---

[1] Näheres in den Hauptkommentaren zur *Samia*: A. W. Gomme, F. H. Sandbach, *Menander. A Commentary*, Oxford 1973, s. 539–691, und H.-D. Blume, *Menanders Samia. Eine Interpretation*, Darmstadt 1974, XIII+294 Seiten.

einen Sohn zur Welt gebracht. Moschion hat ihr die Ehe versprochen, sobald sein Vater heimkommt und darin einwilligt. Vorläufig hat man der Samierin das Kind in Obhut gegeben. Die Samierin hat sich bereit erklärt, als Mutter aufzutreten, da sich Moschion seiner Tat schämt und er die Wahrheit so lange verschweigen möchte, bis sich sein Vater mit der Heirat einverstanden erklärt. Selbstverständlich weiß Moschion nichts vom während der Reise zustandegekommenen Einvernehmen zwischen Demeas und dem Nachbarn, demnach der Adoptivsohn die Nachbarstochter heiraten soll. Der erste Akt endet also mit der Ankündigung der Heirat, doch Moschion erfährt es nicht, da er sich außer Hause auf das Treffen mit dem Vater vorbereitet. Im darauffolgenden Akt bemüht sich Moschion Demeas zu überzeugen, das zu Hause vorgefundene Kind nicht des Hauses zu verweisen. Demeas hingegen informiert seinen Sohn über den mit dem Nachbarn getroffenen Beschluß. Sofort wird der Heiratstermin festgelegt und zwar noch für denselben Tag. Jedoch während der Vorbereitungen zur Hochzeit erfährt Demeas aus einem Gespräch, dem er heimlich gelauscht hat, daß Moschion und nicht er Vater des Kindes von Chrysis ist. Überzeugt von deren Schuld, nämlich daß sie Moschion verführt hat, wirft er sie mit dem Kind aus dem Haus. Sie findet jedoch im Hause des Nachbarn Unterschlupf. Moschion verteidigt Chrysis, womit er des Vaters Verdacht noch bekräftigt. Und nun erfährt Niketaros, daß sein zukünftiger Schwiegersohn Vater des Kindes ist. Als er erbost sein Haus betritt, gesteht Moschion seinem Vater die volle Wahrheit. Doch Niketaros hat in der Zwischenzeit bemerkt, daß seine Tochter das Kind stillt. Er gerät in Wut, doch Chrysis entrinnt mit dem Kind und sucht wiederum Schutz im Hause Demeas'. Jetzt kommt es zwischen den Vätern zu einem lautstarken Wortwechsel, der jedoch mit einer erneuten Verständigung endet sowie mit den weiteren Vorbereitungen zum Hochzeitsfest.

Aber im letzten Akt entschließt sich Moschion zur Rache an seinem Adoptivvater, da dieser ihn zu Unrecht verdächtigt hat. Er kommt auf die Idee, sich angeblich zum Militärdienst zu melden. Das verursacht eine weitere Auseinandersetzung zwischen Vater und Sohn, sodann zwischen dem zukünftigen Schwiegervater und Schwiegersohn. Doch bald darauf findet alles seinen Ausklang in der offiziellen Trauungszeremonie.

Prolog

Die Komödie beginnt mit dem Prolog von Moschion. Vorgetragen wird er schon als Teil der Rolle, die Moschion in der Komödie zufällt, und somit ist er mit deren Dramaturgie bereits verbunden. Bislang ist *Samia* die einzige der uns von Menander erhalten gebliebenen Komödien, in der der Prolog von einer an der Handlung beteiligten Person vorgetragen wird. Alle bislang bekannten Prologe wurden von einem Gott zu Anfang der Komödie oder auch nach einer dem Prolog vorangestellten Szene vorgetragen. Diese von Göttern dargebotenen Prologe waren eigentlich eine sachliche Information über das Stück –

– quasi vom Dichter selbst. Sie erfüllten nach del Corno[2] drei grundsätzliche Aufgaben: Sie informierten über die Vorgeschichte, beschrieben die Haupthelden, sagten den Ausgang der Komödie voraus. Nach Cornos Meinung konnte Moschions Prolog nur die beiden ersten Funktionen erfüllen. Dieser Prolog ist einem Monolog ähnlich, der von dem Helden auf leerer Bühne vorgetragen wird, bzw. der überzeugt ist, daß er sich allein dort befindet. Er nimmt regen Anteil an allen Begebenheiten, die er erwähnt. Und somit trägt ein solcher Monolog eher subjektive Merkmale. Der Dichter war also gezwungen, die Umstände so zu gestalten, daß die subjektiven Äußerungen des Jünglings den objektiven Charakter eines informativen Prologs beibehielten. Moschions Prolog ist ein Bekenntnis, oder noch besser legt darin Rechenschaft über sein bisheriges Handeln ab. Somit müßte diese auch die Beweggründe beinhalten, die ihn dazu verleitet haben. Doch wir lernen sie nicht kennen, da die ersten Verse des Prologs, in denen Moschion höchstwahrscheinlich sein Erscheinen auf der Bühne sowie sein Bedürfnis nach einem Geständnis erklärt, fehlen. Und wiederum sind wir auf Vermutungen angewiesen.

Sandbach (Comm. 1–56) nimmt an, daß Moschion in den verlorengegangenen Versen daran erinnert, Adoptivsohn zu sein. Doch der beste Vorwand für Moschion wäre die Nachricht von der Rückkehr seines Vaters oder zumindest die Überzeugung, daß diese bald erfolgt. Dem erhaltenen Text nach erfährt Moschion erst nach dem Prolog (V. 61 ff.) von der Heimkehr seines Vaters. Zu Anfang des Prologs konnte er also sagen, daß er die Rückkehr seines Vaters erwartend oder auch – nachdem er von der Ankunft eines Schiffes etwas erfahren hatte – seinen Diener in den Hafen entsandt habe, damit dieser auskundschafte, ob sein Vater wirklich heimgekehrt ist. So eine Möglichkeit räumt ebenfalls Turner[3] ein bei der Aufarbeitung der fehlenden Texte. Während Moschion auf seinen Diener Parmenon wartete, stand ihm reichlich Zeit zur Verfügung, sein bisheriges Vorgehen zu überdenken. Nach Beendigung des Prologs trat Moschion nicht ins Haus ein, denn aus seinem Gespräch mit Parmenon resultiert, daß Beide von draußen kamen. Möglicherweise ist er ihm entgegengegangen um – nachdem er ihn in der Nähe des Hauses getroffen hat – gemeinsam mit ihm die Bühne wieder zu betreten, die er während des Monologs von Chrysis verlassen hat.

Der Prolog ist in einige Teile aufgegliedert: 1. Moschion schildert sein bisheriges Leben im Hause des Adoptivvaters (V. 1–18), 2. dann erzählt er die Geschichte Samias, der Hetäre des Adoptivvaters (V. 18–29) – diesem Abschnitt fehlen ungefähr die letzten 22 Verse, 3. weiter berichtet er über sein Liebesverhältnis mit Plangon, dessen Frucht das unlängst geborene und ins Haus seines Vaters gebrachte Kind ist (V. 30–54), 4. und im letzten Teil kehrt er zurück zu Samia, doch was er über sie erzählt, wissen wir nicht, da von diesem Teil des Prologs nur drei unvollständige Verse erhalten geblieben

---

[2] D. del Corno, *Prologhi Menandrei*, Acme XXIII 1970, S. 102.

[3] E. G. Turner, *The Girl from Samos*, translated by ..., London 1972.

sind (V. 55–57). Darauf folgt eine Lücke von 28 Versen; der weitere Text beginnt gegen Ende des Monologs von Chrysis.

Der erste Teil des Prologs schildert das idyllische Leben des Adoptivsohnes im Hause des freigebigen und verständnisvollen Vaters, der es an Geld für allerlei Wünsche und Begehren nicht fehlen ließ; Moschion verdankte ihm ebenfalls die Möglichkeit, ehrenvolle, gesellschaftliche Stellungen zu bekleiden, umgeben von Freunden, die er aus der Kasse seines Vaters unterstützte. Seinem Vater verdankte er es – seinen eigenen Worten nach – Mensch geworden zu sein. Doch ließ er es auch nicht an Dankbarkeit fehlen. Dieser Teil des Prologs ist somit eine Art Einführung in die Beziehungen zwischen Moschion und seinem Adoptivvater Demeas, enthält aber keinerlei Elemente, die die weitere Handlung festlegen könnten.

Die Geschichte Chrysis' beginnt Moschion mit den Worten: μετὰ τοῦτο (V. 19), die den Anschein erwecken, daß der Entschluß des Vaters, seine Geliebte unter seinem Dach wohnen zu lassen, auch im Leben des Sohnes Veränderungen herbeigeführt, oder sogar dessen persönliche Niederlage verursacht habe. Aus dem darauffolgenden Satz, er habe Zeit genug, alles exakt zu schildern läßt sich jedoch schließen, daß er die Geschichte seines in ein Mädchen von Samos verliebten Vaters erzählen möchte. Wie es nun wirklich war, wissen wir wegen des an dieser Stelle lückenhaften Textes nicht. Erhalten geblieben sind lediglich Verse, aus denen wir erfahren, daß der Vater sich in Chrysis verliebt hat, doch aus Scham vor dem Sohn sich mit ihr öffentlich nicht sehen lassen und sie aus demselben Grunde auch nicht in sein Haus einführen möchte. Moschion wußte aber von allem, und ihm war es lieber, daß die Freundin des Vaters in dessen Haus einzog, denn andernfalls könnte der Vater wegen jüngerer Nebenbuhler in Bedrängnis geraten. Der weitere Text unterrichtet uns, daß Chrysis letztendlich in Demeas Haus eingezogen ist. War diese Affäre womöglich nicht frei von Pikanterie – was nicht ausgeschlossen ist, wenn man den pikanten Charakter der Komödie überhaupt in Betracht zieht – daß der Sohn den Entschluß des Vaters beschleunigte und sogar dabei behilflich war? Und hat letztendlich die Liebesgeschichte des Vaters nicht tiefere Gefühle zu Mädchen beim Sohn erweckt, sodaß er sich in die Nachbarstocher verliebte? So gesehen wäre dann das Einziehen der Hetäre in das Haus des Vaters wirklich der Anfang von Verwicklungen, die der Sohn vor dem zurückkehrenden Vater verbergen möchte.

Im nicht überlieferten Teil des Prologs (nach V. 29) mußte Moschion ebenfalls die Reise des Vaters und des Nachbarn nach Pontos und Byzantion erwähnen. Ob er den Grund angab, ist uns nicht bekannt, doch es ist kaum von Bedeutung. Die Abwesenheit führte der Dichter nur ein, um Bedingungen für das Zasammensein von Moschion und Plangon herzustellen. Die darauffolgenden Verse mußten demnach über die näheren Beziehungen zu den Nachbarn und die Liebe Moschions zu Plangon erzählen. Dieses Thema windet sich durch den weiteren Text, der leider etwas beschädigt ist. Vollkommen lesbar ist er erst von dem Moment an, da Moschion über das vertraute

Verhältnis erzählt, das sich zwischen Chrysis, Plangon und deren Mutter angebahnt hat. Die Hetäre war oft zu Gast im Nachbarhaus, und von Zeit zu Zeit erfolgte ein Gegenbesuch. Dies ist von großer Bedeutung, denn dank den nachbarlichen Bindungen ließ sich der Plan verwirklichen, der Hetäre das Kind in Obhut zu geben. Zu den denkwürdigen Adonia übergehend, erzählt Moschion, daß er von des Vaters Landgut dorthin geeilt sei (V. 38). Er konnte also bereits vorher seinen Aufenthalt auf dem Lande schildern, doch der Kontext des oben erwähnten Satzes läßt eher vermuten, daß diese Tatsache nur hier angeführt wird. Für die Komödie konnte es insofern wichtig sein, als der Dichter auf diese Weise den Reichtum Demeas' hervorhebt.

Als Mann beteiligte sich Moschion nicht an den Adonia. Er muß also Auskunft darüber geben, wieso er zumindest als Beobachter zugegen war. Die Frauen machten einen derartigen Lärm – so Moschion – daß er nicht schlafen konnte. Manche von ihnen stiegen aufs Dach, stellten dorthin die traditionellen Schüsseln mit Grün, und so wurde ein Teil der Festlichkeiten aufs Dach verlegt. Einer dieser Frauen war Plangon, doch das verschweigt Moschion, da er sich plötzlich seiner Tat ungemein schämt. Doch zum Schluß ringt er sich durch zu einem ehrlichen Geständnis, aber er spricht nur über die Folgen seiner Tat. Im Gegensatz zu Charisios im *Schiedsgericht* fühlte sich Moschion verantwortlich für sein Vorgehen, versuchte nicht zu widersprechen; im Gegenteil – er besuchte Plangons Mutter und schwor ihr, die Tochter zu heiraten, sobald der Vater zurückkehrt. Das Kind war unlängst zur Welt gekommen, und Moschion hatte es zu sich genommen. Die letzten Verse beinhalten wahrscheinlich die Übergabe des Kindes an Chrysis. Darauf weisen die letzten zwei Verse des erhaltenen Fragments hin, in denen Moschion Chrysis erwähnt (V. 55–57):

ἀπὸ ταὐτομάτου δὲ συμβέβηκε καὶ μαλ' ⟨εὖ·⟩
ἔτικτε]ν ἡ Χρυσίς· καλοῦμεν τοῦτο γὰρ]ο̣νεου πάλαι[4]

Den Ausdruck ἔτικτεν, den Austin[5] mit einem Fragezeichen versehen in seiner Kritik erwähnt, hat Sandbach in den Text eingeführt, wodurch er voraussetzt, daß Chrysis ebenfalls Mutter war. Wenn es wirklich so gewesen ist, muß ebenso vom Tode des Kindes die Rede gewesen sein; denn als παλλακή wäre Chrysis verpflichtet gewesen, ihr Kind auszusetzten. Darauf verweist E. Keuls[6], und zu Recht stimmt sie nicht überein mit Cassons[7] Suggestion, daß Chrysis dies getan hat. Es ist schwer vorstellbar, daß Chrysis ihr Kind aussetzt, um später Moschions Kind zu betreuen. So ist denn der Tod ihres Kindes höchst wahrscheinlich die naheliegenste Lösung. Das Motiv des toten Kindes tritt nicht zum ersten Mal in Menanders Komödie auf. Im *Schiedsgericht* stirbt das Kind von Syriskos Frau, worauf sie dann das von

---

[4] Der Text nach: *Menandri reliquiae selectae*, recensuit F. H. Sandbach, Oxonii 1972.
[5] *Menandri Aspis et Samia*, edidit C. Austin, Berlin 1969.
[6] E. Keuls, *The Samia of Menander*, ZPE X 1971, S. 48.
[7] L. Casson, *The Plays of Menander*, New York 1971, S. 48.

Pamfile verstoßene Kind zu sich nimmt. Bestimmte Tatsachen sprechen für ein ähnliches Motiv in *Samia*. Die Tatsache, daß Chrysis Mutter war, konnte Moschion oder Parmenon auf den Gedanken bringen, ihr Plangons Kind so lange in Obhut zu geben, bis es nach der Trauung seiner Eltern zu ihnen zurückkehren würde. Ebenso gut hätte man die ganze Intrige durchführen können, wenn Chrysis nicht Mutter gewesen wäre und zwar aufgrund ihres vertrauten Verhältnisses zu Plangon und deren Mutter. Die ganze Angelegenheit erhält noch einen prickelnden Beigeschmack, wenn wir in Betracht ziehen, dass der Sohn – um sein Ansehen zu retten – seinen Vater in eine peinliche Lage versetzt. Ein weiteres Argument für Chrysis' Mutterschaft sind Demeas' Worte, daß er gesehen habe, wie sie das Kind nährte (V. 265). Wirklich komisch wird es nun, wenn Nikeratos seine Tochter als stillende Mutter erblickt. Demeas, der schon informiert ist, wer Mutter des Kindes ist, redet dem Nachbarn ein, daß er sich getäuscht haben muß, obwohl Demeas den wahren Sachverhalt kennt. Somit muß er sich aber auch seines eigenen Irrtums bewußt sein, demnach Chrysis das Kind gestillt haben soll. Jetzt taucht folgendes Problem auf: war Chrysis vorher Mutter ohne Demeas' Wissen, so fällt er nochmals einem falschen Gedankengang zum Opfer, von dem er bis zum Ende der Komödie nicht befreit wird. Und zugleich sind wir im Besitz eines Arguments gegen Chrysis' Mutterschaft. Dieses ist aber keineswegs ausschlaggebend, denn für die Handlung war die Angelegenheit zweitrangig und konnte genau so gut in einer fiktiven Handlung nach Beendigung der Komödie auf der Bühne klargestellt werden. Die *Samia* wäre mit einem solchen Ablauf keine Ausnahme, denn im *Dyskolos* erfährt Knemon ebenfalls nicht, daß der Sklave von Sostratos zusammen mit seinem Herrn ihm seine Ruhe zu Anfang der Handlung gestört haben. Alles in allem läßt sich die Frage einer eventuellen Mutterschaft Chrysis' nicht eindeutig beantworten. Für die Handlung hingegen ist wesentlich, was wir wissen – nämlich, daß sie eingewilligt hat, an der Intrige teilzunehmen.

Zurück nun zu den drei Funktionen des Prologs, die Corno aufzählt: 1. Information über die Vorgeschichte, 2. Beschreibung der Hauptthelden, 3. Voraussage des Ausgangs. Den beiden ersten Funktionen wird Moschions Prolog vollkommen gerecht. Wir lernen die wichtigsten Personen kennen, unter denen sich die Handlung abspielt, vor allem aber Moschion. Den Ausgang der Komödie konnte Moschion nicht voraussehen, jedoch müßte für den Zuschauer selbstverständlich sein, daß die geplante Heirat trotz augenblicklicher Hindernisse zweifelsohne zustande kommt. In dieser Hinsicht unterscheiden sich die Prologe Moschions und des Gottes im *Dyskolos* kaum voneinander, denn auch dort wird das Finale der Komödie ausgespart. Es wird nur angegeben, daß Sostratos sich in Knemons Tochter verliebt. In *Samia* gehört diese Aussage schon zur Vorgeschichte. Eine Unbekannte bleibt natürlich die Handlung selbst, deren Krönung die Heirat sein sollte, um so mehr, als aus Moschions Worten, die er seinem Vater widmet, dessen Einwilligung in die Heirat sicher war. So bleibt anzunehmen, daß das Kind zum Mittelpunkt der Handlung wird, denn Demeas mußte ja zum gegebenen

Zeitpunkt erfahren, daß er einer Mystifikation zum Opfer gefallen ist. Doch jegliche Spekulationen des Zuschauers konnten nur allgemeinen Charakters sein, und die Komödie selbst blieb weiterhin eine Unbekannte.

Moschions Prolog trägt deutlich dramatische Züge. Er erinnert somit an den Monolog von Charisios im *Schiedsgericht*, wo der Hauptheld ebenfalls mit sich selbst abrechnet. Derselbe Prolog von einem Gott vorgetragen – was möglich wäre nach einigen unabdingbaren Änderungen – blieb jedoch weiterhin nur Prolog, hingegen ist er – vorgetragen von Moschion – ein vollkommen in die Komödie integrierter Teil, der zugleich die Funktion des Prologs beibehält. Der Dichter nutzt die Tatsache aus, daß Moschion persönlich am Handlungsablauf sehr interessiert ist, daß er – wenn sich so ausdrücken läßt – in diesem Moment die meist dramatisierte Gestalt ist. Dadurch wirkt die Komödie von Anfang an sehr lebendig, obwohl der Prolog insgesamt wahrscheinlich über 80 Verse zählte.

Demeas' Monolog

Der dritte Akt beginnt mit einem langen Monolog von Demeas. Es fehlen davon die ersten Verse und 2–3 Verse des mittleren Teils. Der erhaltene Text umfaßt die Verse 206–282. Demeas betritt die Bühne tief erschüttert durch ein unerwartetes Ereignis, das er mit einem den Segler überraschenden Sturmwetter vergleicht. Es traf ihn, als er das Haus betrat, um sich mit den Vorbereitungen zum Fest zu befassen. Dann folgt eine genaue Beschreibung dieses Ereignisses. Als er sich grade in der Vorratskammer aufhielt, hörte er, wie Moschions Kinderwärterin das Kind Moschions Sohn nannte. Das Gleiche wiederholte sich dann noch in anderer Form, nämlich als sie eine der Frauen bat, das Kind am Hochzeitstag seines Vaters zu betreuen. Daraufhin riet ihr eine der Dienerinnen sofort zu schweigen, denn Demeas sei in der Vorratskammer und könnte alles mithören. Schnell wechselten die Frauen das Thema, doch die Kinderfrau nannte sich noch wegen ihrer Geschwätzigkeit eine Unglückselige. Die Frauen verließen das Gemach, Demeas folgte ihnen, verhielt sich aber so, als ob er nichts gehört hätte. Unterwegs erblickte er noch die das Kind stillende Samia – also den Beweis, daß sie die Mutter ist. Doch wer ist nun der Vater, er oder...? Er hat nicht den Mut, Moschions Namen auszusprechen, überläßt hingegen dem Zuschauer alle Erwägungen; er möchte selbst weder etwas dazu aussagen noch zu Unrecht verdächtigen. Kennt er doch seinen Sohn gut, andererseits waren die Worte der Kinderwärterin unmißverständlich. Fügt man noch hinzu, daß die Samierin von ihm die Erlaubnis erzwungen hat, das Kind nicht zu entfernen, so geht seine Geduld zu Ende. In diesem Augenblick erscheint der zurückkehrende Parmenon, der ihm alles erklären mußte.

Demeas' Monolog ist seinem Umfang nach dem prologartigen Monolog von Moschion ähnlich. Er gleicht der Rede eines Boten, aber anders als in der Tragödie. Mit jener hat er soviel gemeinsam, daß er über die Handlung, die

sich außerhalb der Bühne abwickelte, berichtet und für den weiteren Verlauf von wesentlicher Bedeutung ist. In der Tragödie spricht der Bote auf der Bühne in Gegenwart anderer Personen und seine Rolle endet, wenn er die ihm auferlegte Aufgabe erfüllt hat; Demeas aber ist unmittelbar interessiert daran, worüber er spricht, tritt auf leerer Bühne auf, und von seiner Einstellung hängt der weitere Verlauf der Ereignisse ab.

Die teilweise Aufdeckung der Wahrheit über die Herkunft macht weitgehend den Inhalt des Monologs von Demeas aus. Dadurch enstehen ausreichende Möglichkeiten, die daraufflogenden Geschehnisse daran anzulehnen. Mit diesem Moment beginnen die Verwicklungen im Ablauf der Intrige, die bislang zugunsten Moschions verlaufen ist. Doch die Nachricht von der Entdeckung Demeas rechtfertigt keineswegs die Länge seines Monologs. Das tut zur Genüge der dramatische Charakter des Monologs, der die Aufmerksamkeit des Zuschauers ganz in Anspruch nimmt. Zunächst durch die im Stil der Tragödie gestalteten Einleitung, die etwas Wichtiges und Außergewöhnliches voraussagt. Dann wendet sich Demeas unmittelbar an den Zuschauer, dem er vorschlägt, zu entscheiden ob er — Demeas — bei vollem Verstand ist oder diesen verloren hat. Doch der Zuschauer weiß nicht, worum es geht, daher geben ihm Demeas Worte zu denken. Damit nun der Zuschauer zu einer eigenen Meinung gelangen kann, erhält er eine exakte Berichterstattung darüber, was Demeas während der Vorbereitungen zum Festessen widerfahren ist. Was nun folgt, ist mehr als ein sachlicher Bericht, es ist eine höchst bildhafte Beschreibung mit Angabe von Ort und Stelle, aller Begleitumstände, während derer er Näheres über das Kind erfuhr; er ahmt die Stimmen der Frauen nach, das Weinen des Kindes, er zitiert die Worte der dem Kind mitfühlenden Kinderwärterin, wiederholt die Worte der Dienerin, die ihr zu schweigen gebietet, er erwähnt den plötzlichen Themawechsel, sein ruhiges Verlassen der Vorratskammer, das den Eindruck erweckte, daß er nichts gehört hatte, und endlich beschreibt er sein gelassenes Verhalten, als er die stillende Samierin erblickte. Er bleibt weiterhin ruhig, denn er möchte voreilig keine falschen Schlüsse ziehen. Deshalb zeigt er sich den Zuschauern. Das war der Vorwand, Demeas auf der Bühne erscheinen zu lassen. Jetzt kann sich der Zuschauer ein klares Bild machen und der Gewißheit freuen, daß er die ganze Wahrheit kennt, hingegen Demeas, der nur teilweise orientiert ist, noch zu deren Aufdeckung gelangen muß. Gegen Ende seines Monologs ist Demeas am Rande seiner Geduld, aber imstande, sich nochmals zu beherrschen, als er Parmenon erblickte.

Sanbach weist darauf hin (Comm. 278), daß die Reden der Boten durch die Bedingungen der griechischen Bühne gestaltet wurden, doch gleichzeitig schufen sie den Darstellern vortreffliche Gelegenheiten, ihre Kunst unter Beweis zu stellen. Demeas' Monolog ist tatsächlich eine Glanzrolle und zwar wegen seines Stils, seiner Komposition, seiner Notwendigkeit, die Stimme mitspielen zu lassen heißt, sie zu verstellen; man beachte die Wiederholung der Gespräche der Frauen und die sofortige Rückkehr zur normalen Sprechweise, um die innere Erregung zu dämpfen u.ä.

Aristoteles schreibt in der *Politik*, 1336b 28, daß der Schauspieler Theodoros es niemals erlaubt hätte, einen anderen vor ihm als ersten auf die Bühne treten zu lasssen. Handley[8] erinnert daran im Zusammenhang mit der Theorie der drei Schauspieler im griechischen Drama und macht darauf aufmerksam, daß angesichts der Aussagen von Aristoteles der Dichter hin und wieder sein Stück für den Schauspieler gestalten mußte, d.h. nach dessen Gepflogenheiten. Bestand also dadurch bedingt schon damals das Problem, das ich als das Verfassen einer konkreten Rolle für einen konkreten Schauspieler bezeichnen würde? Beweise dafür gibt es nicht, doch wenn wir Demeas' Monolog, seine Rolle in der Komödie näher betrachten, glaube ich schon, daß dieser Gedankengang nicht so abwegig ist. Demnach sollte die Rolle von Demeas nur von einem Schauspieler dargestellt werden. Gehen wir dieser Frage in der Komödie auf den Grund, so läßt sich feststellen, daß keinerlei Hindernisse im Wege standen.

Fünfter Akt

Der reiche Athener Demeas adoptiert aus unbekannten und in der Komödie nicht erläuterten Gründen Moschion noch als kleines Kind, läßt es ihm an nichts fehlen, geizt auch nicht mit Geld, wenn es um seine Wünsche geht. Moschion weiß es zu schätzen und erwidert es durch Anhänglichkeit wie auch durch Nachsicht für des Vaters Schwächen, als dieser die Hetäre unter seinem Dach wohnen ließ. Der Sohn wächst heran und richtet sein Augenmerk auf die Tochter des armen Nachbarn. Beide Väter begeben sich auf eine längere Reise, die zurückgebliebenen Mitbewohner knüpfen noch engere Kontakte an. Moschion verliebt sich bis über beide Ohren, Jugend und die Adonisfeste taten dann das ihre. Die erste Reaktion war Scham doch zugleich auch das Verantwortungsgefühl für das Schicksal des Mädchens. Er verspricht ihr die Heirat, doch letztendlich hängt alles vom Vater ab. Auf keinen Fall jedoch soll der Vater vorzeitig vom Kind erfahren. So entsteht der Plan der Intrige, der dank der Hetäre realisierbar ist. Verwickelt werden alle Personen aus beiden Häusern, entweder durch persönliche Beteiligung oder durch das Hüten des Geheimnisses.

Der Plan der Komödie wird erkennbar: die Zustimmung des Vaters zu erlangen und die Geburt des Kindes zu verheimlichen. Die weiteren Geschehnisse verlaufen gradezu nach Wunsch der Intriganten, die Väter kehren zurück mit dem Vorhaben, ihre Kinder zu vermählen, und mit diesem Akzent klingt der Komödie I. Akt aus. Offen bleibt die Frage des Kindes, doch die wird durch die Überredungskunst des Sohnes im II. Akt schnell gelöst. Das, was der Zuschauer erwartet, erfolgt erst zu Beginn des III. Aktes. Erst jetzt nutzt der Dichter in aller Breite das Motiv der in Demeas' Haus eingeführten Geliebten und verursacht, daß der Vater durch ein Mißverständnis überzeugt ist, das Kind sei die Frucht der Liebe zwischen Moschion und Chrysis. Solch eine Situation konnte Moschion nicht voraussehen und einplanen. Demeas' falsche

---

[8] E. W. Handley, *The Dyskolos of Menander*, Cambridge 1965, S. 27.

Überzeugung ist Ausgangspunkt für die zwei darauffolgenden Akte, die im wahrsten Sinne des Wortes eine Komödie der Irrungen sind. Sie betrifft alle Beteiligten, verleiht der Handlung das entsprechende Tempo, verursacht noch weitere Irrtümer und Kehrtwendungen.

Gegen Ende des IV. Aktes scheinen alle Möglichkeiten der Komödie im Sinne neuer Verwicklungen erschöpft zu sein, und doch sorgt der V. Akt noch für eine Überraschung. Moschion, der bislang einzig und allein an der Heirat interessiert war, begnügt sich nicht mit dem erreichten Ziel. Er will auf seine Art einen Schlußstrich unter das Ganze ziehen. Insofern sprengt der V. Akt den Rahmen der im Prolog skizzierten Aufgabe. Moschions Plan – das Resultat eines plötzlichen Aufkommens von Zorn – ist höchst gewagt, aber nach sofortiger Abwandlung bleibt davon nur ein „Scheinmanöver", um den Vater Schrecken einzujagen und in Zukunft falschen Verdächtigungen vorzubeugen. Der Erfolg ist für Moschion zweifelhaft, wennauch schließlich Demeas Opfer der Mystifikation wird. Alles spielt sich zwischen diesen beiden Personen ab, denn Parmenon ist lediglich bei der Einfädlung der Intrige behilflich, und Nikeratos schließt sie ab. Der V. Akt kann bei Menander (z.B. im *Dyskolos*) anderen Charakters sein, als die vorangehenden und der Darstellung bestimmter Angelegenheiten am Rande des Hauptgeschehens dienen. Bei der Bewertung des V. Aktes der *Samia* muß man diese Tatsache eingangs in Betracht ziehen. Unabhängig davon läßt sich dieser Akt als logisches, wenn auch nicht unbedingt notwendiges Glied des Ganzen einordnen. Die beiden ersten Akte verlaufen nach Moschions Denken und Trachten, und als er in der Hälfte des II. Aktes die Bühne für eine Zeitlang verließ, war er überzeugt, daß mit ein wenig Geduld seine Pläne und Hoffnungen in Erfüllung gehen. Wir können also behaupten, daß Moschion der Hauptheld dieser Pläne ist. Dieweil verwickelt die falsche Verdächtigung, der er zum Opfer fällt, die Handlung und verursacht, daß Demeas in den zwei darauffolgenden Akten dominiert. Die Komödie beginnt Moschion als meistinteressierter an den bevorstehenden Ereignissen. Im zweiten und dritten Akt wird er vom Spiel ausgeschlossen, sogar in die Rolle des Angeklagten versetzt, und es hat den Anschein, als ob sein Erfolg im allgemeinen (denn der Heirat steht trotz allem nichts im Wege) zunichte gemacht worden wäre. Deshalb entschließt sich der Autor, ihn nochmals auf der Bühne erscheinen zu lassen in einer neuen Handlung, die seinen Rang bekräftigen soll, die ihn aber letztendlich noch einmal dem Gelächter preisgibt.

Der fünfte Akt ist also eine Art Ergänzung zu Moschions Schicksal, doch nicht nur, sondern auch zu Demeas Los. Seit dem Lauschen in der Vorratskammer ist sein Vorgehen fortwährend vom Irrtum geprägt, niemandem gestattet er sich auszusprechen, verteidigt um jeden Preis den Ruf des Sohnes, mit sichtlicher Genugtuung nutzt er seine Überlegenheit über Nike-

ratos. So können wir die Notwendigkeit, dem Sohn den begangenen Fehler einzugestehen, wobei er gleichzeitig nicht weiß, daß er zum Opfer einer Mystifikation wird, als Absicht des Dichters betrachten „ihn eines Besseren zu belehren“, wenn auch nicht so, wie Moschion es versprochen hatte; interessant wird es jedoch dadurch, daß nun Moschion belehrt wird und zwar von seinem Adoptivvater.

Poznań

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

ARISTOTLE'S CONCEPTION OF JUSTICE AS EQUALITY

By

MARIAN WESOŁY

A proper understanding of Aristotle's doctrine of justice requires a historical elucidation of the problem, especially with regard to Plato's previous discussions, primarily in *Gorgias*, *Republic* and the so-called "unwritten teaching"[1]. Within the rigid limits of space it is not the purpose of this paper to clarify the Platonic elements in Aristotle's theory of justice, but simply to give an outline of his own methodological assumptions in the fifth book of the *Nicomachean Ethics* about the pair of contraries *adikon* — *dikaion* with reference to the way in which this problem was formulated. We wish to re-examine only those aspects of justice which are central to Aristotle's treatment and concern the inner sequence of argumentation.

I

At the beginning of the fifth book of the *Nicomachean Ethics* Aristotle forms the plan of examining justice and injustice in three points: 1. What sort of actions are they concerned with? 2. What sort of intermediate is justice?

---

[1] Much has been written about Aristotle's conception of justice (among the books see especially: H.-A. Fechner, *Über den Gerechtigkeitsbegriff des Aristoteles. Ein Beitrag zur Geschichte der alten Philosophie*, Leipzig 1855; M. Salomon, *Der Begriff der Gerechtigkeit bei Aristoteles, nebst einem Anhang über den Begriff des Tauschgeschäftes*, Leiden 1937; P. Trude, *Der Begriff der Gerechtigkeit in der aristotelischen Rechts- und Staatsphilosophie*, Berlin 1955; for recent literature see note 6, but up to now, no satisfactory explanations have been given to the problem of how Aristotle reached his doctrine, which is presented in the fifth book of the *Nicomachean Ethics*. It is important to note that the Aristotelian theory of justice may be better understood in the light of a new interpretation of Plato propounded by "the Tübingen School" (K. Gaiser, H. Krämer). Most of Aristotle's concepts, as a matter of fact, issue from the Platonic heritage (e.g. πολλαχῶς λεγόμενα, ἴσον, μέτρον, ἀνάλογον). For these concepts see: H.-J. Krämer, *Arete bei Platon und Aristoteles*, Heidelberg 1959, p. 146—379; Id., *Zur geschichtlichen Stellung der aristotelischen Metaphysik*, Kant-Studien LVIII 1967, p. 337—354. Cf. K. Gaiser, *Platons ungeschriebene Lehre: Studien zur systematischen und geschichtlichen Begründung der Wissenschaften in der platonischen Schule*, Stuttgart 1963 (1968²).

3. Between what extremes is the just mean? — This determination of the problem is to be understood in terms of the theory of actions and that of mean. The method which Aristotle uses in determining justice and injustice appears to be the dialectical method according to which one begins with common beliefs and sifts them to arrive successively at one's own explanation of the problem. In this case, however, he outlines the common view about injustice and justice in very general terms, and then proceeds to his own specification of this issue. His procedure is that of distinguishing several meanings of injustice and justice homonymously and synonymously.

The common view about justice and injustice, Aistotle does intend in his own terms as ἕξις, i.e. as the state of character that makes us doers and wishers of just or unjust actions. The background to this notion of ἕξις is given to us elsewhere as "a kind of activity of the haver and had — something like an action or movement" (*Metaph.* 1022b5: οἷον ἐνέργειά τις τοῦ ἔχοντος καὶ ἐχομένου, ὥσπερ πρᾶξίς τις ἢ κίνησις). Therefore, justice and injustice are to be defined within the theory of actions, and the point is to distinguish relevant kinds of social or political actions, i.e. in relation to other people. "For we do just and brave actions, and the others expressing the virtues, in relation to other people, by abiding by what fits each person in contracts, services, all types of actions, and also in feelings; and all these appear to be human conditions" (*Eth.Nic.* 1178a10–14. Trans. T. Irwin). *Hexis* as the determination of practical actions can be considered as a qualitative pair of contraries, and as a category of quantitative and relative item (cf. *Eth.Nic.* 1129a17; *Cat.* 6b2–6; 8b26–9a13; 10b14–25; 11a22; *Top.* 147a12–13). Hence this analysis of justice is governed by the methodological principles which Aristotle lays down at the outset of his theory of categories. Within Aristotle's models of predication, justice is spoken of both in the category of quality and quantity and that of relation. Even if justice as such is a relative quality, he formulates it also in terms of geometrical and arithmetical proportion. Thus, what is just — as well as what is good — is not something common which corresponds to a single idea, but a general term with several particular meanings (cf. *Eth.Nic.* 1096a19–29).

For Aristotle it is important to assume that justice and injustice are both spoken of in more ways than one. He considers them in two principal senses, first as "whole" homonymously, in so far as they have only the name in common, and the definition different for each (hence the notion of general justice), and then as "part" synonymously, in so far as they have the same definition within the same genus (hence the notion of special justice).

As far as the homonymous senses of "the unjust man" are concerned, Aristotle's scheme of argument proceeds dialectically as follows: "Both the lawless man and the greedy and unequal man seem to be unjust, so that clearly both the lawful and the equal man will be just. Hence the just is both the lawful and the equal, and the unjust is the unlawful and the unequal" (*Eth.Nic.* 1129a32–b1). For the sake of clarity, let us express this argument schemati-

cally:

$$\sim p \equiv \sim a \ \wedge \sim b \longrightarrow p \equiv a \wedge b$$

$$\text{ὁ ἄδικος} \begin{cases} \text{παράνομος} \\ \text{πλεονέκτης καὶ ἄνισος} \end{cases} \longrightarrow \text{ὁ δίκαιος} \begin{cases} \text{νόμιμος} \\ \text{ἴσος} \end{cases}$$

It is worth emphasizing that Aristotle starts here with negative terms *adikos* and *adikon*, reaching *ex contrario* the positive meaning of *dikaios* and *dikaion*. These negative tests are probably more familiar.

On the basis of these features he gives general definitions of injustice as vice, and justice as virtue. But he proceeds to a differentiation of universal from particular injustice and justice. In the establishment of such special injustice and justice Aristotle abandons the general features — *pleonektes* and *paranomon* with their contraries — asserting that they are to be reduced to the one characteristic only, viz. *anison — ison*. He is doing certainly so because *pleonektes* and *paranomon* are to be included in the common feature of *anison* (cf. *Eth.Nic.* 1129b10; 1130b13). The purpose of this reduction is evidently to maintain only the quantitative characterstic of *adikon — dikaion*, namely *anison — ison*. Indeed, the most distinctive feature of a quantity is to be "equal or unequal" (cf. *Cat.* 6a27).

In this way, through a transition from the whole to its part, Aristotle differentiates general justice as lawfulness, which is complete virtue in relation to another, from particular justice as equality. So he moves towards a synonymous distinction of special justice, indicating here basic fields of its application, namely honour or wealth or safety (τιμὴ ἢ χρήματα ἢ σωτηρία).

In fact, what is most characteristic of the special justice is precisely to be "equal" (ἴσον), and consequently a sort of "mean" (μέσον). Moreover, a combination of both kinds of *ison — anison* give us at least the basis of the distinction of types of special justice. I shall return soon to this question.

II

The relation of equality implies at least two elements, and that of mean two extremes (too much — too little); in consequence justice — as equality and mean — is a relation of analogy or proportion with four elements: two persons equal in some respect and two shares divided by a mean. And there will be the same relation of equality between the persons as between the things involved.

"And since the equal is mean, the just will be some sort of mean. The equal is at least between two elements. The just, then, must be both mean and equal, and in relation to something (πρός τι) and for certain persons (τισίν): as a mean, it must be between certain extremes (which are too much and too little); as equal, it is between two elements; and as just, it is for certain persons. Hence the just must at least between four elements: the persons to which (οἷς) it happens to be just are two, and the things in which (ἐν οἷς) it is are two. And

there will be the same equality for the persons as in the things involved, for as the latter are related, so are the former" (*Eth.Nic.* 1131a14–22). Aristotle refers to this text in the *Politics* III 9: "And so since justice is for certain persons (τισίν), and is divided in the same way with respect to things and for persons (ἐπί τε τῶν πραγμάτων καὶ οἷς) "(*Pol.* 1280a17–19; cf. MM I 33, 1193b19–1194a6)[2].

Perhaps a diagram, which shows how Aristotle intends here the equal and mean as to be applied to justice as analogy (i.e. equality of ratios) will be more instructive than any general explication:

τὸ ἴσον (δυοῖς)	τὸ δίκαιον	δὺο ἄνθρωποι τισίν (οἷς)		A : B
		⟶	τὸ ἀνάλογον (ἐν τέτταρσι)	. .
τὸ μέσον (τινῶν, sc. πλεῖον καὶ ἔλαττον)		πρός τι τά πράγματα δύο (ἐν οἷς)		γ : δ

Now Aristotle goes to show that what is just is an analogous item (cf. *Eth.Nic.* 1131a 30 sq.). We must be careful not to see the notion of "analogy" in a way different to Aristotle, e.g. in terms of Greek mathematics, but primarily within .his own assumptions given to us in some passages of the *Corpus*. To be analogous means "to have the same logos (ratio or proportion) one to another" (cf. Bonitz, 47b41–48b4). It belongs to the category of relative which implies four elements. Strictly speaking, a unity of analogy is formed "as one thing is related to another thing" (cf. *Metaph.* 1016a35), and this unity can be of quantitative and qualitative character (cf. *Metaph.* 1093b18–20; *Gen.Corr.* 333a28–32). We are interested only with the former, in so far as it is concerned with the quantitative approach to justice. The notion of analogy supplies the general framework for Aristotle's classification of special justice. There are three main meanings of *analogon* determined by the claim of *ison* and *meson* (cf. *Eth.Eud.* VII 9–10; *Eth.Nic.* II 6; *Pol.* V 1).

1. Equality by analogy (τὸ ἴσον κατ' ἀναλογίαν), viz. in respect to ratio (λόγῳ), which corresponds also to equality according to worth or merit (κατ' ἀξίαν). Cf. equality relative to us (πρὸς ἡμᾶς). This is conceptual scheme for the notion of distributive justice according to geometrical analogy or proportion.

2. Numerical equality (τὸ ἴσον κατ' ἀριθμόν), viz. identity in number or size (τὸ πλήθει ἢ μεγέθει ταὐτό). Cf. equality in the object itself (κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα). This sort of equality corresponds to the notion of rectificatory justice according to numerical analogy or identity.

---

[2] From this perspective the phrase in 1280a18 (ἐπὶ τῶν πραγμάτων) corresponds to that in 1131b18 (ἐπὶ τῶν ἔργων). Therefore, it would be better to translate the latter "with respect to products" rather than "as indeed happens in practice".

3. The third case of analogy is different: although Aristotle calls it "equality by analogy" (τὸ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἴσον), viz. "reciprocal equality" (τὸ ἴσον τὸ ἀντιπεπονθός), it is not, strictly speaking, the pure equality, but properly "reciprocity by analogy and not on the basis of equality" (τὸ ἀντιπεπονθὸς κατ' ἀναλογίαν καὶ μὴ κατ' ἰσότητα) because "analogy" is here a form of "measure" (μέτρον). This case concerns namely different and unequal things which can be known and compared only by a common measure.

To sum up, the notion of analogy based on the criterion of equality may constitute the relation of: 1. geometrical proportion, 2. numerical identity, and 3. commensurability. It must be pointed out that there is a close connection with three forms of analogy and the distinction of three kinds of special justice, which seem to be based on a combination of *ison* – *anison*.

III

We have seen, how and for the sake of what Aristotle has reduced τὸ δίκαιον to the analogous relation of ἴσον. Now the problem is how those three kinds of special justice should be introduced. Though this issue is not expressly stated, it seems that the various possible combinations of *ison* and *anison* will produce a variety of special justice. Theoretically there are possible four variations, but the Aristotelian question at issue can be *mutatis mutandis* stated in three points according to following scheme:

I	equal persons	::	equal shares
	or unequal persons	::	unequal shares
II	equal / unequal persons	::	unequal / equal shares
III	unequal and different persons	::	unequal and different shares

The employment of these conditions of *ison* and *anison* determines, then, the justice situation I. in distribution, II. in rectification, and III. in exchange. What speaks in favour of this suggestion is, among other things, Aristotle's analytic approach to this issue and the context of a discussion on justice both in the *Nicomachean Ethics* and in the *Politics*. The problem consists also in detecting the relevant proportionate relations between the equal or unequal persons and the equal or unequal shares involved.

I. It might be suggested that the single *ison-ison* relation, as well as its negation *anison-anison*, is to be understood in the sense of distributive justice. For in the distribution of honour or wealth or anything else the general claim is that, if the persons involved are equal, they ought justly to receive equal shares, and if they are not equal, they ought to have unequal shares; the violation of this rule is the source of personal conflicts.

"One species is found in the distribution of honour or wealth or anything else that can be divided among members of a community who share in

a political system; for here it is possible for one member to have a share equal or unequal to another's" (*Eth.Nic.* 1130b30–33).

"For if the people involved are not equal, they will not [justly] receive equal shares; indeed, whenever equals receive unequal shares, or unequals equal shares, in a distribution, that is the source of quarrels and accusations" (*Eth.Nic.* 1131a22–24. Trans. T. Irwin).

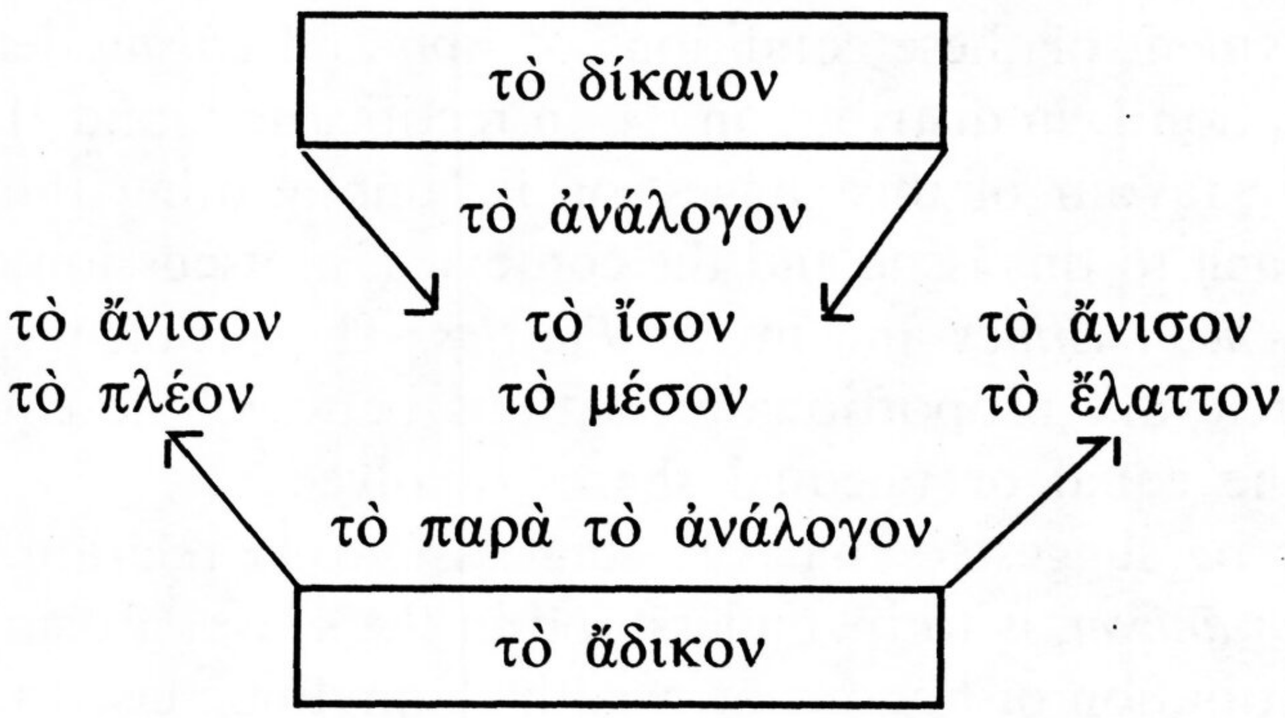
There is a sentence in the *Politics* (III 9) summarizing this point: "Justice is held to be equality, and it is, but for equals and not for all; and inequality is held to be just and is indeed, but for unequals and not for all" (*Pol.* 1280a11–13. Trans C. Lord).

Aristotle was also no egalitarian in respect of the distribution of common assets. For in a political community the just distribution recognizes some sort of merit or worth (ἀξία), which in fact depends on the given constitution of the state.

"This is also clear from considering what fits a person's worth. For everyone agrees that what is just in distributions fit some sort of worth, but what they call worth is not the same; supporters of democracy say it is free citizenship, some supporters of oligarchy say it is wealth, other good birth, while supporters of aristocracy say it is virtue" (*Eth.Nic.* 1131a24–29. Trans. T. Irwin).

Hence justice in distribution concerns equal persons according to some standard and, on the other hand, things divided in a geometrical proportion. "For what is just in distribution of common assets will always fit the proportion mentioned above, since distribution from common funds will also fit the ratio to one another of different people's deposits. Similarly, the way of being unjust that is opposed to this way of being just is what is counter--proportionate" (*Eth.Nic.* 1131b27–32. Trans. T. Irwin).

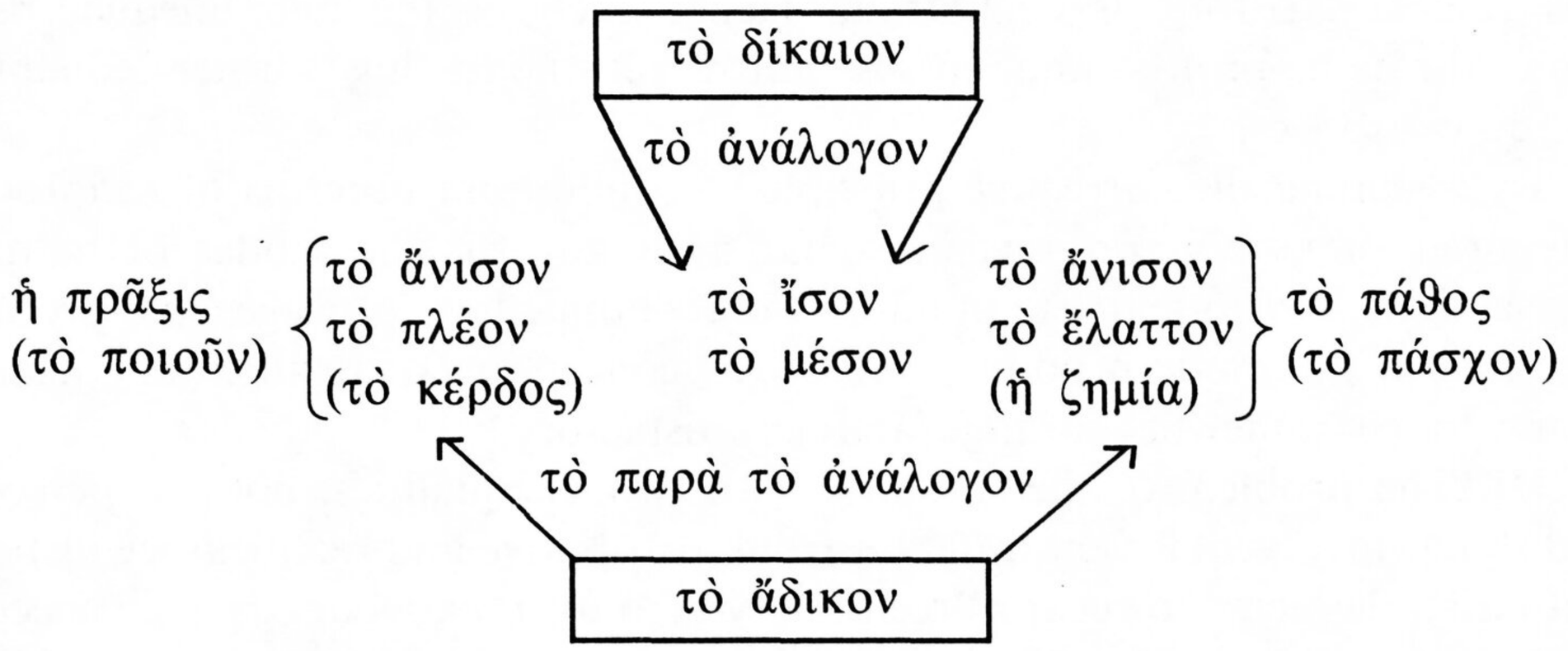
For the sake of clarity, the general scheme of distributive justice may be set out in the form of a diagram:

The formula concerning the relation of geometrical proportion is thus A : B : : c : d. *Alternando* A : c : : B : d. Therefore A + c : B + d : : A : B.

II. Another kind of justice, different from the first, is the rectificatory, found in human transactions both voluntary (e.g. selling, buying and lending)

and involuntary, of which some are secret (e.g. theft, adultery and poisoning), other are forcible (e.g. assault, imprisonment and murder). The general scheme for justice in rectification is the same as that for justice in distribution (i.e. *dikaion* — *ison*, *adikon* — *anison*), but with two important differences. The diagram can also facilitate an understanding of these points:

The first major difference is that on both sides of extremes, defined as the greater and the less, we must imagine the persons as involved in their unequals results of transactions, in so far as, on the one side, the active people receive the profit, whereas the passive or recipient people, on the other, suffer the loss (though the inverse situation is possible too). It is important to note that Aristotle is making here the categorial relationship between acting and being acted upon the basis for the corrective principle of justice[3]. As to the problem of inequality or equality of persons, Aristotle says that the law treats them as equals, without consideration of their merits or moral character. "Rather, the law looks only at differences in the harm [inflicted], and treats the people involved as equals, when one does injustice while the other suffers it, and one has done the harm while the other has suffered it. Hence the judge tries to restore this unjust situation to equality, since it is unequal" (*Eth.Nic.* 1132a4–7. Trans. T. Irwin). So justice in rectification tries only to restore the unjust situation to equality as to the results of human transaction or interrelationship.

The second difference here is that what is just in rectification is equal as the mean between loss and profit according to a numerical proportion or equality. "Hence what is equal is intermediate between more and less; profit and loss are more and less in contrary ways, since more good and less evil is profit, and the

---

[3] Cf. *Eth.Nic.* 1132b9–11: "This is the case with the other arts also, for they would have been destroyed, if the active element did not produce, and did not receive the equivalent in quantity and quality of what the passive element receives" (Trans. H. Rackham, slightly modified). According to commentators, this sentence (repeated in 1133a14–16) seems to have no relevance to the context. I suppose, however, that there is no corruption in the text, because Aristotle properly refers to such a reciprocal relation between the active and the passive elements in terms of his theory of categories (cf. *Metaph.* 1020a31).

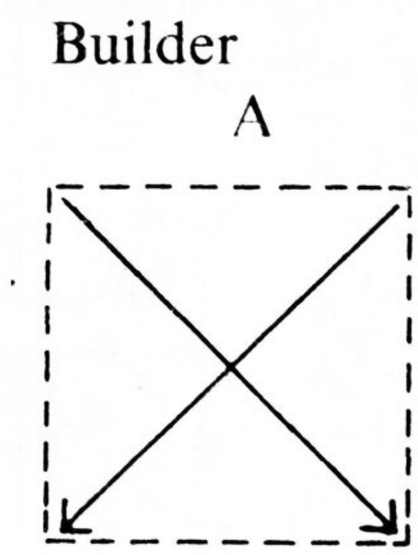
contrary is loss; and the intermediate area between [profit and loss], we have found, is what is equal, which we say is just. Hence what is just in rectification is what is intermediate between loss and profit" (*Eth.Nic.* 1132a14–19. Trans. T. Irwin). This justice fits numerical analogy in order to restore the equality, if it had been disturbed, in some field of human transactions. And only in this respect Aristotle is egalitarian. Hence each of the two unequal persons, through profits and losses, must return to his former equality: A+c−c = B−c+c.

By assuming the corrective principle of equilibrium in terms of reciprocal categories of ποιεῖν/πάσχειν, in so far as it governs the modes of human transactions, Aristotle does not adopt the economic laws of wages and profits. Thus, from the modern point of view, his conception of rectificatory justice seems to be somewhat strange and unsatisfactory.

III. The problem of the situation with two unequalities, both of persons and things involved, is very different from distributive and rectificatory justice. But Aristotle seems to regard "reciprocity" (τὸ ἀντιπεπονθός) as a subspecies of justice in voluntary transactions. "But in associations for exchange this kind of justice (i.e. rectificatory justice) includes a reciprocity according to analogy and not equality" (*Eth.Nic.* 1132b31–33)[4].

As opposed to the two previous kinds of justice, reciprocity is not carried out in terms of a pair of contraries (*adikon-dikaion*), nor does it allow the same application of equality and mean. In this case the third form of analogy must be used, i.e. reciprocal equality or commensurability (cf. *Eth.Eud.* VII 10, 1243b28–35).

The possibility-condition for exchange and reciprocal return is the existence between the unequal products of a certain συμμετρία. We should recall Aristotle's "usitatum exemplum" about the incommensurability of the diagonal of a square with its side. Indeed, he says: "It is diagonal combination that produce exchange according to analogy" (*Eth. Nic.* 1133a5–7). The scheme of this exchange appears in this light as follows:

A : B :: d : c

A+d :: B+c

[4] I follow here von Fragstein's interpretation of συνέχει as "enthält". See: A. von Fragstein, *Studien zur Ethik des Aristoteles*, Amsterdam 1974, p. 171: "aber in den geschäftlichen Beziehungen enthält die entsprechende rechtliche Haltung (nämlich das δίκ. διορθωτικόν) den Grundsatz der Wiedervergeltung".

"The builder must receive the shoemarker's product from him, and give him the builder's own product in return. If, then, first at all, proportionate equality is found, and, next, reciprocity is also achieved, then the proportionate return will be reached. Otherwise it is not equal, and the exchange will not be maintained, since the product of one may be well superior to the product of the other. These products, then, must be equalized" (*Eth.Nic.* 1133a8–14. Trans. T. Irwin).

Just as the diagonal of the square cannot be measured with its side even by the smallest unit, so it is impossible for such different and unequal products to become commensurate in reality; they can become commensurate only in relation to our needs by a stipulation, and currency is somehow a mean of these unequal products.

"This is why all items for exchange must be comparable in some way. Currency came along to do exactly this, and in a way it becomes an intermediate, since it measures everything, and so measures excess and deficiency – how many shoes are equal to a house" (*Eth.Nic.* 1133a19–22).

"Currency, then, by making things commensurate as a measure does, equalizes them; for there would be no association without exchange, no exchange without equality, no equality without commensurability. And so, though things so different cannot be commensurate in reality, they can become commensurate enough in relation to our needs" (*Eth.Nic.* 1133b16–20. Trans. T. Irwin).

Since a political community is composed of different and unequal people, and their products are different and unequal, the reciprocal equality by proportionate return will keep them together.

IV

It is only a part of Aristotle's theory of justice which I have emphasized and which is given in the first 5 chapters of book V of the *Nicomachean Ethics*. The second part of this book is devoted to the discussion of political justice and further questions concerning some apories about injustice and justice. I stressed mainly some assumptions about the notion of equality as central to the distinction of the special kinds of justice. This is the concept of justice in the sense of equality before the law or lawfulness, namely before the legal and ideological determination what is just for a given political system[5]. Aristotle was probably aware of these paradigmatic conditions of justice as equality, in so far as in the *Nicomachean Ethics* he does not aim at solutions of legal and

---

[5] According to H. Kelsen, *What is Justice*, Berkeley 1957, "This definition of justice as equality before the law implies the substitution of the logical value of truth for the moral value of justice". [...] "The principle of justice in the sense of equality before the law or lawfulness is nothing but the logical law of contradiction with reference to the application of a general norm of positive law to particular cases. This is the only concept of justice which Aristotle's moral philosophy – as any other rational philosophy – is able to define" (p. 133–134).

political character. Rather, his model is axiologically neutral, for he does not treat justice as a moralist or ideologist, but seeks the general formula for it which may be applied to all political constitutions. It is a comprehensive approach with regard to justice in distribution, in rectification and in exchange, without detailed consideration within the field of politics, legislation and economics, respectively.

In this treatment of justice, as in the case of other problems, Aristotle attempts mainly to outline a general conceptual model by means of certain semantical distinctions and connections in a linguistic and logical way, which may be considered in some sense a paradigm of philosophical discussion. In fact his analysis of special justice is confined to an inquiry of possible formal relations between equal or unequal persons and between equal or unequal shares. It is a merit of Aristotle that he uses the concept of justice with a variety of nuances, proceeding from dialectical considerations of pairs of contraries. For him term "equality" remains central to the concept of justice. It implies the distinction of three special kinds of *dikaion* with reference to three forms of *analogon* respectively. Such a formal approach to this issue has a certain universal dimension in providing some distinctions and definitions which can still be disputed. In spite of some difficulties in some points, this approach is of considerable theoretical interest. Indeed, Aristotle's concept of justice has received a lot of attention in recent years[6]. The reference to his basic definitions has become cognitively fertile, although in the details they remain a matter of controversy. His view, however, has been frequently misinterpreted by being forced into different philosophical positions.

Poznań

---

[6] Among the recent works see: K. von Fritz, *Zur Interpretation des fünften Buches von Aristoteles' Nikomachischer Ethik*, Archiv für Geschichte der Philosophie LXII 1980, p. 242–275; C. Despotopoulos, *Aristote sur la famille et la justice*, Editions Ousia 1983; J. Saint--Arnaud, *Les définitions aristoteliciennes de la justice: leurs rapports à la notion d'égalite*, Philosophiques LI 1984, p. 157–173; W. von Leyden, *Aristotle on equality and justice: his political argument*, The Macmillan Press, London 1985; T. Banaszczyk, *Studia z arystotelesowskiej teorii społeczno-politycznej*, Katowice 1985; D. Keyt, *Distributive Justice in Aristotle's Ethics and Politics*, Topoi IV 1985, p. 23–45: *Justice, Law and Method in Plato and Aristotle*, ed. by Spiro Panagiotou, Edmonton, Alberta, Canada, Academic Printing and Publishing 1987, p. 133–191; F. Wolff, *Justice et Pouvoir (Aristote, Politique III, 9–13)*, Phronesis XXXIII N° 3, 1988, p. 273–296; *On Justice. Plato's and Aristotle's Conception of Justice in Relation to Modern and Contemporary Theories of Justice*, ed. by K. Boudouris, Greek Philosophical Society, Athens 1989.

An earlier version of this paper was published in the volume quoted above. I would like to aknowledge my gratitude to Professor Konstantine Boudouris for permission to reprint.

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

LA NOTION DE LA DÉMOCRATIE CHEZ DÉMOSTHÈNE[1]

Par

ANDRZEJ STANISŁAW CHANKOWSKI

On peut douter si, à Athènes du IVe siècle, la réflexion théorique sur la démocratie était représentée par les partisans de celle-ci.[2] Car d'une part nous disposons des traités politiques écrits par les adversaires de la démocratie et d'autre part, de la rhétorique prenant en vue l'effet de propagande, changeable selon les circonstances. Bien que refaits pour la publication, pourtant dans la plupart des cas vraiment prononcés[3], les discours devaient refléter des idées et des convictions „reconnues en général" pour démocratiques. Car il est tout à fait évident qu'aucun des politiciens du IVe siècle parlant en public ne se déclarait comme adversaire de la démocratie, et de fréquentes accusations des adversaires d'être un oligarque dissimulé prouvent jusqu'à quel point il était important d'avoir l'opinion d'un démocrate irréprochable. Il en résulte donc la question si les paroles des orateurs étaient purement conjoncturelles ou bien si l'on pouvait y trouver des opinions originales et fermes sur l'essentiel de la démocratie. J'essayerai de contribuer à la solution de ce problème en analysant ces passages de Démosthène où l'orateur définit du point de vue théorique, les différentes πολιτεῖαι. L'étude des discours démostheniens dans cette perspective est d'autant plus intéressante qu'on lui donne volontiers le surnom du démocrate extrème.

Le meilleur point de départ pour notre sujet se trouve dans le discours *C. Leptine* où Démosthène a consacré un vaste fragment à l'analyse des régimes athénien et lacédémonien (XX 105–111). Démosthène prononce ce discours en l'année 355/4 pendant un procès contre l'établissement d'une loi préjudiciable à l'État (γραφὴ νόμον μὴ ἐπιτήδειον θεῖναι) s'élevant avec

---

[1] Cet article est extrait d'une partie de mon mémoire de maîtrise *Polis demokratyczna u Demostenesa*, écrit en 1986 à l'Université de Varsovie au département de l'histoire, sous la direction de M. Włodzimierz Lengauer. Je voudrais remercier ici mon maître non seulement de l'aide qu'il m'a apporté dans l'élaboration de ce mémoire, mais surtout de son assistance et bienveillance, plus grandes que l'on espère d'habitude, au cours de mes études.

[2] Voir notamment A. H. M. Jones, *Athenian Democracy and its Critics*, Camb. Hist. Jour. XI 1953, p. 1–26, et la polémique de M. I. Finley, *Athenian Demagogues*, Past and Present XXI 1962, p. 9.

[3] Voir W. Jaeger, *Paideia*, t. III (chap. „Demosthenes"), Berlin 1959³.

Ctesippos, un fils de Chabrias, contre la proposition de Leptine selon laquelle l'extemption (ἀτέλεια) des chorégies, gymnasiarchies et ἑστιάσεις devrait être supprimée. En tant que défenseur de la loi de Leptine[4] intervinrent devant le Tribunal Léodamas, Aristophon, Kèphisodotos et Deinias (146). Leptine serait donc un des partisans d'Aristophon qui, après le procès d'Iphicrate, Timothée et Ménestheus, soutenu par Charès, devint l'homme politique le plus influant à Athènes[5]. Il est ainsi fort probable que Démosthène qui rappelle amplement les mérites de Conon, le père de Timothée (68–70) et les récompenses reçues par Iphicrate et Timothée de la polis (84) se trouve, à côté d'Euboulos et Diophantos (137), parmi les oppositionnels d'Aristophon[6].

La comparaison des régimes athénien et spartiate apparaît comme une réplique qui devance d'éventuels arguments des adversaires. Car ceux-ci, soutenant la loi de Leptine, prétendront, dit Démosthène, que les Lacédémoniens καλῶς πολιτευόμενοι et les Thébains n'accorderont à personne un prix tel qu' ἀτέλεια (105). Nous pouvons expliquer les assurances de l'accusateur qu'il connaît les arguments des adversaires si nous admettons que le problème discuté fut déjà abordé soit à l'Assemblée soit tout simplement au cours d'un débat d'hommes politiques. La référence à l'exemple de la Sparte „dont le gouvernement est si sage" illustre bien la diffusion de l'image idéale de la constitution lacédémonienne;[7] il est en revanche plus difficile de comprendre, comme l'argument devant le Tribunal, l'exemple de Thèbes, traitée d'habitude de manière défavorable. Or dans le cas de Thèbes ennemie, pour réfuter l'argument invoqué par les adversaires, il suffit de montrer les atrocités thébaines (109); par contre, dans le cas de Sparte alliée, on ne peut pas avoir recours à des invectives, mais il faut exposer de plus profondes différences entre Athènes et Lacédémone. Voilà d'où vient cette analyse vaste et assez inattendue des deux régimes visant à souligner leur opposition.

---

[4] Sur les σύνδικοι voir U. Kahrstedt, RE (1932), col. 1331–1332.

[5] Sur les circonstances voir, à part l'introduction à *Démosthène*, *Plaidoyers Politiques*, t. I, Paris 1954, l'oeuvre classique de A. Schaefer, *Demosthenes und seine Zeit*, t. I, Leipzig 1856–1858, p. 96–98 et 353–357. Cf. la polémique de R. Sealey, *Athens after the Social War*, JHS LXXI 1975, p. 71–81, contre A. Schaefer. Sans discuter les „programmes" des politiciens mentionnés, en soulignant uniquement leurs liens réciproques, je peux, me semble-t-il, concilier les interprétations de Schaefer et de Sealey.

[6] Sur le caractère des groupes politiques, leurs influences et leur lieu dans la réalité athénienne au IVe s. voir les opinions de R. Sealey, *Athens after the Social War*, *Kallistratos of Aphidna and his Contemporaries*, Historia V 1956, p. 178–203; *Who Was Aristogeiton?*, Bull. of the Inst. of Class. Studies Univ. of London VII 1960, p. 33–43; de S. Perlman, *The Politicians in the Athenian Democracy of the Fourth Century B. C.*, Athenaeum XL 1963, p. 327–355, et de P. Funke, *Homonoia und Arche*, Wiesbaden 1980, de l'un côté et de J. de Romilly, *Les modérés athéniens vers le milieu du IVe s.: échos et concordances*, REG LXVII 1954, p. 327–354, et de C. Mossé, *La fin de la démocratie athénienne*, Paris 1962, qui suivent l'interprétation classique de K. J. Beloch, *Die attische Politik seit Perikles*, Leipzig 1884, de l'autre. Cf. un bon résumé de la discussion chez M. H. Hansen, *Die athenische Volksversammlung im Zeitalter des Demosthenes*, Konstanz 1984.

[7] Voir E. N. Tigerstedt, *The Legend of Sparta in Classical Antiquity*, Lund 1965, notamment p. 203–206, cf. F. Ollier, *Le mirage spartiate*, t. I, Paris 1933, p. 82–87.

Comme première différence Démosthène indique „le libéralisme" propre à Athènes où on peut vanter librement des usages d'autres régimes ce qui est défendu à Sparte où il faut louer et faire ce qui est avantageux pour sa propre politeia. En même temps les Lacédémoniens eux – mêmes ont des récompenses (τιμαί) qui auraient été rejetées dans la démocratie. L'orateur cite là l'exemple le plus caractéristique[8]: „Lorsqu'un Lacédémonien, après avoir fait preuve des qualités requises, est admis dans ce qu'on appelle la gérousia, il devient par là maître absolu (δεσπότης) de la multitude. Là le prix du mérite est de devenir le maître du gouvernement avec ses pairs (τῆς πολιτείας κυρίῳ γενέσθαι μετὰ τῶν ὁμοίων) mais chez nous c'est le peuple (δῆμος) qui en est le κυρίος, et il y a des malédictions, des lois, des précautions pour que personne ne devienne κύριος, comme aussi il y a des couronnes, des ἀτέλειαι, des σιτήσεις et d'autres honneurs, auxquels peut prétendre tout bon citoyen (ἀνὴρ ἀγαθός 107). Ces deux systèmes sont bons, celui de Lacédémon, comme le nôtre. Pourquoi? C'est que dans une oligarchie, l'égalité (τὸ ἔχειν ἴσον) entre tous les gouvernants est un facteur de concorde (ὁμονοεῖν), tandis que dans une démocratie la liberté (ἐλευθερία) trouve sa sauvegarde dans l'émulation (ἅμιλλα) que font naître entre les bons citoyens les récompenses (δωρειαί) décernées par le peuple" (108).

La qualification du régime des Lacédémoniens d'un „régime de quelques-uns" (ἡ τῶν ὀλίγων πολιτεία) n'apparaît pas dans les textes politiques des Ve et IVe siècles. Pour Platon et Aristote c'est un autre type de politeia qui exige un nom particulier. Platon crée dans ce but des termes τιμαρχία et τιμοκρατία (un regime basé sur le mérite – *Rép.* 545A-B). Pour Aristote par contre, Sparte est un exemple d'une constitution mixte[9]. Le plus souvent on parle de l'état d'εὐνομία, d'une „bonne loi" propre à Sparte, c'est-à-dire du manque des luttes internes et de la tyrannie[10]. Selon la classification courante au IVe siècle il y a trois types de πολιτείαι: le gouvernement de l'individu, l'aristocratie (ou l'oligarchie) et la démocratie. Cependant nommer une concrète oligarchie „politeia" devait provoquer des réserves: c'etait contradictoire à l'idée selon laquelle la politeia est uniquement là où regnent les lois et où les habitants sont des citoyens parce qu'ils bénéficient des lois et prennent part au pouvoir. En ce sens ce n'est que la démocratie qui est une politeia véritable, l'oligarchie l'est en quelque sorte partiellement (puisque la participation au pouvoir n'est assurée qu'aux peu nombreux) et la tyrannie (la monarchie) ne l'est guère puisque tout le monde y est exclu de la politeia sauf le dirigeant dont la volonté arbitraire remplace les lois. Les textes de Démostène montrent jusqu' à quel point de pareilles convictions ont été répandues à l'époque. Dans ses discours antimacédoniens l'orateur, voulant montrer l'hostilité de Philippe vis-à-vis Athènes, met le titre de roi βασιλεύς et le terme τύραννος l'un à côté de l'autre et rappelle qu'en tant que tyran Philippe est un

---

[8] Ici comme ailleurs je reprends les traductions dans C. U. F. en les modifiant légèrement.

[9] J. Bordes, *Politeia dans la pensée greque jusqu' à Aristote*, Paris 1982, p. 280–295 et 438–439.

[10] Hdt. I 65, Thuc. I 18, cf. Tigerstedt, *o.c.* p. 73–81.

ennemi des lois et de la liberté (VI 25). Toutes les politeiai devraient donc se méfier de lui. Comme tyran Philippe veut „renverser" (καταλύσειν) la politeia (VIII 40)[11] et par lui les villes de la Thessalie ont été dépouillées de leurs πολιτεῖαι et πόλεις (IX 26). Mais l'oligarchie peut être aussi une négation de la politeia comme l'est le régime de Philippe. Pour encourager les Athéniens à soutenir les démocrates de Rhodes qui s'opposaient à l'oligarchie rhodienne (en 351)[12] Démosthène attribue au „régime de quelques-uns" tous les traits négatifs du gouvernement de l'individu: l'oligarchie est une δουλεία (XV 19) et les oligarques qui renversent (καταλύοντες) les politeiai en les transformant (μεθίσταντες) en oligarchies sont des ennemis communs de tous ceux qui aiment la liberté (XV 20).

Dans les textes commentés les problèmes de régime ne sont abordés que pour en tirer des arguments à l'appui des actes politiques concrets, voilà pourquoi Démosthène doit avoir recours à des jugements courants. Le fait d'attribuer à l'oligarchie certains traits de la tyrannie est évidemment une manipulation de rhéteur mais témoigne bien de réserves provoquées par le fait d'avoir qualifié l'oligarchie d'une politeia. Dans ce contexte l'attribution du terme ἡ τῶν ὀλίγων πολιτεία à Sparte dans le discours *C. Leptine* attire l'attention, d'autant plus que Démosthène souligne nettement ses traits propres au régime oligarchique: un groupe peu nombreux d'égaux exerce le pouvoir déspotique sur la majorité.

D'autant plus frappante est une louange spécifique du régime de Sparte; „Ces deux systèmes (c'est-à-dire lacédémonien et athénien) sont bons (ὀρθῶς ἔχει)" – XX 108. La louange concerne le fonctionnement efficace des deux πολιτεῖαι: à Athènes la rivalité des ἀγαθοί protège la valeur essentielle de la démocratie, la liberté, à Sparte le fonctionnement de la gérousia soutient l'égalité et la concorde des dirigeants. Les principes de la vie publique servent donc à maintenir le régime; ils garantissent le pouvoir au groupe qui l'y exerce. Il est juste, souligne Démosthène, de ne vanter que ce qui est profitable pour sa propre politeia et, par conséquant, chaque Athénien doit s'abstenir d'une louange des lois spartiates (106 et 111). Car le système athénien est meilleur que celui de Sparte: c'est grâce à lui que le peuple (= les dirigeants) est prospère (111). Pour Démosthène la politeia est quelque chose d'entièrement relatif, sans fondement moral, c'est-à-dire c'est l'intérêt des hommes au pouvoir qui décide de la supériorité d'un régime.

Démosthène mène un pareil raisonnement au début du même discours (XX 15–17), où il souligne la nécessité de récompenser les mérites dans chaque type de régime, aussi bien dans la démocratie que dans l'oligarchie et la tyrannie. Ne pas décerner les récompenses ou les enlever à ceux à qui l'on les a déjà accordées, ne pas exprimer donc la gratitude (χάρις)[13] pour les services

---

[11] Cette expression reproduit evidemment le terme technique κατάλυσις τοῦ δήμου cf. Bordes, *o.c.* p. 313–314.

[12] Voir Schaefer, *o.c.* t. I, p. 426–441.

[13] Sur la notion de χάρις voir L. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece*, chap. „Justice and the state", Stanford 1962.

rendus, est une manifestation du manque de souci de gagner des partisans du régime (17) et fait que la politeia devient privée d'un puissant appui (16). Les institutions de régime devraient donc être organisées de façon qu'au moins une partie de citoyens tiennent à soutenir leur politeia.

Ce pragmatisme de Démosthène qui juge le régime donné du point de vue du groupe gouvernant fait venir à l'esprit l'idée de Thrasymaque citée par Platon (*Rép.* 338E–339A) selon laquelle ce qui est conforme à l'intérêt du groupe au pouvoir, cela est juste. Car, affirme Thrasymaque, dans chaque type de régime le gouvernement établit les lois dans son propre intérêt et les présente aux gouvernés comme justes. Un fragment du traité *Peri politeias*, transmis par Denys d'Halikarnasse, où Thrasymaque se porte comme partisan d'une entente entre les citoyens et un passage cité dans les scholies de *Phèdre* de Platon où la justice (δικαιοσύνη) est désignée par Thrasymaque comme la plus essentielle des valeurs humaines font douter si le portrait de ce sophiste chez Platon est réel[14]. L'auteur de la *République* a plutôt attribué à ce personnage les idées typiques d'après lui du courant sophistique representé par Gorgias et son école[15]. Pour comprendre jusqu'à quel point Démosthène est un élève de cette génération, il vaut la peine de citer encore un autre fragment de la harangue *Pour la liberté des Rhodiens* (XV 28) où Démosthène, qui considère le soutien des démocrates rhodiens comme une action juste note qu'il le conseillerait même s'il ne le trouvait pas juste. Il ne vaut plus la peine de s'en rapporter à l'argument de la justice: „car la justice, je ne la vois que trop, tous la déterminent d'après la force qu'ils possèdent". Dans cette dernière constatation on trouve facilement une influence du „dialogue melien" où les Athéniens conseillent aux habitants de Melos de ne pas s'en rapporter à l'argument de la justice, inutile là où les forces ne sont pas equilibrées (Thuc. V 89). L'oeuvre de Thucydide apporte encore beaucoup d'autres témoignages de l'application de l'argument de la force et la tragédie attique du temps de la guerre du Péloponèse aborde les problèmes de cette nouvelle morale, scandaleuse aux yeux de la génération habituée à des notions éthiques traditionnelles. Thucydide lui même dans le célèbre passage (III 82 et suiv.) associe les origines de cette morale à des violentes luttes internes provoquées par la guerre, tandis que sa théorie déjà formulée, nous la devons à la génération des sophistes. Le fait qu'en 351, en face de plusieurs miliers d'auditeurs Démosthène exprime en tant qu'argument à l'appui de son affaire les idées encore si controversables à la fin du Ve siècle prouve bien la vulgarisation de cette façon de penser[16]. Cependant Démosthène ne constate la relativité de la justice que dans les relations entre les poleis, tandis que dans les relations intérieures les lois assurent la participation à la justice aux petits et aux puissants à titre égal (29). En ce moment l'orateur n'ose pas aller aussi loin que Thrasymaque dans

---

[14] K. Oppenheimer, *Thrasymachos*, RE (1936), col. 584–592. Les fragments des textes de ce sophiste chez H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1903, p. 543–544. Voir surtout B1 et B8.

[15] Voir W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, Stuttgart 1940.

[16] Voir Pearson, *o.c.* p. 172 et suiv.

le passage cité, qui associe la loi du plus fort aux rapports à l'intérieur de la polis. Démosthène se déclare donc fidèle au principe essentiel de la démocratie selon lequel au faible et au puissant, au pauvre et au riche la même justice est garantie[17]. Cependant dans les fragments du discours C. Leptine commentés ci-dessus le principe de la loi du plus fort apparaît de façon implicite également là où l'organisation intérieure de la polis est concernée. Il convient donc de noter notre première conclusion: même lorsque Démosthène se prononce sur les problèmes des régimes, l'organisation de la polis ne l'intéresse pas sur le plan éthique, mais du point de vue de l'efficacité de son fonctionnement, c'est-à-dire jusque' à quel point elle réalise des intérêts du groupe au pouvoir.

Le pragmatisme de Démosthène est visible aussi dans sa façon d'analyser les différences entre l'oligarchie et la démocratie. Démosthène montre d'abord la différence essentielle entre les deux régimes (107) pour passer ensuite à une caractéristique détaillée du fonctionnement de chacun d'eux (108)[18]. La distinction essentielle réside dans le nombre des maîtres de la politeia, donc le nombre de personnes profitant de la plénitude des droits de citoyens et participant au pouvoir. À Sparte c'est un groupe peu nombreux des gérontes qui gouverne, à Athènes gouverne le *dēmos*. Ce terme désigne ici manifestement tous les citoyens. La distinction entre la démocratie et l'oligarchie ne se lie donc pas au gouvernement des pauvres ou des riches[19], puisque l'orateur reste plutôt fidèle à un critère plus ancien pris pour base de différenciation déjà dans les plus anciens classements. Car déjà la IIe Pythique de Pindar (86–88) et la célèbre discussion sur les constitutions chez Hérodote (III 80–82) attestent la conviction que la polis peut être organisée de trois manières suivant que le pouvoir est exercé par un individu, par un groupe peu nombreux ou bien par la majorité.

Au IVe siècle la classification tripartite est déjà courante. Dans l'introduction à ses deux discours (I 4 = III 6), Eschine cite comme evidente l'opinion qu'il y a dans le monde trois politeiai: la tyrannie, l'oligarchie et la démocratie[20]. Le but d'Eschine est de souligner le rôle des lois dans la démocratie et la néccessité de les observer si bien que pour son argumentation une autre typologie est nécessaire. Il l'introduit tout de suite: les poleis tyranniques et oligarchiques sont dirigées par des caprices des chefs, tandis que les poleis démocratiques – par les lois établies. Le fait qu'Eschine se tient au

---

[17] Cf. les célèbres passages chez Euripide, *Suppliantes* 405–407, 423–424 et Thucydide II 37, 1 (l'Oraison funèbre).

[18] Voir les remarques de Bordes, *o.c.* p. 400 et suiv., sur cette façon de la description des régimes chez Platon.

[19] Platon, *Rép.* 551B, 557A, Aristote, *Politique*, III 5, 4. ed. O. Immisch, Lipsiae 1929. Aristote prend le critère du nombre de gouvernants en considération, il le trouve cependant secondaire (III 5, 5–7). Sur le classement des constitutions voir J. de Romilly dans REG LXXII 1959 et J. Bordes, p. 231 et suiv. notamment leur polémique contre H. Ryffel, *Metabolē politeiōn*, Bern 1949.

[20] Bordes, *o.c.* p. 249 et suiv. cf. Platon, *Rép.* 3380.

classement traditionnel et essaie en même temps de l'adapter à son propre raisonnement témoigne d'une part de l'évidence de la classification tripartite et d'autre part de la recherche d'autres critères de la division que celui du nombre des dirigeants. Les résultats de cette recherche sont visibles dans la *République*, où Platon lie l'essentiel et l'évolution de chaque régime à la question sociale, donnant en même temps une analyse générale de la manière de vie des citoyens dans le régime décrit et du type de l'homme y formé[21]. Il faut dire la même chose de la *Politique* où Aristote analyse chaque type de régime selon le fonctionnement de concrètes institutions d'État[22]. Nous voyons donc l'originalité de la pensée de Démosthène pour qui la distinction traditionelle entre l'oligarchie et la démocratie n'est qu'un point de départ de l'analyse des mécanismes du gouvernement et du fonctionnement de chacune de ces politeiai.

Démosthène souligne la division de la société spartiate en deux groupes: un petit groupe de gérontes et la majorité gouvernée. Le fait d'avoir utilisé le terme *despotēs* en parlant du pouvoir des gérontes met en relief son caractère illimité. La promotion de la masse des gouvernés au petit groupe des hommes au pouvoir est possible, mais ce sont les gérontes qui en décident selon leur volonté[23]. En dehors de cela il manque de prix quelconques, personne ne vise donc de récompenses. En plus, personne des dirigeants (Démosthène ne s'intéresse qu'aux rapports à l'intérieur de ce groupe) ne devrait tenter de s'emporter sur les autres parce que l'égalité des hommes au pouvoir empêche des conflits intérieurs. L'égalité des dirigeants constitue donc le principe du fonctionnement de l'oligarchie spartiate. Le statut des maîtres de la politeia dans l'oligarchie ne dépend pas des actes accomplis. L'oligarchie spartiate est montrée comme un système „fermé" où un petit groupe immobile et inactif détient le monopole du pouvoir.

Ce qui frappe, c'est que l'orateur qualifie l'oligarchie de régime basé sur l'égalité. Platon distingue deux formes d'égalité: l'égalité géométrique selon laquelle „un homme plus grand obtient plus et celui qui est plus petit, moins" et l'égalité arithmétique suivant laquelle chacun obtient le même sans tenir compte de l'*aretē* possedée. La démocratie pour Platon c'est un régime fondé sur le dernier principe et son attaque contre l'égalité ainsi comprise témoigne de la présence d'idées pareilles dans la propagande démocratique. De même pour Aristote la démocratie radicale est une conséquence de la mise en pratique publique du principe d'égalité arithmétique[24]. Cependant, c'est

---

[21] Voir A. Fuks, *Plato and the Social Question: The Problem of Poverty and Riches in the Republic*, Anc. Society VIII 1977, p. 49–83.

[22] Voir notamment VI 2, 1 et suiv.

[23] Démosthène appelle le fait d'être admis dans la gérousia ἆθλον τῆς ἀρετῆς. Cf. Aristote, *Politique* II 6, 15 qui parle de la gérousia ἆθλον (...) ἡ ἀρχὴ αὕτη τῆς ἀρετῆς ἐστιν ce qui atteste, je crois, que c'est une formule banale et courante.

[24] Deux formes d'égalité: Platon, *Lois* 757A–C; Aristote, *Politique* V 1, 7. L'égalité arithmétique comme le fondement de la démocratie: Platon, *Rép.* 557A, 562C–563D; Aristote, *Pol.* IV 4, 2 et VI 1, 6. Cf. W. Lengauer, *Isonomia*, Przegląd Historyczny LXXII 1981, p. 625, 630–631.

justement l'égalité arithmétique (comme on peut déduire du manque de différences dans le statut) qui existe, selon Démosthène, parmi le dirigeants dans l'oligarchie et constitue le fondement de ce régime. Le recours, à l'occasion de la caractéristique du régime de Sparte, à la notion d'égalité devient plus compréhensible si nous nous rappelons que dans la littérature politique du IVe siècle il y a l'image idéale de Lacédémon comme d'une société de „semblables" (ὅμοιοι). Isocrate, le représentant principal de ce courant de la pensée politique souligne quand même que c'est justement grâce à l'égalité que les Lacédémoniens sont „les plus démocratiques" et hostiles à l'oligarchie (61). L'image de Sparte démocratique, défavorable à l'oligarchie est évidemment non-historique et paradoxale, non-historique est également l'idéal de l'égalité qu'on croit avoir existé dans la société lacédémonienne[25]. Ce qui est quand même essentiel c'est que Sparte chez Isocrate n'est pas qualifiée d'oligarchie, bien au contraire, Isocrate souligne que le principe d'égalité est antinomique à l'oligarchie. Ainsi Démosthène à la fois désignant le régime de Sparte comme un régime oligarchique et associant à une telle politeia l'égalité arithmétique s'éloigne du topos connu dans la littérature.

Nous pouvons dire autant de la constatation qu'il y a une sorte d'unanimité (ὁμονοεῖν) parmi les oligarques. Aristote précise nettement que la démocratie est plus stable que l'oligarchie pour ce fait justement que ce ne sont que les adversaires et les partisans du régime qui y combattent, tandis que dans l'oligarchie en dehors de menace du côté des pauvres il y a le danger du conflit entre les riches dirigeants[26]. L'opinion que l'oligarchie est un régime plein de conflits intérieurs a une longue tradition dans la littérature politique — déjà pendant la „discussion sur les constitutions" un tel jugement a été formulé par Darius[27].

L'image non-historique de la Sparte égalitaire constitue donc une propre création de Démosthène. Pour indiquer le but de l'orateur il faut d'abord caractériser la démocratie qu'il a décrite. Selon lui, c'est un régime où le demos dispose de la politeia. L'expression ὁ δῆμος κύριος est courante et exprime la théorie de souveraineté du demos, comprise déjà dans le terme δημοκρατία[28]. Le terme δῆμος qui veut dire, selon l'attitude envers la démocratie, soit la pauvre majorité, soit tous les habitants de la polis, de signe dans notre passage evidemment ces derniers, à la différence de l'oligarchie où le pouvoir est entre

---

[25] Cf. Tigerstedt, *o.c.* p. 201.

[26] ἡ πρὸς ἀλλήλους στάσις, *Pol.* V 1, 9.

[27] Hdt. III 82. Je crois que la „discussion" reflète les querelles historiques et réelles entre les aristocrates perses qui ont été présentées par Herodote à travers le prisme des notions grecques. Voir l'analyse de F. Gschnitzer, *Die sieben Perser und das Königtum des Dareios*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. der Wiss., Phil.-hist. Klasse 1977. Cf. W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton 1971, p. 199—206, et W. Lengauer, *Isonomia*, p. 610 s et suiv.

[28] Attesté pour la première fois: Hdt. VI 43, 3, VI 131, 1, cf. III 137, 2 et III 82. Cf. Eschyle, *Suppliantes* 604. Sur la signification de *dēmokratia* voir chap. *Politeia et arkhe* chez J. Bordes, et Lengauer, *o.c.* p. 610.

les mains d'un petit groupe. La définition de Démosthène n'a donc rien d'original. Il n'en va pas de même pour la description du fonctionnement de ce régime. Pour Démosthène c'est la liberté qui constitue la valeur essentielle de la démocratie[29]. Aristote dans la *Politique* et Platon dans la *République* confirment l'importance de cette notion dans la propagande démocratique[30]. Cependant, à la différence d'eux, Démosthène n'associe pas cette notion au principe d'égalité arithmétique, mais au fait que les ἀγαθοί rivalisent des récompenses, ce qui est même la négation de l'égalité arithmétique puisque l'on admet que celui recevera une position plus haute qui se distingue le plus. C'est l'*agōn* des hommes nobles „arbitré" par le peuple qui constitue le fondement de la démocratie. La démocratie est un système „ouvert" qui encourage les citoyens à agir au profit de l'État. Ce caractère de la démocratie est plus nettement visible en contraste avec l'oligarchie qui est un système „fermé", où le manque de stimulants positifs et l'égalité des positions causent le manque d'activité parmi les citoyens.

La notion d'*agōn* des *agathoi* est aussi vieille que la civilisation greque[31]. À Athènes démocratique cet idéal aristocratique trouva une forme institutionnalisée de contributions obligatoires (λητουργίαι) et supplémentaires (ἐπιδόσεις). De fréquentes références devant le Tribunal ou à l'Assemblée à des accomplissements en cette matière témoignent bien de la conviction que l'individu mérite de la part de la communauté la réconnaissance (χάρις) exprimée par un traitement particulier. Les contributions à des fins publiques dont l'importance est souvent soulignée par Démosthène constituent donc le premier domaine de la vie publique auquel on peut référer l'image de l'*agōn* démocratique[32]. En présentant dans le discours *C. Midias*[33] son adversaire comme un ennemi de la démocratie qui lui enleva la victoire méritée dans la chorégie et qui viola les lois, l'orateur avertit que la tolérance dans des cas pareils peut aboutir à la situation où personne ne voudra cotiser à des fins publiques (XXI 66–68). Le desir de se faire remarquer et la disposition à se mettre en frais résultent de la conviction des citoyens que chacun a, dans un régime démocratique, sa part de justice et d'égalité (τῶν ἴσων καὶ τῶν δικαίων) (67). La participation à la justice veut dire que tout accomplissement sera, grâce aux lois, justement récompensé. La participation à l'égalité se réalise par le fait que chaque citoyen a, à titre égal (ἐξ ἴσου) une *possibilité* de se distinguer (68). Cela ne veut donc nullement dire que chacun devrait avoir la

---

[29] Cf. XV 18 et 20 où ἐλευθερία est un synonyme de la démocratie.

[30] Platon, *Rép.* 577B; Aristote, *Pol.* VI 1, 2; cf. IV 4, 2.

[31] Voir les importantes remarques de P. Gautier *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Paris 1985, p. 112–120, et en particulier p. 129. Je regrette de n'avoir reçu cet excellent livre, qui aurait pu m'inspirer dans le sujet dont je m'occupe, qu' après avoir terminé mon travail. Cf. S. Lauffer, *Die Litourgien in der Krisenperiode Athens*, dans: *Hellenistische Poleis*, t. I, Berlin 1974, p. 147–159, et J. K. Davies, *Athenian Propertied Families*, Oxford 1971, p. XVII–XVIII.

[32] Tout le discours *C. Leptine* est consacré au rôle joué par les récompenses pour décider les citoyens au dévouement à l'État. Cf. le même thème chez Eschine III 177–182.

[33] Sur ce discours voir Schaefer, *o.c.* t. II, p. 101 suiv., t. III 2, p. 58–63.

même position. La référence à l'idéal de contributions est manifestement liée à la conviction qu'il faut les récompenser équitablement. D'où résulte le devoir d'un soin particulier de ces lois qui garantissent aux bienfaiteurs les prix et encouragent ainsi tous les citoyens à εὐεργεσίαι[34].

Le fait de comprendre la démocratie comme un régime où la position de l'individu dépend de ses accomplissements est déjà compris dans le célèbre passage de l'*Oraison funèbre* (II 37, 1) où Périclès constate qu' à Athènes chacun ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, c'est-à-dire on accorde plus de *timē* à celui qui a plus d'*aretē*. Que nous comprenions *timē* de façon plus concrète (des magistrats plus importants) ou plus généralement (l'appréciation publique)[35], l'idée reste la même: la position des citoyens est différente selon l'*aretē*. Ce problème fut encore plus nettement posé pendant le débat sur le destin des Mitilenniens révoltés (Thuc. III 37–48)[36]. Pour les deux participants du débat, Cléon et Diodote, il est évident que les citoyens rassemblés sur l'Ecclesia se divisent en deux groupes: les orateurs et les auditeurs. Cependant ils aperçoivent différemment les rapports mutuels entre ces groupes. Cléon critique l'*agōn* des orateurs auquel on aboutit à l'*Assemblée*: les rhéteurs „se laissent entraîner par le goût de la virtuosité oratoire et des joutes d'esprits" (δεινότητι καὶ ξυνέσεως ἀγῶνι 37, 5), tandis que les auditeurs qui se plaisent aux joutes oratoires le contemplent avec satisfaction. En tolérant cet état des choses les Athéniens sont de „mauvais organisateurs de ces joutes" (κακῶς ἀγωνοθετοῦντες 38, 3), car ce sont les rhéteurs qui y gagnent et non pas l'État. Cléon y pense certainement à l'approbation et à l'influence politique que les orateurs gagnent au prix du bien commun. Il est donc mieux si ce genre de rivalité n'existe pas et que les participants à l'*Assemblée* sont des „hommes incultes qui se considèrent eux-mêmes moins instruits dans l'art rhétorique qu'un bon orateur afin de pouvoir critiquer un discours"[37], et par conséquent, qui s'abstiennent de prendre part à la discussion et se bornent à voter, conformément à la loi, les propositions des orateurs. Comme ils sont des „juges égaux plutôt que des jouteurs ils reussissent le plus souvent"[38].

---

[34] XX 154, cf. XXIV 216. Sur l'opinion selon laquelle les lois doivent non seulement lutter contre les délinquants, mais aussi instruire sur les actions positives voir M. Pohlenz, *Anonymus Peri nomōn*, dans: *Kleine Schriften*, t. II, Hildesheim 1965, p. 314–322.

[35] Voir A. W. Gomme, *Historical Commentary on Thucydides*, t. II, Oxford 1956², ad loc. qui propose la première interprétation. Cf. *Politique* III 5, 5 où Aristote cite sans doute Thucydide. Voir quand même l'opinion contraire de Bordes, *o.c.* p. 336–341.

[36] C'est le plus ancien témoignage de l'activité des orateurs professionnels à l'*Assemblée*. Je pense écrire ailleurs sur ce problème. Dans mon interpretation du „débat mitilénien" je dois beaucoup au commentaire de Gomme.

[37] Voir Gomme ad. loc. qui admet à juste titre cette façon de traduire.

[38] III 37, 4: κριταὶ δὲ ὄντες ἀπὸ τοῦ ἴσου. Je ne suis pas d'accord avec la traduction de ce passage par R. Weil et J. de Romilly à savoir „étant des juges impartiaux plutôt que des jouteurs". Gomme admet les deux façons de traduire sans citer les arguments pour ou contre l'une d'elles. Cependant je vois un parallèle entre cette formule de Cléon et celle de Diodote χρὴ τὸν ἀγαθὸν πολίτην (...) ἀπὸ τοῦ ἴσου φαίνεσθαι ἄμεινον λέγοντα (III 42, 5). Cela est très important pour mon raisonnement. Tous les deux veulent que la majorité de participants de l'Assemblée

Diodote cependant, comme Périclès dans l'*Oraison funèbre*, affirme que ce ne sont que les paroles qui sont „maîtres des affaires publiques" et un „moyen d'expliquer l'avenir et tout ce qui n'est pas évident" (III 42, 2). Des débats pendant lesquels les orateurs peuvent manifester leur savoir constituent d'après lui l'unique méthode menant à des justes décisions[39]. Les propositions de limiter l'émulation prouvent la faiblesse: au lieu d'accuser ses adversaires un bon citoyen devrait, en rivalisant à forces égales, montrer que son avis est meilleur (42, 5).

L'opinion concernant ἀγών des orateurs est, d'après moi l'un des sujets essentiels de la controverse entre Cléon et Diodote. Cléon veut supprimer cet ἀγών et limiter l'accès au groupe des rhéteurs. De cette façon le rôle de l'Assemblée diminuera et ses participants voteront seulement, sans discuter, les questions posées par les orateurs. Le fait qu'un petit groupe des dirigeants mène les affaires publiques est selon Thucydide une conséquence d'avoir laissé le pouvoir à la majorité inculte. En revanche Diodote ne veut par borner l'accès au groupe des orateurs: chacun qui est de force à prendre part à une discussion ouverte en faisant preuve de ses aptitudes devrait le faire; celui qui parlera mieux gagnera une plus grande influence.

Les deux modèles de la démocratie présentés par Thucydide, à savoir „ouvert" où chacun peut se faire remarquer au cours de l'émulation des talents et „fermé" où la rivalité n'existe pas et où les affaires publiques sont dirigées par un petit groupe, rappelle la comparaison de l'oligarchie avec la démocratie du discours *C. Leptine*. La démocratie de Cléon est un système aussi dominé par les dirigeants et aussi immobile que l'oligarchie décrite par Démosthène. Le régime de Diodote c'est une rivalité ouverte qui d'après Démosthène est à la base de la démocratie.

Cette juxtaposition assez paradoxale de la démocratie de Cléon et de l'oligarchie spartiate demande une explication plus profonde. Il faut citer ici un passage du discours d'Echine *C. Ctésiphon* (III 220). L'auteur y repond au grief que lui fait Démosthène „de ne pas paraître continuellement à la tribune de l'Assemblée, mais seulement par intermittences". Selon Eschine cette exigence de Démosthène révèle ses sympaties oligarchiques. Car „dans les oligarchies, ce n'est pas ὁ βουλόμενος qui parle au peuple, mais ὁ δυναστεύων" tandis que „dans les démocraties c'est ὁ βουλόμενος et quand cela lui plaît". Parler sans s'interrompre est propre à un homme qui le fait par métier et pour toucher un salaire. Ce qui frappe dans la description d'Echine c'est avant tout le fait qu' en parlant de l'oligarchie l'auteur évoque une image caractéristique de la réalité démocratique (parler au peuple δημηγορεῖν) et qu'il compare l'oligarque[40]

---

soient égaux. Mais pour Cléon leur égalité consiste à être des juges sur un pied d'égalité, tandis que pour Diodote ils doivent être égaux grâce à la même possibilité de participer à l'agōn des orateurs.

[39] Cf. les remarques importantes de B. Bravo, *Philologia*, Przegląd Historyczny LIX 1968, p. 367 s.

[40] ὁ δυναστέων peut être rapporté à δυναστεία, l'oligarchie la plus sévère. Voir Aristote, *Pol.* IV 5, 1–2.

à un orateur professionel. Eschine veut évidemment compromettre Démosthène qui aurait dû se comporter comme l'oligarque. Il sait, bien entendu, qu'à Athènes de ce temps-là l'idéal de ὁ βουλόμενος, d'un amateur – ἰδιώτης politique qui participe activement à la vie publique[41], ne correspond plus à la réalité où il y a des orateurs de profession qui monopolisent en fait les débats. Mais c'est justement cela qu'il appelle une réalité oligarchique en voulant noircir l'adversaire qui est un de ces orateurs. L'image de l'oligarchie ne correspond pas à des réalités historiques de ce régime, mais est un reflet de ce que l'orateur considère comme corruption de l'idée de la démocratie et qu'il utilise dans sa polémique.

Ce phénomène est visible encore plus nettement lorsqu'on aborde le problème de l'ordre moral et de la légalité dans l'État démocratique. Selon l'opinion répandue parmi les critiques de la démocratie ce régime est considéré comme plein de ὕβρις, κακονομία, ἀκολασία, l'état du désordre moral et de l'anarchie[42]. Dans l'État démocratique, comme Platon le dit, plein de liberté ou on peut tout dire (παῤῥησία), chacun peut faire ce qu'il veut (ἐξουσία ποιεῖν ὅ τί τις βούλεται) et mener sa vie comme cela lui plaît (*Rép.* 557B). De là la disparition de toute barrière et hiérarchie, aussi bien sociale que familiale ou de moeurs, de là résulte l'état de desordre aussi bien dans les âmes des citoyens que dans toute la vie publique (557–561). Or c'est juste l'opinion contraire qui est presentée dans les textes vantant le régime athénien, notamment les discours judiciaires sont pleins de rappels que c'est l'observation des lois qui est à la base du système démocratique[43]. La civilisation démocratique reglée par les lois fut décrite le plus amplement par l'auteur d'un traité sophistique, dont de larges extraits furent cités dans une composition rhétorique inserée dans le corpus de Démosthène en tant que discours *Contre Aristogiton* (XXV)[44]. Les lois, constate l'auteur, sont une source de tout ordre dans l'État (εὐταξία), elles réglent aussi bien la vie publique que la vie familiale (23–34). „Si les lois sont abolies et que chacun a licence de faire ce qu'il veut (ἑκάστῳ δοθείσης ἐζουσίας ὅ τι βούλεται ποιεῖν) non seulement la politeia disparaît, mais notre vie même ne differerait nullement de celle des bêtes sauvages" (20). Or les lois perdent autorité lorsque chacun se dit „qu'on peut,

---

[41] Sur l'idéal de l'amateur politique voir O. Gigon, *Idiōtēs*, dans: *Soziale Typenbegriffe*, t. III, Berlin 1981, p. 385–391.

[42] Hdt. III 81; Ps.-Xén. I 5; I 8.

[43] E. g. Dem. XXIV 5, cf. Thuc. II 37, 3. Sur la civilisation démocratique gérée par les lois voir Bordes, *o.c.* p. 369 et suiv.

[44] Je suis le jugement de Pohlenz (voir n. 34) sur ces discours, de même que sur le XXVIe que je considère comme un vrai discours judiciaire du IVe s. bien qu'il ne soit pas de Démosthène. On trouve la bibliographie complète de la discussion chez M. H. Hansen, *Apagoge, Endeixis and* Ephegesis against Kakourgoi, *Atimoi and Pheugontes*, Odense 1976 (dans l'Appendix) qui ne m'a quand même convaincu. Je soulignerais que la description du personnage d'Aristogiton dans les deux discours est tout à fait différente: dans le XXVe il est un sycophante, tandis que dans le XXVIe il est un important politicien. Or l'authentique discours de Dinarque confirme cette deuxième image. Cf. l'article de R. Sealey cité dans n. 6.

en régime démocratique, dire et faire tout ce que l'on veut (ἔξεστι καὶ λέγειν καὶ ποιεῖν (...) ὅ τι ἂν βούληται)" – (25). L'image présentée est comme un négatif de ce que décrit Platon. Cependant ce qui pour Platon est un usage de régime démocratique, pour l'anonyme constitue sa corruption. Les deux auteurs utilisent non seulement des notions pareilles, mais les mêmes formulations; cela prouve à mon avis qu'ils se réferent au topos courant. On peut donc considérer les textes identifiant le régime athénien à un système de l'ordre moral comme une vive polémique contre les reproches des critiques de la démocratie. De là il n'y a plus qu'un pas à franchir afin de référer ces reproches à un autre régime: dans le fragment cité d'Eschine (I 4 – III6) la démocratie est régie par les lois établies contrairement à l'oligarchie et à la tyrannie qui le sont par les caprices des dirigeants. C'est Démosthène qui en parle encore plus nettement en opposant dans le discours *C. Timocrate* la loi (donc le régime régi par les lois, c'est-à-dire la démocratie) à l'oligarchie: „Dans une oligarchie, chacun a tout pouvoir de révoquer les decisions prises et de régler l'avenir selon sa volonté, tandis que les lois (νόμοι) déterminent ce qui devrait se passer dans l'avenir" (XXIV 76). L'oligarchie où chacun décide selon sa propre volonté est une négation des lois. Démosthène dit „chacun" et non pas „chaque gouvernant" ce qui peut étonner si on se reporte à l'oligarchie[45]. Pourtant on peut l'expliquer comme je le propose: l'orateur n'y analyse pas l'essentiel du régime oligarchique, mais utilise une expression courante, conforme aux objections concernant la démocratie.

Je crois donc que dans la propagande démocratique du IVe siècle on peut remarquer une réaction aux opinions des critiques de la démocratie. Cela s'exprime par le fait de qualifier d'oligarchique ou bien de tyrannique ce que les auteurs hostiles à la démocratie tiennent pour son défaut et que les démocrates voudraient voir comme sa corruption. Il en résulte qu'il ne faut pas chercher une analyse de la réalité historique là où un orateur parle de l'oligarchie ou de la tyrannie. Nous rencontrons une telle situation dans le discours *C. Leptine* où l'image de l'oligarchie, d'un système dominé par un petit groupe est un reflet de la corruption de la vie publique athènienne et l'opposition de ce que l'orateur considère comme l'idéal de la démocratie.

L'idéal de l'émulation formulé par Démosthène, en dehors des contributions pour des besoins publics se réfère avant tout à l'Assemblée où les citoyens peuvent se faire remarquer par un bon conseil. Déjà dans la polémique de Diodote contre Cléon tel ou autre fonctionnement de cette institution déterminait le degré de la mobilité du régime. Démosthène raisonne de manière similaire dans la IIe Olynthienne (II 29–31) où, à l'occasion de la critique de la vie publique athénienne, il attaque le fait de „mener la politique κατὰ συμμορίας" (29). Cette expression signifie à mon avis la façon de mener la vie politique à l'exemple des symmories, c'est-à-dire en admettant les prati-

---

[45] Cela avait sans doute trompé O. Navarre et P. Orsini qui ont traduit „dans une oligarchie, chaque gouvernant a tout pouvoir..." bien que le texte soit ici précis: ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις ἕκαστος (...) κύριός ἐστιν.

ques ou plutôt les abus comme pendant la rentrée des impôts[46] Toute la description, se référant aux conflits, généralement connus, entre les ἡγεμόνες et les προείσφέροντες d'une part et l'ensemble des membres des symmories de l'autre, est une image ironique de l'Assemblée athénienne où certains hommes politiques grâce à l'appui des stratèges et du groupe des „crieurs" (οἱ *βοησόμενοι*) atteignent une position analogue à celle d'un ἡγεμών dans une symmorie. En conséquence ils dirigent les citoyens „de façon tyrannique" parce qu'ils sont capables de prendre des décrets selon leur propre volonté. Le terme „crieurs" suggère que l'on empêche ceux qui veulent s'opposer de prendre la parole. De cette façon il n'y a pas de discussion à l'Assemblée et son rôle comme Cléon le voulait, est limité à voter de manière automatique des propositions présentées. L'assainissement de cette situation n'est possible qu'à condition que l'*agōn* des orateurs soit remis, à savoir que l'on accorde la parole à tous ceux qui veulent la prendre et que le peuple, après les avoir écoutés, choisisse la meilleure solution (31). Il dépend du fonctionnement de l'Assemblée que l'on réalise l'idéal de la démocratie „ouverte" ou que la vie publique devienne dominée par le groupe restreint.

Le texte commenté consititue une preuve évidente de l'existence à l'Assemblée de groupes politiques organisés exploitant des mécanismes informels pour prendre des décrets[47]. C'est Platon qui, dans l'image connue de la démocratie (*Rép.* 564C–565A) confirme le mieux le réalisme de la description de Démosthène. Car il distingue parmi les membres de l'Assemblée un groupe d'individus les plus „résolus" qui dans un tel régime „guident, parlent, mènent une activité politique et gouvernent"[48]. Ce sont ceux qui occupent la tribune de l'ecclèsia et en faisant du bruit (βομβεῖ) empêchent de prendre la parole ceux qui voudraient s'opposer à eux. Ici donc on parle également de la liberté des débats limitée par des groupes organisés qui dominent la vie publique. Cependant ce qui pour Platon constitue une pratique habituelle de la démocratie, pour Démosthène présente sa déformation. Une vrai démocratie repose sur une libre émulation des orateurs dont chacun peut se distinguer par son talent et par sa connaissance des affaires d'État. Le point de départ pour entreprendre le changement est de libérer l'Assemblée de l'influence des groupes organisées.

Pour conclure, il faut souligner l'utilité de l'analyse de la rhétorique du IVe siècle pour comprendre la théorie de l'État de cette époque. Il est vrai que Démosthène n'est l'auteur d'aucun traité *Peri politeias* et que l'organisation de

---

[46] Sur l'eisphora voir surtout R. Thomsen, *Eisphora*, Kopenhavn 1964, notamment p. 208 n.68, où il commente bien le passage cité. Une autre interprétation, erronée à mon avis, a été formulée par Schaefer, *o.c.*, t. II, p. 127–129.

[47] M. H. Hansen, *Die athenische Volksversammlung*, p. 83–86, a raison de le souligner. Cependant puisqu'il voit le témoignage de Plutarque, *Vie de Périclès* 11, 2 comme interprétation de la réalité athténienne fait à la suite de l'influence romaine, il reconnaît le passage de Démosthène comme un cas isolé et en conséquence il nie l'importance des groupes politiques à Athènes au IVe s. Il est quand même caractéristique qu'il omette l'attestation de Platon.

[48] 564D: τὸ προεστὸς (...) λέγει καὶ πράττει (...) διοικεῖται.

la polis l'intéresse du point de vue pratique et non pas éthique. Mais on peut prouver l'existence dans son oeuvre des idées originales sur le fonctionnement de la démocratie. Ces idées, dont la propagation n'était pas un but en soi et qui étaient soumises aux circonstances propres au discours donné laissent quand même distinguer en elles une certaine vision cohérente. L'importance de l'interêt porté à la problématique de régime est confirmée par la réaction aux traités politiques des adversaires de la démocratie. Cela prouve aussi bien l'abondance des lectures que la volonté de préciser son attitude envers eux.

Ce caractère théorique et portant sur la constitution de l'oeuvre de Démosthène n'a pas encore été suffisamment démontré par les recherches en cours. Les savants étaient intéressés surtout par le conflit avec la Macedoine. Quant aux questions intérieures, ils se concentraient sur les controverses autour du fond des spectacles et sur les luttes des groupes politiques. Or il est, à mon avis, possible de discerner les idées politiques de Démosthène également dans leur aspect théorique. Car les discours prouvent manifestement la renonciation au concept de l'amateur politique qui participait aux affaires de la polis à l'idée donc fondée sur le principe de l'égalité arithmétique. Le fait d'admettre comme évidente et positive l'existence du groupe professionels est accompagné de la conviction que le bon ordre dans la vie publique ne peut être établi que lorsque les compétences et le savoir sont pris en considération. Il s'agit alors d'assurer aux rhéteurs une place qu'ils méritent. Ce modèle peut être réalisé grâce à l'émulation entre les hommes de talent, là où les qualifications et le travail pour le bien public sont appréciés et dignement récompensés. Ce n'est pas un autre genre de régime qui est le contraire de la démocratie, c'est sa corruption. Elle est dûe aux limites imposées notamment à la liberté de la concurrence. Cette situation résulte de l'activité des groupes politiques non-formels qui servent leurs propres intérêts et qui ne se préoccupent pas de bien commun. Les avertissements qui se renouvellent et qui préviennent contre l'éventualité d'une domination de la vie publique par des groupes, ne peuvent pas être considérés uniquement comme une exagération de la propagande et témoignent d'une grande importance du rôle joué par ces groupes. La conviction que leurs influences, et nom pas la volonté du changement du régime existant, sont le plus grand danger pour l'idéal de la démocratie, incite l'auteur à présenter ces phénomènes comme une déformation „oligarchique" ou „tyrannique" de la vie publique. De pareilles descriptions dépendent, on l'a vu, des opinions des critiques de la démocratie pour qui ces déformations sont une pratique courante dans un tel régime, confirmant le mal lié à ce système.

Malgré l'originalité de sa pensée, l'originalité dont il avait lui-même conscience[49], Démosthène dans ses discours publics et conçus pour gagner des appuis, suppose l'acceptation de ses opinions du moins par une partie de citoyens. Ainsi l'oeuvre de Démosthène, de même que la conviction de

---

[49] Voir notamment VIII 71–72.

l'existence des différences entre un spécialiste de la politique et un militaire professionnel, l'attention attirée sur le problème de la gestion des finances de l'État, le changement du centre d'intérêt qui passe de l'analyse formelle et juridique du système à la caractéristique des institutions et des mécanismes réels de l'exercise du pouvoir, le courant de la pensée donc attesté ailleurs, tout cela prouve que la façon „réaliste" de concevoir les affaires de polis s'est propagée aussi parmi les démocrates. Cela a consisté à admettre qu'il existait différentes tâches qui demandaient des capacités spécifiques et qu'elles devaient être remplies par différents citoyens[50].

Le fait de présenter le modèle du régime fondé sur les compétences et éloigné de la démocratie égalitaire devant un auditoire se croyant démocratique est la clef de la pensée de Démosthène. Car c'est grâce à l'ancien idéal d'*agōn* civil que l'orateur arrive à concilier le principe non démocratique et les sentiments de la majorité. De cette manière la place attribué au politicien devient la récompense de ses bienfaits et elle lui est accordée par la communauté. Dans l'idéal conçu par Démosthène se réalisent donc deux tendances: celle de l'individu à vouloir accéder à une position la plus importante dans la communauté et celle de la communauté à se confirmer dans sa subjectivité. Le même phénomène est visible au cours de la période hellénistique où l'euergetisme se développe et par conséquent la dépendance de la communauté des bienfaiteurs aisés devient de plus en plus évidente. Mais tout cela n'est pas accompagné de la conviction de la chute de la démocratie. La communauté reste le souverain et, en attribuant des récompenses, manifeste sa volonté. Cela signifie que l'idéal de Démosthène correspond à la mentalité des temps à venir.

Warszawa

---

[50] Sur la polémique contre l'idée démocratique de „faire tout par tous" voir Aristote, *Pol.* VII 8, 1, et Fuks, *o.c.* (voir. n. 21).

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

DERYWACJA W „TEXNH ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ" DIONIZJUSZA TRAKA

Napisał

HUBERT WOLANIN

Miejsce derywacji w systemie gramatycznym języka, a także klasyfikacja derywatów, to zagadnienia, które wzbudzały i wzbudzają zainteresowanie wielu lingwistów[1]. W odniesieniu do starożytnej myśli językoznawczej problematyka związana ze sposobem traktowania zjawisk derywacyjnych przez antycznych teoretyków języka nie doczekała się jeszcze całościowego opracowania mimo istnienia kilku przeglądów językoznawstwa starożytnego[2]. Pewne fakty językowe związane z derywacją uwzględnione zostały także w Τέχνη γραμματική Dionizjusza Traka (170—90 p.n.e.), pierwszej gramatyce greckiej i w ogóle europejskiej, która, jak pisze A. Heinz[3], „zawiera sformułowane po raz pierwszy explicite poglądy na podstawowe kategorie gramatyczne, daje odpowiednią terminologię i w ten sposób stwarza z określonymi plusami i minusami charakterystyczny model gramatyki, wytyczający drogę dalszej myśli lingwistycznej w Europie". Ze względu na wyjątkową rolę tego traktatu w historii językoznawstwa europejskiego interesujący z punktu widzenia

---

[1] Por. np. M. Dokulil, *Teoria derywacji*, Wrocław 1979; A. Heinz, *Fleksja a derywacja*, Język Polski XLI 1961, s. 343—354; J. Kuryłowicz, *Derywacja leksykalna a derywacja syntaktyczna*, w: *Językoznawstwo strukturalne*, Warszawa 1979; *Pojęcie derywacji w lingwistyce* — praca zbiorowa pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1981.

[2] Np. H. Arens, *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, wyd. 2 uzup. Freiburg — München 1969; P. B. R. Forbes, *Greek Pioniers in Philology and Grammar*, Classical Review XLVII 1933; A. Heinz, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa 1978; D. Hymes, *Studies in the History of Linguistics. Traditions and Paradigms*, Bloomington — London 1974; G. Mounin, *Historia de la linguistica desde los origines al siglo XX*, Madrid 1968; R. H. Robins, *Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe*, London 1951; *Dionysius Thrax and the Western Grammatical Tradition*, Translations of the Philological Society, Oxford 1957; *The development of the Word Class System of the European grammatical tradition*, Foundations of Language II, 1966; H. Rosenstrauch, *Gramatyka Dionizjusza Traka*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Classica Wratislaviensia I, 1966, seria A, nr 38; A. Traglia, *La situazione grammaticale di Dionisio Trace*, Studi Class. e Orientali Univ. di Pisa 1956.

[3] Heinz, *Dzieje...*, Warszawa 1978, s. 52.

historyka nauki o języku jest zakres i sposób ujęcia w nim derywacji oraz klasyfikacja formacji derywacyjnych, zwłaszcza w ich opozycji do form fleksyjnych.

Ze świadomością złożoności derywacyjnej (słowotwórczej) wyrazów spotykamy się oczywiście już we wcześniejszym piśmiennictwie greckim. Sofiści (Prodikos, Gorgias) zajmujący się stylistyką, zwłaszcza synonimią myloną często z derywacją, dzielili wyrazy na podstawowe (κύρια), złożone (σύνθετα), pokrewne (ἀδελφά) i przydawkowe (ἐπίθετα).

Platon konstruując w dialogu *Kratylos* fantastyczne „etymologie" wypowiadane ustami Sokratesa udowadnia słowotwórczą złożoność słów. Warto przy tym zwrócić uwagę, że antyczne etymologie nie mają nic wspólnego z etymologią w dzisiejszym rozumieniu tego terminu, i to nie tylko w sensie wyników, do których prowadziły, ale i przyjętej metody. Ze względu na znaną ahistoryczność starożytnych w podejściu do badań nad językiem są to raczej próby znalezienia właśnie słowotwórczej, synchronicznej motywacji wyrazów. W etymologiach tych wyrazy traktowane są jako złożone formacje, w których można wyróżnić mniejsze elementy znaczące. Tymi elementami znaczącymi mają być odrębne wyrazy, których forma może ulec pewnej zmianie, np. ze względów eufonicznych. Mamy więc tu słowa opisywane jako swoiste złożenia, w których suma znaczeń poszczególnych członów daje „prawdziwe" (=„etymologiczne") znaczenie formacji. Rozróżnia w związku z tym Platon dwa rodzaje wyrazów:

τὰ πρῶτα ὀνόματα — wyrazy podstawowe, proste, niepodzielne, w założeniu onomatopeiczne, wyrażające najbardziej elementarne treści poprzez naśladowanie ich istotnych cech środkami fonicznymi[4]; stanowić one mają części składowe wyrazów złożonych, wyrażających także bardziej skomplikowane treści,

τὰ ὕστερα ὀνόματα — wyrazy wtórne, złożone, stanowiące zasadniczy korpus zasobów leksykalnych języka.

Jak widać, jest to słowotwórstwo jeszcze bardzo prymitywne, często fałszywe, dopatrujące się *a priori* jakichś składowych elementów znaczących tam, gdzie ich nie ma, pojęte poza tym bardzo mechanicznie i szablonowo. Należy jednak podkreślić, że tak pojęta derywacja, czyli możliwość tworzenia złożeń i zrostów, traktowana jest jako istotna cecha języka (utożsamianego z leksykiem), pozwalająca mu w obrębie τὰ ὕστερα ὀνόματα informować już za pośrednictwem wyrazów, a nie dopiero zdań, o istotnych cechach desygnatów (znaczenia etymologiczne).

Arystoteles również dostrzega złożoność niektórych wyrazów, ale już tylko tych, w których widać wyraźne formalno-znaczeniowe związki z innymi, bez uciekania się do karkołomnych etymologii, przy czym znaczenia poszczególnych członów nie są istotne, chociaż dadzą się w niektórych przypadkach wyodrębnić; liczy się tylko znaczenie wyrazu jako całości[5]. Spotykamy

---

[4] Np. głoska „r" miała wyrażać ruch i przenikanie, „s" i „ps" — wianie i dmuchanie, „l" — ślizganie i lepkość itp.

[5] Por. *Poetyka* 20, 1457a 11—16; *Hermeneutyka* II 16a 20—26.

w związku z tym u niego podział wyrazów ze względu na ilość dających się wyodrębnić elementów znaczących na proste (ἁπλᾶ), gdzie jedynym elementem znaczącym jest wyraz jako całość, i złożone (διπλᾶ, także τριπλᾶ, τετραπλᾶ, πολλαπλᾶ), obejmujące zarówno złożenia, jak i część derywatów prostych (tzn. o niezłożonej podstawie słowotwórczej[6]). Klasa wyrazów złożonych (διπλᾶ) traktowana jest często jako kategoria stylistyczna na równi z metaforą, glossą itp.[7] Z językowego punktu widzenia derywaty przedstawione są jako warianty formalno-znaczeniowe na równi z formacjami fleksyjnymi i objęte wspólną nazwą πτώσεις[8]. Innym pojęciem dla nazywania już tylko derywatów jako formacji mających wspólną podstawę są σύστοιχα[9]. Interesujący jest również fakt, że wymienia także Stagiryta paronimy (παρώνυμα)[10] jako klasę bytów (nie wyrazów) charakteryzujących się posiadaniem nazwy będącej derywatem. Pochodność zatem wyodrębniona została w tym przypadku raczej jako kategoria logiczno-filozoficzna niż językowa.

Z prawdziwą gramatyką jako próbą systematycznego ujęcia faktów językowych spotykamy się jednak dopiero u Dionizjusza Traka. Rozdziały 1–10 jego Τέχνη γραμματική[11] mniej nas tutaj interesują, gdyż zawarte są w nich informacje dotyczące gramatyki jako takiej[12] (§ 1), czytania (§ 2), akcentu (§ 3), interpunkcji (§ 4), rapsodii jako gatunku literackiego (§ 5), fonetyki (§ 6–10). O morfologii traktują rozdziały 11–20. Nie spotykamy tam jednak żadnego nadrzędnego podziału na fleksję i derywację. Zjawiska związane tak z fleksją, jak i z derywacją przedstawione zostały w ramach prymarnego podziału wyrazów na części mowy (λέξεις), utożsamione z częściami zdania (μέρη τοῦ λόγου)[13]. To utożsamienie jest oczywiście wynikiem braku pojęcia hierarchii funkcji i sekundarnej dystrybucji części mowy, z czym wiąże się rozumienie zdania jako mechanicznego zestawienia owych λέξεις w ramach skończonej myśli (διάνοια αὐτοτελής)[14]. Tych części mowy (zdania) określanych bądź jako λέξεις[15], bądź jako μέρη τοῦ λόγου[16] wyróżnionych zostało osiem:

---

[6] Por. *Poetyka* 21, 1457a 30–37.

[7] Por. *Retoryka* III 2, 5; 3, 1; 7, 11.

[8] Por. *Poetyka* 20, 1457a 18–23; *Hermeneutyka* III 16b 15–18; 16a 32–33; *Retoryka* III 9, 9; *Kategorie* I 1a 11–15.

[9] Por. *Topika* II 9, 9.

[10] Por. *Kategorie* I 1a 11–15.

[11] W pracy korzystam z wydania: *Grammatici Graeci, Dionysii Thracis Ars grammatica*, ed. G. Uhlig, Lipsiae 1883 (przy cytowaniu pierwsza liczba oznacza stronę, następna wiersze).

[12] Definiuje tam (5, 2–3) gramatykę jako biegłość w języku powszechnie używanym przez poetów i pisarzy (ἐμπειρία τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων). Następnie określa sześć jej części (5, 4–6, 2): 1. staranne odczytanie (tekstu) z uwzględnieniem akcentu (ἀνάγνωσις ἐντριβὴς κατὰ προσῳδίαν), 2. objaśnienie zastosowanych figur poetyckich (ἐξήγησις κατὰ τοὺς ἐνυπάρχοντας ποιητικοὺς τρόπους), 3. bieżące objaśnianie słów i ich historii (γλωσσῶν τε καὶ ἱστοριῶν πρόχειρος ἀπόδοσις), 4. wyszukiwanie etymologii (ἐτυμολογίας εὕρεσις), 5. wskazywanie na regularność językową (ἀναλογίας ἐκλογισμός), 6. ocena autentyczności i estetycznej wartości poematów (κρίσις).

[13] Por. 22, 4: λέξις ἐστὶ μέρος ἐλάχιστον τοῦ κατὰ σύνταξιν λόγου.

[14] Por. 22, 5: λόγος δέ ἐστι πεζῆς λέξεως σύνθεσις διάνοιαν αὐτοτελῆ δηλοῦσα.

[15] O czasowniku 46, 6, o imiesłowie 60, 2, o zaimku 63, 2, o przyimku 70, 2, o spójniku 86, 3.

[16] O rzeczowniku 24, 3, o rodzajniku (i zaimku względnym) 61, 2, o przysłówku 72, 4.

ὄνομα (obejmujące rzeczownik, ale także przymiotnik, liczebnik i niektóre zaimki), ῥῆμα (czasownik), μετοχή (imiesłów), ἄρθρον (rodzajnik z zaimkiem względnym), ἀντωνυμία (zaimek osobowy i dzierżawczy), πρόθεσις (przyimek), ἐπίρρημα (przysłówek) i σύνδεσμος (spójnik). O właściwościach każdej z nich pisze Dionizjusz w kolejnych rozdziałach, realizując w ten sposób swój wykład na temat morfologii. Nie widać zatem żadnego ogólnego podziału wyrazów na proste i złożone czy pochodne; zamiast tego mamy podział słów na klasy (λέξεις, μέρη τοῦ λόγου), wyróżnione w oparciu o kryterium będące arbitralną kombinacją cech semantycznych, morfologicznych bądź dystrybucyjnych[17]. Tak wydzielonym częściom mowy przypisywane są następnie określone cechy morfologiczne poprzez wyróżnienie i opis kategorii gramatycznych uwzględnianych przez dane λέξεις. Wśród tych cech znajdują się zarówno kategorie fleksyjne, jako γένος (rodzaj), ἀριθμός (liczba), πτῶσις (przypadek), ἔγκλισις (tryb), διάθεσις (strona) itd. w zależności od poszczególnych λέξεις, jak i kategorie derywacyjne: εἶδος (postać) i σχῆμα (struktura). Nie ma przy tym żadnego rozróżnienia między kategoriami fleksyjnymi a derywacyjnymi: wszystkie one traktowane są jako właściwości (παρεπόμενα) charakteryzujące poszczególne części mowy; ich status w odniesieniu do danych części mowy jest identyczny[18].

Z derywacyjną kategorią εἶδος spotykamy się przy ὄνομα ῥῆμα i ἀντωνυμία. Identyfikacja terminu εἶδος jako słowotwórczej budowy wyrazu, potraktowanej jako jedna z gramatycznych kategorii charakteryzujących wyrazy w ramach danej części mowy, dokonana została expressis verbis przy klasie ὄνομα. Opisana tam również została podstawa opozycji w ramach tej kategorii, a także wyróżniono wartości, jakie przyjmuje ta kategoria dla poszczególnych członów tej opozycji (24, 6–7): Παρέπεται δὲ τῷ ὀνόματι πέντε· γένη, εἴδη, σχήματα, ἀριθμοί, πτώσεις. (Towarzyszy rzeczownikowi[19] pięć [kategorii]: rodzaj, postać, struktura, liczba, przypadek). (25, 3–5): Εἴδη δὲ δύο, πρωτότυπον καὶ παράγωγον. πρωτότυπον μὲν οὖν ἐστι τὸ κατὰ τὴν πρώτην θέσιν λεχθέν, οἷον Γῆ. παράγωγον δὲ τὸ ἀφ' ἑτέρου τὴν γένεσιν ἐσχηκός, οἷον Γαιήϊος. (Postaci są dwie: podstawowa i pochodna. Wyraz o postaci podstawowej to taki, który ma pierwotną budowę, np. „ziemia". Wyraz o postaci pochodnej to taki, który swój początek wziął od innego, np. „ziemski".) Widzimy zatem, że kategoria εἶδος (postać) opiera się na morfologicznej opozycji słowotwórczej – budowa pierwotna (prosta, niemotywowana) : budowa pochodna wyrazu. W ramach tej opozycji kategoria ta przyjmuje wartości: εἶδος πρωτότυπον (postać podstawowa) i εἶδος

---

[17] Por. np. 24, 3: ὄνομά ἐστι μέρος λόγου πτωτικόν, σῶμα ἢ πρᾶγμα σημαῖνον; 70, 2: πρόθεσίς ἐστι λέξις προτιθεμένη πάντων τῶν τοῦ λόγου μερῶν ἐν τε συνθέσει καὶ συντάξει.

[18] Informacje o nich wprowadzane są najczęściej zwrotem takim jak dla czasownika w 46, 5–47, 2: παρέπεται δὲ τῷ ῥήματι ὀκτώ, ἐγκλίσεις, διαθέσεις, εἴδη, σχήματα, ἀριθμοί, πρόσωπα, χρόνοι, συζυγίαι.

[19] Należy jednak pamiętać, że ὄνομα to nie tylko rzeczownik, ale także przymiotnik, liczebnik i część zaimków.

παράγωγον (postać pochodna). Wyraz ma postać podstawową (εἶδος πρωτότυπον), gdy ma pierwotną (prostą, niemotywowaną) budowę (τὴν πρώτην θέσιν). Gdy zaś swój początek wziął od innego wyrazu (ἀφ' ἑτέρου τήν γένεσιν ἐσχηκός), tzn. gdy inny wyraz jako źródło widoczny jest w jego postaci, wtedy ma budowę pochodną (εἶδος παράγωγον). Podobnie kategoria εἶδος funkcjonuje w odniesieniu do czasownika (ῥῆμα)[20].

Ale w omawianym traktacie termin εἶδος użyty został nie tylko w tym szerokim znaczeniu jako rodzaj budowy słowotwórczej, która może być pierwotna lub pochodna, lecz zastosowany także został w węższym znaczeniu na określenie rodzaju pochodnej już tylko budowy wyrazów. Owe rodzaje pochodnej budowy wyrazów, których wyróżnił Dionizjusz siedem, utożsamione zostały z wyrazami o określonej złożonej budowie słowotwórczej (25, 6—7): Εἴδη δὲ παραγώγων ἐστὶν ἑπτά· πατρωνυμικόν, κτητικόν, συγκριτικόν, ὑπερθετικόν, ὑποκοριστικόν, παρώνυμον, ῥηματικόν. (Rodzajów wyrazów o postaci pochodnej jest siedem: patronimicum, possessivum, comparativus, superlativus, deminutivum, denominativum, deverbativum.) Wyróżnił zatem siedem klas derywatów. Zwraca uwagę umieszczenie wśród nich także komparatiwu i superlatiwu, tradycyjnie uważanych za formacje fleksyjne, chociaż nie zawsze[21]. Usytuowanie ich przy ὄνομα jest wynikiem włączenia przymiotnika w obręb tej kategorii — stąd także znalazło się tu possessivum. Przy definiowaniu tych klas derywatów jako na kryterium klasyfikacji wskazuje się bądź na semantykę, bądź na rodzaj wyrazów stanowiących podstawę derywacji; przy niektórych klasach wyróżniono jeszcze typy (τύποι) biorąc pod uwagę formalny kształt zakończeń przybieranych przez formacje w ramach danych klas. Klasyfikacja więc i opis derywatów, z jakim mamy tu do czynienia, nie jest ani prosty, ani jednolity. Poszczególne klasy derywacyjne sklasyfikowane zostały i opisane z uwzględnieniem różnych elementów:

a) podane zostało tylko znaczenie derywatów danej klasy z nawiązaniem do wyrazu bądź znaczenia wyrazu będącego podstawą słowotwórczą: (26, 7—27, 2): Κτητικὸν δέ ἐστι τὸ ὑπὸ τὴν κτῆσιν πεπτωκός, ἐμπεριειλημμένου τοῦ κτήτορος, οἷον Νηλήϊοι ἵπποι, Ἑκτόρεος χιτών, Πλατωνικὸν βιβλίον. (Ktetikon [possessivum] jest formacją utworzoną dla wyrażenia stosunku własności, w której zawarte jest imię właściciela, np. Neleuszowe konie, Hektorowy chiton, Platońska księga.); (28, 6—7): Ὑποκοριστικὸν δέ ἐστι τὸ μείωσιν τοῦ πρωτοτύπου ἀσυγκρίτως δηλοῦν, οἷον ἀνθρωπίσκος λίθαξ μειρακύλλιον. (Hypokoristikon [deminutivum] jest to formacja wyrażająca, bez porównywania, pomniejszenie treści wyrażanej przez wyraz o postaci pierwotnej, np. człowieczek, kamyk, chłopaczek.)

---

[20] 50, 1—2.

[21] Kategorię stopnia można uznać za derywacyjną ze względu na to, że możliwość istnienia form tej kategorii jest każdorazowo warunkowana semantyką przymiotnika. Dla języka polskiego obecnie również przyjmuje się stopień za kategorię słowotwórczą (por. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorczykowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1984, s. 57, 439—441).

b) podane zostało znaczenie i typy zakończeń, jakie przybierają formacje (27, 3—28, 2): Συγκριτικὸν δέ ἐστι τὸ τὴν σύγκρισιν ἔχον ἑνὸς πρὸς ἕνα ὁμοιογενῆ, ὡς Ἀχιλλεύς ἀνδρειότερος Αἴαντος, ἢ ἑνὸς πρὸς πολλοὺς ἑτερογενεῖς, ὡς Ἀχιλλεὺς ἀνδρειότερος τῶν Τρώων. Τῶν δὲ συγκριτικῶν τύποι εἰσὶ τρεῖς, ὁ εἰς -τερος οἷον ὀξύτερος βραδύτερος, καὶ ὁ εἰς -ων καθαρός, οἷον βελτίων καλλίων, καὶ ὁ εἰς -ων, οἷον κρείσσων ἥσσων. (Synkritikon [comparativus] jest to formacja zawierająca w sobie porównanie jednej rzeczy względem innej tego samego rodzaju, np. Achilles dzielniejszy od Ajaksa, lub też jednej rzeczy względem wielu innego rodzaju, np. Achilles dzielniejszy od Trojan. Są trzy typy komparatiwów: na -τερος jak ὀξύτερος, βραδύτερος, na -ων czyste, jak βελτίων, καλλίων i na -(σ)ων jak κρείσσων, ἥσσων.); (28, 3—5): Ὑπερθετικὸν δέ ἐστι τὸ κατ' ἐπίτασιν ἑνὸς πρὸς πολλοὺς παραλαμβανόμενον ἐν συγκρίσει. Τύποι δὲ αὐτοῦ εἰσι δύο, ὁ εἰς -τατος, οἷον ὀξύτατος βραδύτατος, καὶ ὁ εἰς -τος, οἷον ἄριστος μέγιστος. (Hyperthetikon [superlativus] jest to formacja używana przy porównywaniu dla wyrażenia wyższości jednej rzeczy względem wielu innych. Dwa są jej typy: na -τατος jak ὀξύτατος, βραδύτατος i na -τος jak ἄριστος, μέγιστος.)

c) podane zostało, od jakiej klasy wyrazów podstawowych tworzone są derywaty danej klasy (29, 1—2): Παρώνυμον δέ ἐστι τὸ παρ' ὄνομα ποιηθέν, οἷον Θέων Τρύφων. (Paronim [denominativum] jest to formacja utworzona od rzeczownika, jak Θέων, Τρύφων[22].); (29, 3—4): Ῥηματικὸν δέ ἐστι τὸ ἀπὸ ῥήματος παρηγμένον, οἷον Φιλήμων Νοήμων. (Rhematikon [deverbativum] jest to postać wyprowadzona od czasownika, jak Φιλήμων, Νοήμων[23].)

d) podane zostało, od jakiej klasy wyrazów podstawowych tworzone są derywaty danej klasy i jakie zakończenia przybierają (25, 8—26, 5): Πατρωνυμικὸν μὲν οἷν ἐστι τὸ κυρίως ἀπὸ πατρὸς ἐσχηματισμένον, καταχρηστικῶς δὲ καὶ τὸ ἀπὸ προγόνων, οἷον Πηλείδης, Αἰακίδης ὁ Ἀχιλλεύς. Τύποι δὲ τῶν πατρωνυμικῶν ἀρσενικῶν μὲν τρεῖς, ὁ εἰς -δης, ὁ εἰς -ων, ὁ εἰς -αδιος, οἷον Ἀτρείδης, Ἀτρείων, καί ὁ τῶν Αἰολέων ἴδιος τύπος Ὑρράδιος· [...] Θηλυκῶν δὲ οἱ ἴσοι τρεῖς, ὁ εἰς -ις, οἷον Πριαμίς, καὶ ὁ εἰς -ας, οἷον Πελιάς, καὶ ὁ εἰς -νη, οἷον Ἀδρηστίνη. (Patronimicum jest to formacja utworzona bezpośrednio od imienia ojca; niewłaściwie tej nazwy używa się także na określenie formacji utworzonej od imion przodków, np. Pelejdes i Ajakides o Achillesie. Trzy są typy patronimicum rodzaju męskiego: na -des, na -on i na -adios, np. Atrejdes, Atrejon, oraz typ eolski Hyrradios [...]. Patronimicum rodzaju żeńskiego są również trzy typy: na -is jak Priamis, na -as jak Pelias i na -ne jak Adrestine.)

Warto zauważyć, że na równi z wyrazami pospolitymi potraktowane tu zostały nazwy własne; aż cztery spośród siedmiu wydzielonych klas derywacyjnych związane zostały z nazwami własnymi (jeśli nie liczyć tu także kom-

---

[22] Por. ὁ θεός — bóg, ἡ τρύφη — delikatność.

[23] Por. φιλέω — kochać, νοέω — dostrzec, pojąć.

paratiwu i superlatiwu). Paronimon i rhematikon utożsamione zostały wprost z derywacyjnymi klasami imion własnych. Scharakteryzowane zostały jako *sui generis* derywacyjne klasy onomastyczne, przy czym, o ile poza rhematikon rzeczywiście nie została wyróżniona żadna inna klasa derywatów dewerbalnych (co może tłumaczyć nazwę dla tej właśnie klasy derywatów — rhematikon), o tyle denominatiwami są w zasadzie także wszystkie inne (poza rhematikon) klasy derywacyjne, nie tylko paronimon. W takim układzie paronim oznaczałby już tylko rzeczownikową nazwę własną utworzoną od rzeczownika pospolitego. Derywatami od nazw własnych są patronimica i ktetika (possessiva), przy czym jeśli chodzi o te ostatnie, to ze swej istoty wcale nie muszą one być derywowane tylko od nazw własnych, ale w przykładach znów uwzględniono tylko nazwy własne. Należy jednak zaznaczyć, że wszystkie te nazwy własne traktowane są tu konsekwentnie jedynie w związku z ich budową słowotwórczą, a nie jednostkowością bytu, który oznaczają; ze względu na tę drugą właściwość połączono je w jedną klasę w innym miejscu — por. infra, s. 247.

Co do kryterium stanowiącego podstawę przeprowadzonej klasyfikacji derywatów, to, jak już zauważyliśmy, jest ono płynne i niejednolite. W zasadzie najlepiej scharakteryzowane zostały poszczególne klasy pod względem semantycznym (ὑπὸ τὴν κτῆσιν πεπτωκός — possessivum, τὴν σύγκρισιν ἔχον — comparativus, κάτ' ἐπίτασιν ἑνὸς πρὸς πολλοὺς παραλαμβανόμενον — superlativus, μείωσιν... δηλοῦν — deminutivum), chociaż brak tej semantycznej charakterystyki przy patronimicum, denominativum i deverbativum.

Jeśli chodzi o czynnik podstawy słowotwórczej, to raz scharakteryzowana jest ona morfologicznie, jak przy denominativum (παρ' ὄνομα ποιηθέν) i deverbativum (ἀπὸ ρήματος παρηγμένον), innym znów razem semantycznie, jak przy patronimicum (ἀπὸ πατρὸς ἐσχηματισμένον), possessivum (ἐμπεριειλημμένου τοῦ κτήτορος), deminutivum (μείωσιν τοῦ πρωτοτύπου... δηλοῦν); przy komparatiwie i superlatiwie w ogóle nie ma nawiązania do podstawy derywacyjnej. Warto podkreślić, że te dwie ostatnie klasy potraktowane zostały przede wszystkim jako klasy funkcjonalne (semantyczne), o czym świadczy uwzględnienie przy tych klasach przykładów supletywnych komparatiwów jak βελτίων, κρείσσων, ἥσσων czy superlatiwu ἄριστος, niemotywowanych formalnie.

Z kolei owe typy (τύποι), to jakby próba wydzielenia formantów, przyrostków derywacyjnych, jakie mogą przybierać formacje w obrębie danych klas. Spotykamy się z nimi przy patronimicum, komparatiwie i superlatiwie, a więc przy formacjach najbardziej regularnych. Charakterystyczne, że żadna spośród wymienionych klas derywacyjnych nie została wydzielona i opisana z uwzględnieniem wszystkich tych trzech wyznaczników, tzn. funkcji semantycznej, podstawy słowotwórczej i typów zakończeń. Wpłynął na to zapewne różny dla poszczególnych tych klas stopień regularności przyrostków derywacyjnych (zakończeń formacji), a także wyrazistości funkcji semantycznej poszczególnych εἴδη παραγώγων. Oczywiście, przedstawiona klasyfikacja nie jest pełną

i precyzyjną systematyką greckich derywatów nominalnych. Wprawdzie daleka od kompletności i ścisłości, zasługuje jednak na uwagę, gdyż stanowi ważną próbę uporządkowania ogromnego i złożonego obszaru motywowanego słownictwa nominalnego z uwzględnieniem istotnych, choć arbitralnie i niekonsekwentnie stosowanych kryteriów.

W odniesieniu do czasownika, poza stwierdzeniem możliwości wystąpienia pierwotnej (πρωτότυπον) lub pochodnej (παράγωγον) budowy słowotwórczej (εἶδος), nie wyróżniono żadnych klas derywatów (εἴδη παραγώγων) ani typów (τύποι).

Specyficzny jest sposób funkcjonowania kategorii εἶδος przy zaimku (ἀντωνυμία). Została ona tam uznana za kryterium dające podstawę wyróżnienia dwóch klas zaimków: osobowych (nazwanych tam właśnie πρωτότυποι) i dzierżawczych (παράγωγοι, κτητικαί lub διπρόσωποι[24]), dla których odmiennie wyrażają się wszystkie pozostałe uwzględniane przez tę część mowy kategorie gramatyczne (παρεπόμενα), np. 65, 1: Πρόσωπα πρωτοτύπων μὲν ἐγώ σύ ἵ, παραγώγων δὲ ἐμός σός ὅς. Opozycja zatem między zaimkami osobowymi a dzierżawczymi ma tu przede wszystkim charakter opozycji słowotwórczej; zaimki dzierżawcze rozumiane są jako pochodne od osobowych. W końcowej części rozdziału, przy omawianiu εἶδος jako kategorii gramatycznej towarzyszącej zaimkowi (czyli jako jednego spośród jego παρεπόμενα) zamieszczony został opis tego, w jaki sposób, od jakich konkretnie form zaimków osobowych (πρωτότυπα), traktowanych jako podstawa słowotwórcza, tworzone są (παράγονται) poszczególne formy zaimków dzierżawczych, czyli pochodnych (παράγωγοι) w zależności od ilości osób, na które wskazują (68, 4—69, 3): παράγωγοι [...] παράγονται δὲ οὕτως· ἀπὸ μὲν ἑνικῶν αἱ ἕνα κτήτορα δηλοῦσαι, ὡς ἀπὸ τοῦ ἐμοῦ ὁ ἐμός· ἀπὸ δὲ δυϊκῶν αἱ δύο, ὡς ἀπὸ τοῦ νῶϊ νωΐτερος· ἀπὸ δὲ πληθυντικῶν αἱ πολλούς, ὡς ἀπὸ τοῦ ἡμεῖς ἡμέτερος. (zaimki pochodne [...] tworzone są w ten sposób: od [osobowych] w liczbie pojedynczej [derywowane są] wskazujące na jednego posiadacza [...], od tych w liczbie podwójnej, wskazujące na dwóch [...], od tych w liczbie mnogiej, na wielu [...].) Przedstawiony opis tworzenia zaimków pochodnych (dzierżawczych) polega zatem na wskazaniu odpowiedniej formy funkcjonującej jako podstawa słowotwórcza, w zależności od czynnika semantycznego, tj. ilości osób (posiadaczy), na które formacja ma wskazywać. O innych zaimkach poza osobowymi, dzierżawczymi, a także zwrotnymi[25] nie ma tu mowy, gdyż zostały zaliczone bądź do ἄρθρον — jak zaimek względny, wskazujący, bądź do ὄνομα — jak pytajny, nieokreślony, anaforyczny. Te ostatnie scharakteryzowane zostały przy ὄνομα jako także jego εἴδη — postaci; jednak εἴδη, wśród których wymienione zostały wspomniane zaimki, nie są identyczne z εἴδη omawianymi powyżej, ani nie tworzą już jak tamte żadnych morfologicznych klas derywacyjnych. Są one głównie semantycznymi klasami

---

[24] Zaimki dzierżawcze określone zostały także jako διπρόσωποι, gdyż wskazują z jednej strony na posiadacza, a z drugiej na rzecz posiadaną.

[25] Por. infra, s. 248.

rzeczowników, a także przymiotników, liczebników i niektórych zaimków. Wymieniane są m. in. takie klasy jak: κύριον (n. proprium), προσηγορικόν (n. appellativum), ἐπίθετον (n. adiectivum), ὁμώνυμον (n. homonimiczne), συνώνυμον (n. synonimiczne), ἐθνικόν (n. etniczne), περιληπτικόν (n. collectivum), πεποιημένον (n. onomatopeiczne), γενικόν (n. gatunkowe), ἀριθμητικόν (n. numerale), ἐρωτηματικόν (zaimek pytajny) i inne[26]. Ich wydzielenie stanowi próbę czysto zewnętrznej inwentaryzacji wyrazów, w której pomieszane zostały różne kryteria: semantyczne, morfologiczne i stylistyczne. Wyróżnia tych klas Dionizjusz w sumie 24 i umieszcza je oddzielnie, na samym końcu rozdziału o ὄνομα, po omówieniu wszystkich kategorii gramatycznych uwzględnianych przez tę część mowy. Przed ich wyliczeniem charakteryzuje ich status słowami: ὑποπέπτωκε δὲ τῷ ὀνόματι ταῦτα, ἃ καὶ αὐτὰ εἴδη προσαγορεύεται[27], przez co zaznacza, że nie traktuje ich jako wartości gramatycznej kategorii εἶδος przypisanej (wśród innych) ὄνομα na początku rozdziału, lecz jako luźny zbiór różnych klas wyrazów. Wyodrębnione według różnych, krzyżujących się ze sobą kryteriów, stanowią one w rzeczywistości wyraz różnych spostrzeżeń dotyczących rozmaitych cech wyrazów, których nie dało się uwzględnić i przekazać przy żadnym παρεπόμενον. Niektóre z tych spostrzeżeń wiążą się także ze słowotwórczą pochodnością wyrazów tworzących określone klasy. Tak jest np. w przypadku περιεκτικόν (n. possessivum) czy μετουσιαστικόν (n. materiałowe), o których napisano (42, 1–2): περιεκτικὸν δέ ἐστι τὸ ἐμφαῖνον ἐν ἑαυτῷ τι περιεχόμενον, οἷον δαφνών παρθενών (jest to postać wskazująca na coś [innego], co jest w niej zawarte, np. δαφνών – gaj laurowy, παρθενών – panieńska komnata[28]) i (45, 1–2): μετουσιαστικὸν δέ ἐστι τὸ μετέχον οὐσίας τινός, οἷον πύρινος δρύϊνος ἐλάφινος (jest to postać partycypująca w jakimś innym bycie, jak πύρινος – ognisty, δρύϊνος – dębowy, ἐλάφινος – jeleni)[29].

Jak widzimy, obie te klasy wyodrębnione zostały jako klasy wyrazów wykazujących wyraźny związek z innymi wyrazami, jako klasy wyrazów wyraźnie motywowanych, których znaczenia (i forma) odsyłają do znaczeń słów, stanowiących dla nich podstawy słowotwórcze (περιεκτικόν), lub których znaczenia są czerpane w jakimś zakresie ze znaczeń innych wyrazów (μετουσιαστικόν). Dodać jeszcze można, że wyodrębniona została także klasa przeciwstawiająca się właśnie pod względem pochodności tym klasom „derywacyjnym" jako klasa wyrazów, których wyróżnikiem jest z kolei brak motywacji (44, 6–7): ἀπολελυμένον δέ ἐστι ὃ καθ' ἑαυτὸ νοεῖται, οἷον θεός λόγος[30] (n. samodzielne jest to postać rozumiana tylko przez nią samą, jak θεός λόγος). Jak widać cechą odróżniającą tę klasę wyrazów od innych jest właśnie to, że znaczenia słów nie są znaczeniami pochodnymi od żadnych innych.

---

[26] 33, 6–45, 2.

[27] 32, 2.

[28] Por. ἡ δάφνη – laur, ἡ παρθένος – panna.

[29] Por. τὸ πῦρ – ogień, ἡ δρῦς – dąb, ὁ ἔλαφος – jeleń.

[30] Interesujące, że jako przykład podany tu został wyraz λόγος mimo jego derywacyjnego związku z λέγω.

Widzimy zatem, że znaczenie terminu εἶδος jest nieostre. Pochodność słowotwórcza jest związana z tym pojęciem, ale w sposób niejednolity i nie do końca konsekwentny. Εἶδος to raz ogólny typ budowy słowotwórczej wyrazu, potraktowany jako kategoria morfologiczna o statusie identycznym ze statusem podstawowych kategorii fleksyjnych przy danej części mowy, innym znów razem używa się tego terminu na określenie rodzajów nominalnych formacji derywacyjnych, jeszcze w innym miejscu terminem tym określane są różne, przede wszystkim semantyczne klasy wyrazów w obrębie ὄνομα. Z kolei derywaty traktowane są raz jako dzielące się na kilka klas jednostki o określonych właściwościach semantyczno-morfologicznych, związanych z pochodnym charakterem ich budowy słowotwórczej, kiedy indziej znów jako wyrazy tworzące klasy semantyczne, przeciwstawiające się innym klasom wyrazowym przez swą wewnętrzną semantyczną złożoność, wynikającą ze złożoności słowotwórczej. Z jednej więc strony derywaty kontrastowane są wzajemnie ze sobą, z drugiej zaś przeciwstawiane są innym klasom leksykalnym.

Innym pojęciem związanym z budową słowotwórczą wyrazów, wymienianym wśród kategorii gramatycznych (παρεπόμενα) towarzyszących różnym częściom mowy jest, jak już wspominaliśmy wcześniej, σχῆμα (struktura). Uwzględniona została ta kategoria znów przy ὄνομα, ῥῆμα i ἀντωνυμία.

Przy ὄνομα czytamy (29, 5–7): Σχήματα δὲ ὀνομάτων ἐστὶ τρία· ἁπλοῦν, σύνθετον, παρασύνθετον· ἁπλοῦν μὲν οἷον Μέμνων, σύνθετον δὲ οἷον Ἀγαμέμνων, παρασύνθετον δὲ οἷον Ἀγαμεμνονίδης Φιλιππίδης. (Struktury imion są trzy: prosta, złożona i pochodna od złożonej; prosta, jak np. Μέμνων, złożona jak Ἀγαμέμνων i pochodna od złożonej jak Ἀγαμεμνονίδης, Φιλιππίδης.)

Przy ῥῆμα (czasownik; 50, 3–51, 1): Σχήματα τρία, ἁπλοῦν, σύνθετον, παρασύνθετον· ἁπλοῦν μὲν οἷον φρονῶ, σύνθετον δὲ οἷον καταφρονῶ, παρασύνθετον δὲ οἷον ἀντιγονίζω φιλιππίζω. (Struktury są trzy: prosta, złożona i pochodna od złożonej; prosta jak np. φρονῶ, złożona jak καταφρονῶ i pochodna od złożonej jak ἀντιγονίζω, φιλιππίζω.)

Przy ἀντωνυμία (zaimek; 68, 1–2) Σχήματα δύο, ἁπλοῦν, σύνθετον· ἁπλοῦν μὲν οἷον ἐμοῦ σοῦ οὗ, σύνθετον δὲ ἐμαυτοῦ σαυτοῦ αὑτοῦ. (Struktury są dwie: prosta i złożona; prosta, jak ἐμοῦ, σοῦ, οὗ, złożona, jak ἐμαυτοῦ, σαυτοῦ, αὑτοῦ.)

Jak zatem widzimy, kategoria σχῆμα (struktura) opiera się na trójczłonowej opozycji słowotwórczej: wyraz prosty (simplex) : złożenie (compositum) : derywat od złożenia (decompositum). Jako złożenia rozumiane są także derywaty prefiksalne z przyimkiem (καταφρονῶ, Περικλῆς) ze względu na możliwość samodzielnego występowania κατά i περί w innym otoczeniu składniowym. Przy zaimkach opozycja w obrębie kategorii σχῆμα została ograniczona do opozycji dwuczłonowej – ἁπλοῦν : σύνθετον, i do niej też sprowadzona została różnica między zaimkiem osobowym a zwrotnym. Przy ὄνομα wymienia Dionizjusz jeszcze cztery rodzaje struktur złożonych

(σύνθετα), morfologiczne typy, które nazywa διαφοραί (30, 1—4): Τῶν δὲ συνθέτων διαφοραί εἰσι τέσσαρες. ἃ μὲν γὰρ αὐτῶν εἰσι ἐκ δύο τελείων, ὡς Χειρίσοφος, ἃ δὲ ἐκ δύο ἀπολειπόντων, ὡς Σοφοκλῆς, ἃ δὲ ἐξ ἀπολείποντος καὶ τελείου, ὡς Φιλόδημος, ἃ δὲ ἐκ τελείου καὶ ἀπολείποντος, ὡς Περικλῆς. (Wyrazów złożonych są cztery rodzaje: jedne z nich składają się z dwóch całych [wyrazów] jak Χειρίσοφος, inne z dwóch skróconych jak Σοφοκλῆς, inne ze skróconego i całego jak Φιλόδημος, wreszcie jeszcze inne z całego i skróconego jak Περικλῆς.) Owe διαφοραί zatem dzielą nominalne złożenia (σύνθετα) na cztery klasy w zależności od formalnego kształtu jednostek będących członami złożenia. W sumie więc wszystkie wartości kategorii σχῆμα (struktura) oparte są na czynniku formalnym, morfologicznym, przy zupełnym braku uwzględnienia semantyki.

Oprócz tego także przy przysłówku (ἐπίρρημα) spotykamy się z podziałem podległych tej części mowy form na ἁπλᾶ i σύνθετα, jednak bez odwoływania się expressis verbis do kategorii σχῆμα. Nie ma tam zresztą mowy o żadnym παρεπόμενον. Zaraz po krótkim zdefiniowaniu przysłówka czytamy (73, 1—2): Τῶν δὲ ἐπιρρημάτων τὰ μέν ἐστιν ἁπλᾶ, τὰ δὲ σύνθετα· ἁπλᾶ μὲν ὡς πάλαι, σύνθετα δὲ ὡς πρόπαλαι. (Wśród przysłówków jedne są proste, inne złożone; proste jak np. πάλαι, złożone jak πρόπαλαι.) Jest to więc *de facto* analiza tej części mowy pod kątem jej σχῆμα, chociaż nie zostało to tak określone. Świadczy o tym zarówno zastosowana terminologia (ἁπλᾶ, σύνθετα), jak i podane przykłady (πάλαι, πρόπαλαι).

W innych miejscach, przy omawianiu innych części mowy, nie spotykamy się już w ogóle z informacjami na temat ich budowy słowotwórczej. Znamienne, że np. przy omawianiu spójnika (σύνδεσμος), wyliczając osiem jego rodzajów (kopulatywne, dysjunktywne, przyzwalające itd.), czasem nawet w jednym szeregu przytacza Dionizjusz jako przykłady formy, których słowotwórcza złożoność wręcz rzuca się w oczy, jak np. przy παρασυναπτικοί (spójniki przyczynowe; 92, 2—3): ἐπεί, ἐπείπερ, ἐπειδή, ἐπειδήπερ, jednak nic nie wspomina o ich σχῆμα.

Podsumowując można zatem stwierdzić, że w traktacie Dionizjusza widać próbę znalezienia miejsca dla derywacji w systemie gramatycznym języka. Problem ten nie został jednak przezeń w pełni jeszcze rozwiązany, gdyż na przeszkodzie stanął brak rozróżnienia między fleksją a derywacją, a także niepełne rozeznanie w zakresie podziału wyrazów na części mowy — zwłaszcza zaś nieodróżnianie rzeczownika od przymiotnika. We wszelkich podziałach może razić często niejednolitość stosowanych kryteriów, ważnym jednak osiągnięciem jest wprowadzenie określonej terminologii. Mielibyśmy zatem tu do czynienia z rodzajem wstępnej inwentaryzacji faktów z zakresu derywacji, poprzedzającym ich bardziej ścisłą systematykę.

Kraków

DERIVATION IN THE "TECHNE GRAMMATIKE" BY DIONYSIOS THRAX

Summary

In the introductory part of this article I present briefly what had been written by the ancients about formative complexity of words before Dionysios Thrax published his treatise. In this context I mention first attempts to grasp formative complexity of words which were made by the sophists. Next, I refer to the dialogue *Kratylos*, in which Plato divides words into radical (τὰ πρῶτα ὀνόματα), and derivative (τὰ ὕστερα ὀνόματα). Here, I discuss criteria of this division, as well as, the essence of the antique etymological analysis, which in fact turns out to be an attempt (frequently false) at reveal just a formative motivation of words which was believed to have been hidden in them. Being aware of a possibility of finding a formative motivation for almost all lexical items makes derivation (i.e. a possibility of producing compounds) one of most important proprieties of the language. And it is because, as Plato has it, a study of this propriety lets us get information about characteristic features of designations by means of words already and not only sentences (etymological meaning). I also mention Aristotle and his study in which he does notice complexity of certain lexical items, too, but only of those having clear formal-semantic relations with other words and what is more important he leaves all imaginary and doubtful etymology alone. He distinguishes between radical, simple words (ἁπλᾶ) as opposed to compound words (διπλᾶ, τριπλᾶ, πολλαπλᾶ). Derivatives having a common formative base are specified by term σύστοιχα. From the linguistic point of view they are frequently treated as formal-semantic variations, like inflexional forms, and together labelled as πτώσεις. Sometimes classes of derivatives are looked at as stylistic categories (like metaphor, gloss, etc.) or logical-philosophical (as paronyms) but not grammatical.

Passing to the treatise of Dionysios I notice a fact that he does not make any distinction between inflexion and derivation in his general view on grammar. This view was based on separating eight word classes, having parts of speech identified with parts of a sentence. This was done with a support of an arbitrary combination of semantic, morphological, and distributive features. The parts of speech separated in this way are equipped with certain morphological features, some of them arising from a possibility of expressing adequate proprieties of inflexional categories (number, case, tense, etc.), and other resulting from a given word-formation structure. It is important to see that these features pertaining to word-formation have the same grammatical status as inflexional features. All of them were described as παρεπόμενα (accidentia), accompanying particular parts of speech. Εἶδος (form) and σχῆμα (structure) are these morphological features of formative character.

A category of εἶδος was separated as a morphological category characterizing noun, verb and pronoun. This term is not univocal when applied to noun. First, it is understood as a general formative structure of this word class which may be radical (πρωτότυπον) or derived (παράγωγον). Further on, in the treatise this term was applied to describe seven different kinds of exclusively derived structure of words (εἴδη παραγώγων). These seven kinds of the derived structure of words constitute seven classes of derivatives which were specified with help of a criterion being a combination of morphological and semantic features. With some of these classes Dionysios distinguishes also types (τύποι) on the basis of formal terminations taken by formations within these classes. Then, at another place twenty four various, mainly semantic classes of words belonging to ὄνομα (e.g. nomen proprium, collectivum, homonicum, adiectivum, etc.) were classified by the term of εἶδος. The term of εἶδος lost here its morphological meaning (and Dionysios is well aware of it) though some of these εἴδη were separated just in close connection with a derivative character of their own formative structure (like περιεκτικόν, μετουσιαστικόν), or on the contrary, in connection with a lack of formative motivation (like ἀπολελυμένον). For this reason, actual nominal derivatives are, in the treatise of Dionysios, on the one hand contrasted with one another as εἴδη παραγώγων which form derivative classes of specified semantic-morphological features. On the other hand, within a systematics of mutually crossing criteria, they are contrasted with other lexical classes as semantic classes. These semantic classes were

separated on the basis of their inner semantic complexity. All the classes mentioned were, in understanding of this systematics, specified by the term of εἶδος. In relation to verb εἶδος specifies only a kind of formative structure which can be πρωτότυπον or παράγωγον. It should be mentioned here that no class of derivatives was distinguished here. With pronoun the category of εἶδος was regarded as leading to a distinction of two classes of pronouns: personal and possessive. The opposition of these two kinds of pronouns is of formative character, and the latter is understood as derivative of the former.

Another concept which is in the treatise of Dionysios connected with word-formation is σχῆμα – structure. This category is again attributed to noun, verb and pronoun as one of morphological features characterizing them (παρεπόμενον), and it is based on a three-element opposition: a radical word (ἁπλοῦν) – a compound (σύνθετον) – a derivative of a compound (παρασύνθετον). While discussing noun Dionysios also mentions four kinds of compounds (διαφοραί) depending on morphological independence of their elements. On the whole, all qualities of the category of σχῆμα were based upon a formal factor with semantics being entirely ignored. The division into ἁπλᾶ and σύνθετα is also applied to words subordinated to adverb but with no reference made to the category of σχῆμα. While discussing conjunction Dionysios ignored the question of complex formative of some of them, which were even quoted, as ἐπειδή or ἐπειδήπερ.

Summing up, it may be said that in the *Techne grammatike* Dionysios made attempts of finding for derivation its place in the grammatical system of the language. The problem was not solved, though, because a clear distinction between derivation and inflexion was not made. Also the division into parts of speech was still not very strict and, moreover, in case of noun and adjective no difference was seen at all. On the one hand, the fact that the criteria Dionysios made use of in all divisions are not uniform which may be a little disturbing. On the other hand, however, he introduced some terms which is on the whole a considerable contribution. We may look at it now as if it were a kind of introductory inventory of facts in a process of derivation which preceded its precise systematics.

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

SARAPIS AND A FREE MAN

By

ADAM ŁUKASZEWICZ

It is certainly not a matter of little importance to examine and re-examine the information of ancient life immanent in minor literary items. Therefore, the collection of jokes from Late Antiquity known as *Philogelos* deserves perhaps not less attention of the modern readers than some more serious literary works. The purpose of these remarks is merely to indicate one particular problem among many others which can be found in the *Philogelos*.

In the series of jokes concerning the stupid sayings of the σχολαστικός (educated imbecile) there are many stories which appeal to the modern sense of humour just as they appealed to the ancient reader.

The story no. 76 about a visit of a scholasticus to a temple of Sarapis, however, does not seem to be amusing at all. The text, as printed in the edition by A. Thierfelder, reads: Σχολαστικῷ εἰς τὸ Σαραπεῖον ἀνελθόντι θαλλὸν ὁ ἱερεὺς διδούς· ῾Ιλεώς σοι, εἶπεν, ὁ κύριος· καὶ ὁ σχολαστικός· ῾Ιλεως, ἔφη, ὁ κύριος τῷ +παρίω μου· ἐγὼ γὰρ ἐλεύθερός εἰμι[1]. In Thierfelder's translation the passage has the following meaning: "Einem Kalmäuser, der in den Tempel des Sarapis gekommen war, gab der Priester einen Zweig mit den Worten: 'Gnädig ist dir der Herr'. Der Kalmäuser darauf: 'Gnädig ist der Herr meinem — (?); denn ich bin ein freier Mann'".

There have been various interpretations of the anecdote, reviewed in Thierfelder's commentary[2]. A more recent commentary by B. Baldwin testifies to the fact that since Thierfelder's edition no progress in the interpretation of *Philogelos* 76 was made[3]. Baldwin says that τῷ παρίῳ μου is "meaningless" and states further: "My version supposes a simple (!?) rejoinder, perhaps *to Sarapio sou*"[4]. However, in his actual translation[5] he does not seem to respect his

---

[1] *Philogelos. Der Lachfreund* von Hierokles und Philagrios hrsg. von A. Thierfelder, München 1968, §76, p. 56–57.

[2] *ibid.*, p. 224–225.

[3] *The Philogelos or Laughter-Lover*, translated with Introduction and Commentary by B. Baldwin, London Studies in Classical Philology X (Amsterdam) 1983.

[4] Baldwin, *o.c.* p. 73–74.

[5] *ibid.*, p. 14.

own idea, since he gives the following version of the anecdote: "An egghead came up to the temple of Serapis, the priest handed him a tree branch with the words 'May the master be merciful to you'. 'May the master be merciful to *you*' came the reply. 'For *I* am a free man!'" There is no basis at all for such a translation of the Greek text, unless we accept the right of the translator to interprete the original quite freely, just to obtain a sense. In Baldwin's version, the *scholasticus* seems to show his contempt to an important and very much worshipped divinity of the ancient world. B. Baldwin stresses the alleged sense of the anecdote in his commentary and even indicates a possibly Christian character of the story. The anecdote in the above version has certainly no *vis comica*. To a modern reader the egghead seems to be rather serious and even pretentious in his alleged atheist (or Christian) zeal. To an ancient reader (if not Christian indeed) such an attitude must have seemed extremely bold and offensive. No doubt, it was an act of *hybris* to offend and provoke a god in that way.

On the other hand, if the egghead was an atheist or a Christian, why should he come at all to the temple of Sarapis? It is hard to believe that the story under discussion was composed to show to Christian readers how their fellow confused a pagan priest with an offensive reply. The aim of the whole series concerning the adventures of the σχολαστικός is to make him ridiculous and not to give an account of his smart sayings. The σχολαστικός is no Till Eulenspiegel.

Even a joke is expected to be logical, unless we intend to make an absurd joke. Pure nonsense stories, however, are not the *genre* which would fit the ancient mind. To try to discover the true sense of the joke we must first answer the question whether τῷ παρίῳ μου is actually "a fatally corrupted text"[6].

Apart from the recent example by B. Baldwin, also many other scholars attempted to correct the "corrupted" place in *Philogelos* 76. παιδίῳ, π⟨αιδ⟩αρίῳ, Παρμένωνι, πατρί or πάτρῳ and even χοιρίῳ have been proposed[7]. (Baldwin's proposals have been stated above.)

When reconsidering the problem we must, however, notice that τῷ παρίῳ μου is by no means senseless. There is an adjective πάριος referring to the island of Paros. This is evident to Thierfelder who states: "Am einfachsten wäre, wenn irgendein Tier nach der Insel Paros genannt wäre, etwa eine Hunderasse, wie solche vielfach nach ihren Ursprungsländern heißen"[8]. His opinion, together with the above-mentioned "pig"-conjecture (χοιρίῳ) shows an astonishing "zoological" trend in the interpretation of the passage under discussion.

Hörandner is surely right when he says: "Daß einem beim Eintritt ins

---

[6] *ibid.*, 73.

[7] Thierfelder, *o.c.* p. 225; W. Hörandner, *Philogelos. Der Lachfreund...*, hrsg. von A. Thierfelder, (rev.), Gnomon XLII 1970, p. 657; Q. Cataudella, *Note critiche al testo di Philogelos*, Rivista di Cultura Classica e Medioevale XII 1970, p. 351.

[8] Thierfelder, *o.c.* p. 225.

Sarapeion beim Worte 'Herr' sein Hund einfallen könnte (dies erwägt Thierfelder, um den überlieferten Text erhalten zu können), halte ich für wenig wahrscheinlich"[9].

However, it is not at all necessary to link the adjective πάριος with an animal. What πάριος could possibly mean is e.g. a *man* from Paros. Thus πάριος (a slave from Paros) would fit the same pattern as Hörandner's π⟨αιδ⟩αρίῳ. The main problem of the interpretation of the text is to grasp the nature of the difference between the answerer (σχολαστικός) being a "free man" and his *πάριος (or *πάριον). It is also of great importance to understand who is the κύριος in the joke.

In the priest's saying κύριος means obviously the god, Sarapis. If Sarapis were also meant in the reply, we would indeed have in the joke a defiant declaration of a non-believer: "May the κύριος be merciful to my (Parian) slave (or: dog *etc.*), for I am a free man!". And again we would have to assume that the defiant one came to the temple of Sarapis to display his insulting "ni dieu ni maître" attitude". That is more than improbable and, above all, not a matter for a joke.

There is no reason to abandon μου which can hardly result from a scribe's error. (Therefore Baldwin's τῷ Σαραπίῳ σου must be rejected.)

But why should Sarapis bestow his mercy not on the egghead but on the egghead's *πάριος (whatever the word may mean)? Does the *scholasticus* really despise the grace of the god?

In the present writer's opinion the word κύριος does not mean the same thing for both interlocutors. Otherwise there would be no pun at all[10].

The priest says ὁ κύριος and means "the Lord" i.e. Sarapis. He makes no mistake at all[11], since what he says is apparently a standard formula in the given circumstances. κύριος is a normal word for the god in the Sarapis worship[12], confirmed also by numerous papyri[13]. Therefore it is not the priest but the ignorant egghead who makes a mistake.

In fact the word κύριος offers a possibility of a paronomasia, since it can be understood either as "lord" (i.e. Sarapis) or as "master" (of a slave or of an animal).

However, if the egghead says "my πάριος" (and means his slave, dog *vel sim.*), the "master" is obviously the egghead himself. Now, it is rather

---

[9] Hörandner, *o.c.* p. 657.

[10] Unless we read κύρίῳ instead of παριω to obtain the following sense: "May the κύριος (Lord) be merciful to my (ex-) κύριος (master) because (now) I am a free man". Such a version, however, is not probable, chiefly because of the difficulty of the transformation of κυρίῳ into παριω.

[11] Baldwin, *o.c.* p. 73: "the *scholasticus* is a free man... offended by the priest's mistake".

[12] See Thierfelder, *o.c.* p. 225, with bibliographical references; L. Vidman (coll.), *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berolini 1969, nos. 26, 172, 306.

[13] See F. Preisigke, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*, II, Berlin 1925, s.v. κύριος 7.; E. Kiessling, *Wörterbuch...* (Supplement 1), Amsterdam 1969, s.v.; S. Daris, *Spoglio lessicale papirologico*, II, Milano 1968, s.v. κύριος, ὁ.

improbable that the *scholasticus* made such a display of self-irony concerning his bad treatment of his own slave (or dog). Such an interpretation would be too sophisticated to be true. Therefore we have to abandon παρίῳ (Parian slave) and the suggestion of W. Hörandner who says that π⟨αιδ⟩αρίῳ "gibt den naheliegendsten Sinn"[14]. Also "dog" proposed by Thierfelder, "pig" etc. must be rejected.

Let us summarize our observations: The joke under discussion has not been directed against Sarapis or his priest. It has not been an absurd joke either. The gist of the joke, as in the case of all parallel anecdotes, has been the stupidity of the σχολαστικός. The word κύριος appears in the joke in two different meanings ("the Lord" and "the master"). The saying containing the word κύριος = "master" cannot concern an object, an animal or a slave, since in such a case the *scholasticus* would be the κύριος and his words ("may the κύριος be merciful to my...") would refer to himself. Finally, the mercy of the κύριος (in the egghead's mistaken sense) is a kind of mercy which the egghead needs not himself, because he is a free man.

Since the *πάριος (?) of the egghead cannot be his property, he must be his relative[15]. He must be considered as *not free* (opposition to a "free man", the *scholasticus*). The relative of the *scholasticus* is then a slave who has a κύριος. That seems to be the key to the pun with the word κύριος.

παριω is most probably spurious, since its possible sense does not fit the context. Thierfelder rejected the dative form of παιδίον because "παιδίον heißt im Φ. immer nur (freies) Kind"[16]. However, it is perhaps reasonable to reconsider the possibility of reading παιδίῳ, which makes no palaeographic difficulty, to obtain the following meaning: "May the κύριος (master) be merciful to my child, for *I* am a free man". That would imply that the *scholasticus* had a slave child (of a female slave). Such a joke would seem to us somewhat bizarre, but some anecdotes in the *Philogelos*, as e.g. the neighbouring §77 are examples of similar kind of humour.

In the opinion of the present writer we could also read πα⟨τ⟩ρίῳ either as a regular dative of πάτριος (uncle) or of a misspelled πατρυιός or πατρυός (stepfather). The sense of the reply would be as follows: "May the κύριος (master) be merciful to my uncle (or: stepfather) since *I* am a free man".

πάτριος is preferable because the error which is supposed is limited to the omission of only one letter. H. J. Mette's idea[17] to read πατρί or πάτρῳ, which to Hörandner seemed "beim Hörer des Witzes zu viel Kombination vorauszusetzen"(!)[18] gives in fact a similar sense but is not very convincing: πάτρῳ seems difficult for palaeographic reasons; πατρί is certainly too banal to get deformed into παριω.

---

[14] Hörandner, *o.c.* p. 657.

[15] παρί⟨κ⟩ῳ for παροίκῳ (neighbour) does not seem to be a very convincing alternative.

[16] Thierfelder, *o.c.* p. 225.

[17] expressed in a letter mentioned by Thierfelder, *o.c.* p. 225.

[18] Hörandner, *o.c.* p. 657.

Thus we would propose the following translation of *Philogelos* 76: A *scholasticus* came up to the temple of Sarapis, the priest handed him a branch with the words: "May the κύριος (Lord) be merciful to you". – "May the κύριος (master) be merciful to my uncle (stepfather, child) – came the reply – for *I* am a free man".

A comic element in the joke is the allusion to the fact that a close relative of the *scholasticus* is a slave. The egghead himself is either a freedman whose relatives are still slaves or, being a free man, he has either a slave child or a slave stepfather. Children of free men and female slaves were certainly a normal phenomenon. It was not uncommon either for free women to marry slaves[19].

A moderate allusion to sexual relations between a free person and a slave added to the joke a piquant element. To us the main point of interest in the anecdote is the record of the behaviour of the priest of Sarapis at the entrance to the temple and the words which he used to say to greet people coming to the temple.

Not much is known about the usual behaviour of priests and worshippers in the temples of Sarapis[20].

The misunderstanding by the *scholasticus* of the routine formula used by the priest must have been even more ridiculous than the allusion to his slave relatives. There is no doubt that the formula was not invented for the purposes of the joke. The joke must be much earlier than the abolition of the Sarapis religion at the end of the IVth century A. D. If Thierfelder is right in linking the text with the famous Sarapeum of Alexandria[21], the date of the destruction of the temple in A. D. 391 must be considered the *terminus ante quem*. The words of the priest (and also the normal reply) were common knowledge. Otherwise nobody would laugh.

Scribebam Lovanii, Kal. Iul. MCMLXXXVII

Warszawa

---

[19] See J. Kolendo, *L'esclavage et la vie sexuelle des hommes libres à Rome*, Index X 1981, p. 288–297 (with an exhaustive bibliography containing also numerous references to literary passages).

[20] For bibliography concerning the custom of giving branches to the προσκυνοῦντες see Thierfelder, *l.c.*; for the famous episode of Vespasian's visit to the Alexandrian Sarapeum and boughs offered to him by the priest Basilides see Sueton. *Vesp.* 7.1, cf. A. Henrichs, *Vespasian's Visit to Alexandria*, ZPE III 1968, p. 61. Also expressions with ἵλεως are recorded, but not as a greeting of a priest directed to worshippers: Thierfelder, *l.c.*; Vidman, *Sylloge*..., nos. 406, 696; P. Oxy. VI 939.7 (Christian?); other examples in papyri: Daris, Spoglio, s.v., see e.g. SB V 8687.1; P. Tebt. III (1) 750.13; UPZ 78.24; 81 II 19.

[21] That interpretation relies on ἀνελθόντι in the text and fits the Alexandrian Sarapeum which was situated on a hill: Thierfelder, *o.c.* p. 224.

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

AD CICERONEM OBSERVATIONES QUINQUE

(ROSC. COM. 11; 17; 56; ARCH. 5; 17)

Scripsit

JOANNA ZIABICKA

Orationes Tullianas pro Q. Roscio comoedo ac pro Archia poeta habitas nuper cum legerem, loci quidam casu aliquo mihi occurrerunt eam vim exhibentes, ut virorum doctorum animos allicerent difficiles quaestiones criticas praebendo. Quibus locis codicum traditionem nec non editorum adnotationes, quotcumque invenire potui, examinavi. Nunc ceterorum opinionibus meam propriam adici placet. At hos locos omnes supra laudatos id quodam modo in unum reducere videtur, quod in eis disputandis constituendisque Tulliana illa concinnitate uti possumus argumento, credo, momenti haud minimi[1].

Quis nescit quam difficile sit vocem concinnitatis subtiliter definire? Liceat ergo hic mihi — ut quidem multis — harmoniam quandam sententiaeque membrorum symmetriam concinnitati subicere. Atque in eis locis, quos hic expositura sum, hac membrorum verborumve aequabili vel symmetrica constructione penitus perspecta ac dilucidata codicis lectio sive viri docti coniectura aut omnino repudiari aut certissime confirmari posse videtur. Velim ignoscas, lector benevole, si nimium multa hic de horum locorum traditione ac disputationibus invenies, sed ea ipsa omnibus qui arti criticae student nihilominus cognitione digna videri solent.

OBSERVATIO PRIMA

(Rosc. com. 11)

Roscianae igitur ab eo loco proficiscamur, ubi M. Tullius quid causae fuerit miratur, cur C. Fannius Chaerea, Roscii adversarius, ex arbitrio in iudicium causam suam attulerit, cum ex contrario fieri soleret. Ostendit ergo Cicero, quid iudicium ab arbitrio differat:

---

[1] In dissertatiuncula mea q.i. *O Cycerońskiej concinnitas i sztuce edytorskiej*, quam scripsi ut magistra philologiae classicae nominarer, quid concinnitas in textu Ciceronis constituendo valeret, quantum ex me fuit, studui investigare. Exempla quae hic afferam ex dissertatiuncula illa sunt exprompta.

Rosc. com. 11: *quid est in iudicio? derectum asperum simplex: SI PARERET HS IↃↃↃ DARI. hic nisi planum facit HS IↃↃↃ ad libellam sibi deberi, causam perdit. quid est in arbitrio? mite moderatum: QVANTVM AEQVIVS ET MELIVS ID DARI. ille iam confitetur plus se petere quam debeatur, sed satis superque habere dicit quod sibi ab arbitro tribuatur. itaque alter causae confidit, alter diffidit.*

(secundum editionem G. Axer 1976)

Iam primo obtutu clare patet hoc fragmentum supra allatum tam ordine atque forma verborum quam eis quae contineantur unam quasi structuram fieri; nam apud iudicem, apud arbitrum quid agat actor ternis unaquaque vice sententiis exponitur, in quo praeterea hic ordo diligentissime est observatus: interrogationem formula iuris cum epithetis, formulam autem eius interpretatio consectatur. Postremo deprehenditur supra dictae comparationis conclusio. Non est absurdum, quin haec membra aliud alii respondentia concinnitate quadam composita esse ducamus.

Alterius autem interpretationis initium, hoc est *ille... confitetur*, iam pridem viris doctis scrupulum iniecit. Quamquam enim editores plurimi codices plerosque saeculi XV secuti illud *tamen* libris manu scriptis asservatum in editiones suas receperunt[2], fuerunt etiam nonnulli, qui, cum *tamen* hoc loco ineptum sensu carere duxissent, textum coniectura sanare temptarent. Itaque coniecerunt: *autem* Rinkes, *tacite* Huschke, *saltem* Halm, *tantum non* Kayser, *paene* Mommsen, cruce notavit Baiter[3]. Quarum alia alium coniectura sensum praebet aliudque scribae mendum suspici vult. In apographo autem Poggiano legitur *tam*$^{e\,n}$, quod ostendit Poggium in exemplari suo *tam* invenisse et deinceps in *tamen* commutasse. Qua lectione vetere *tam* nisus Axer, ut sententia nostra ex antecedentibus conclusionem haberet, in editione sua *iam* proposuit, *tam* in *iam* saepe corrumpi commemorando[4].

At iterum in fragmenti compositionem atque in ordinem sententiarum inquiramus. Cum enim apud arbitrum lis eodem fere atque apud iudicem verborum sententiarumque ordine sit exposita, nemo est quin concedat singulas quae sibi respondeant sententias comparare atque conferre licere. Comparemus igitur utriusque formulae iuris interpretationes. Quarum si priore tantummodo rem quae sit brevissime exponi neque ullam vim aestimandi concludendive subici concesserimus, num dubitari poterit, quin etiam po-

---

[2] Omnes codices orationis pro Q. Roscio comoedo habitae textum asservantes ab illo libro manu scripto originem ducunt, quem Poggius Bracciolini a codice quodam vetere anno 1417 manu sua descripsit. Poggi apographo paulo post deperdito Roscianae textus nonnisi plurimorum codicum descriptorum ope constitui poterat, donec nostra aetate vir doctus Augustus Campana librum illum ex Bibliotheca Vaticana in lucem protraxit. Quem codicem Poggianum in usum suum versum prima omnium habet editio Teubneri novissima a G. Axer curata, qua quidem sum innisa. Cf. MTC *Oratio pro Q. Roscio comoedo*, ed. J. Axer, Teubner 1976, p. V sqq., et J. Axer, *Mowa Cycerona w obronie aktora komediowego Roscjusza*, Wrocław 1976, p. 29 sqq.

[3] Dissertationes, ubi hae coniecturae leguntur, in G. Axer editione invenies accuratissime enotatas.

[4] Cf. Axer, *Mowa...*, p. 81–82; id., *Notes on Cicero's „Pro Q. Roscio comoedo"*, Eos LXV 1977, p. 233.

steriore res sola sine ulla conclusione describi debeat, cum praesertim totius fragmenti conclusio sequenti sententia afferatur? (Addendum est etiam superiores iudicii cum arbitrio comparationes simili semper modo esse constructas, ut verborum ordinem habeant eundem, exempli gratia: ...*aliud est iudicium, aliud est arbitrium. iudicium est pecuniae certae, arbitrium incertae; ad iudicium hoc modo venimus ut totam litem aut obtineamus aut amittamus; ad arbitrium hoc animo adimus ut neque nihil neque tantum quantum postulavimus consequamur*[5].)

At G. Axer correctio, *iam* dico, aestimationem conclusionemve quandam huic enuntiationi addere videtur. Si enim in *huius illiusve* actionem descriptam animum intenderis, facile perspicies illum iam confiteri quod nondum hic sit confessus. Praeterea siquidem Roscii causa hic, id est apud iudicem, dicitur et arbitrium in mentem modo auditoribus revocatur, *iam* illud immerito iudicium cum arbitrio coniungeret. At has actiones esse hypotheticas diversas quarum prior ad posteriorem minime referat concedetur profecto.

Mihi quidem videtur ex eadem vetere codicis V lectione alia felicior coniectura excudi posse. Nam cum *tam tamen tum* saepissime confusa in libris manu scriptis deprehendantur[6], *tum* hoc loco proponere malim, utpote quod scriptura minuscula quae vocatur exaratum perfacile a scriba in *tam*, deinde in *tamen* depravatum esse potuerit. Adde quod Poggi exemplar *a* litteram litterae *u* consimilem habuisse docent ipsius Poggi in apographo menda et correctiones[7]. Cum autem *tum* aestimandi concludendive significatione carens huius ab illo remotionem ostendere velit, praeter in sententia collocationem nihil est, quo in hac coniectura offendi possis. Quare velim animadvertas:

1. *tum* adverbium non solum in apodosi modi condicionalis (vel praesentis temporis) usurpari, sed etiam ad hypotheticum statum quendam cum praesenti comparatum referri docent hi loci: Cic. *Legg.* I 41; *Att.* XIII, 33 12; *De or.* III, 110; *Quint.* V 13, 24; Liv. XXVII 5, 16[8];

2. Quamquam *tum* saepissime sententia ipsa (vel prima vel secundaria) incipiente invenitur, potest tamen et aliis locis deprehendi:

---

[5] Cic. *Rosc. com.* 10.

[6] Vide *tum* in *tamen* corruptum e.g. in: Cic. *Mil.* 40; *Arch.* 25; *Quinct.* 16; *Rosc. com.* 8; *Caec.* 4; 20; *tum* in *tam* depravatum in: *Fam.* VI, 11, 2; *tamen* in *tum* mutatum in: *Quinct.* 32; 71; 78.

[7] Cf. G. Axer dissertationem, pp. 40, 56, ubi citatur exemplum: *libellăm* (*Rosc. com.* 11). Vide etiam *Rosc. com.* 12: *angustissimŭm*, pp. 40, 56; ita cum *a* in *u* tum *u* tin *a* depravari solere perspicuum est.

[8] Cic. *Legg.* I, 41: „quodsi poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudo deterret ab iniuriosa facinerosaque vita, nemo est iniustus, aut incauti potius habendi sunt improbi. tum autem qui non ipso honesto movemur ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni". Cic. *Att.* XIII, 33, 2: „... si Plancus destinat, tum habet res difficultatem". *De or.* III, 110: „nunc enim inopia reticeri intelleguntur, tum iudicio viderentur". Quint. *Inst.* V 13, 24: „si defecerint omnia, tum videndum erit, an optineri possit, ne illud quidem recte factum". (*tum* om. A.) Liv. XXVII 5, 16: „M. Lucretius tribunus plebis cum de ea re consuleret, ita decrevit senatus, ut consul, priusquam ab urbe discederet, populum rogaret, quem dictatorem dici placeret eumque, quem populus iussisset, diceret dictatorem; si consul noluisset, praetor populum rogaret; si ne is quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent". Cf. etiam Glare's *Latin Oxford Dictionary*, Oxford 1985, p. 1985, tum 5.

— secundo loco — inter pronomen demonstrativum et substantivum (Cic. *Cluent.* 49; ibid. 56; Liv. I 7, 15)[9],

— secundo loco — post coniunctionem adverbiumve (Cic. *Quinct.* 16; 29; *Att.* XIII 49, 1)[10],

— post pronomen demonstrativum — nonnisi rarissime (Cic. *Att.* II 21, 3; *Att.* VII 6, 2)[11].

Ex quo elucet, quod haec *ille tum* in sententia collocatio apud antiquos satis rara, ab usu Tulliano tamen minime abhorret. Nihil igitur obstat, quominus correctionem *ille tum confitetur* commendemus, quippe quae tam formulae iuris interpretationem iudicii omnis expertem, quam Ciceronem a hypothetica apud arbitrum lite remotum faciat. Quo pacto concinnitas quaedam his sententiis ferri videtur.

OBSERVATIO SECUNDA
(*Rosc. com.* 17)

Ad alterum Roscianae progrediamur locum, in quo falsum crimen in Roscium conlatum cum igni qui restinguitur in aqua comparatur:

Rosc. com. 17: *nonne, ut ignis in aquam coniectus continuo restinguitur et refrigeratur, sic refervens falsum crimen in purissimam et castissimam vitam conlatum statim concidit et extinguitur?*

(secundum libros manu scriptos)

Claudicare nescioquid in hac sententia iam dudum censuere viri docti summi, nimiam multitudinem verborum coarguendo. Nempe Lambinus *refervens* delendum putavit, Madvigio placuit secludere *conlatum*. Qui vir Hauniensis membra comparationis quid cui responderet recte discernere non potuit. Nam cum optime perspexisset bina praedicata his duabus simillimis comparationis sententiis afferri, erravit tamen in participiis quae ad subiecta adicerentur computandis, cum dixisset uni participio (i.e. *coniectus*) unum participium (i.e. *refervens*) referri debere, *conlatum* autem nonnisi ad *refervens* interpretandum adscriptum fuisse[12]. Quam longe erraverint ambo, iam dissertatio G. Axer ingeniosissima ostendit[13]. Qui vir doctissimus hoc loco membra aliud alli referentia, verba ab eadem littera incipientia, totius denique — ut brevi dicam — sententiae compositionem artificiosam non solum optime perspexit, sed

---

[9] Cic. *Cluent.* 49: „hic tum C. Fabricius... frequentes eos ad me domum adduxit"; item *Cluent.* 56; Liv. I 7, 15: „haec tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit, iam tum immortalitatis virtute partae, ad quam eum sua fata ducebant, fautor".

[10] Cic. *Quinct.* 16: „Ibi tum vir optimus Sex. Naevius hominem multis verbis deterret ne auctionetur"; tum] tamen b^1; *Quinct.* 29: „... ita tum disceditur..."; *Att.* XIII 49, 1: „Ita tum ille discessit iratus".

[11] Cic. *Att.* II 21, 3: „Qui antea solitus esset iactare se magnificentissime illo in loco summo cum amore populi, cunctis faventibus, ut ille tum humilis, ut demissus erat"; *Att.* VII 6, 2: „nisi forte haec illi tum arma dedimus, ut nunc cum bene parato pugnaremus".

[12] Cf. Io. Nic. Madvigii *Adversaria critica ad scriptores Graecos et Latinos*, vol. III, Hauniae 1884, p. 112.

[13] Axer, *Mowa...*, p. 85—86; id., *Selected Notes on Cicero's „Pro Q. Roscio comoedo"*, Philologus CXXI 1977, p. 232—233.

eo pervenit, ut hanc omnem concinnitatem quasi picturam in charta depinxerit hoc modo:

Nonne ut	sic
ignis	refervens falsum crimen
in	in
aquam	purissimam et castissimam vitam
coniectus	conlatum
continuo	statim
restinguitur et refrigeratur	considit et extinguitur

Quare dissertatione G. Axer cognita sine dubio concedes quid cui in sententia respondeat manifestum fieri ita, ut neque *refervens*, neque *conlatum* e textu removendum putes.

Sed non sunt haec omnia, quae Axer de hac sententia dixit. Nam cum praedicata in utroque sententiae membro comparasset, illud *concidit* cum bina *extinguitur* coniunctum et verbis *restinguitur et refrigeratur* oppositum haud idoneum existimavit, quippe quod sensu hoc loco careret idem fere quod *conlatum* significando. Itaque *considit* pro *concidit* coniecit, utpote quod de igni flamma ardore diceretur, cum praesertim *refrigescit* et *calet* de criminibus translate dicta apud Ciceronem legerentur[14]. Quae correctio nonnullis viris doctis valde placuit[15].

Vehementer assentior G. Axer de huius sententiae structura opinioni. Prioris membri partes re vera consimiles esse partibus membri posterioris, sed non ita, ut unum verbum uni verbo respondeat, persuasum habeo. Attamen coniectura *considit*, elegantissima quidem et valde probabili, opus hic esse non adducor ut credam. Nam cum illi *concidit* libris manu scriptis asservato eadem fere atque huic *considit* vis subici possit, utpote quod de flamma ventis aqua (Quint. V 13, 13; Hor. *Carm.* I 12, 30; Luc. 5, 602)[16] nec non translate de affectu ac furore dicatur, ubi extinguendi debilitandi vim ferat (Liv. 28, 26, 14; Luc. 4, 188)[17], non est cur miremur, si verbum *concidit* etiam de crimine positum hic apud Ciceronem invenimus. Ut enim ignis aut flamma saepe convalescere et exstingui (Quint. V 13, 13; ibid. X 3, 6; Ov. *Met.* VIII 478; ibid.

---

[14] Cf. Cic. *Planc.* 55; *Brut.* 93; etiam Axer, *Mowa...*, p. 85–86; id., *The Style and the Composition of Cicero's Speech „Pro Q. Roscio comoedo"*, Warszawa 1980, p. 26.

[15] Vide censuras editionis Axerianae: E. Olechowska, RELLV 1977, p. 458; H. Solin, Arctos XIII 1979, p. 182.

[16] Quint. *Inst.* V 13, 13: „urgent universa: at si singula quaeque dissolveris, iam illa flamma, quae magna congerie convaluerat, diductis quibus alebatur concidet, ut, si vel maxima flumina in rivos diducantur, qualibet transitum praebent"; Hor. *Carm.* I 12, 30: „concidunt venti fugiuntque nubes" (cf. etiam Theocrit. 22, 19: ἀπολήγουσι ἀνέμοι); Luc. V 602: „dubium pendet, vento cui concidat, aequor".

[17] Liv. XXVIII 26, 14: „omnis ferocia concidit"; Luc. IV 188: „civilis Erinys concidet'; cf. etiam Cic. *Dom.* 135: „mentem debilitatam metu concidisse"; Auct. *B.G.* 8, 19: „Hostes concidunt animis".

Adde quod haud secus in lingua Polonorum de vento ac convicio dicitur, *wicher opada, gwar opada*, cf. *Słownik frazeologiczny języka polskiego* pod red. S. Skorupki, t. I, Warszawa 1974.

VIII 522–523; Petr. 136, 2)[18], haud tantummodo refrigescere ac calere dicuntur, sic etiam crimen non solum calere et refrigescere, quod quidem Axer ostendit (Cic. *Planc.* 55; *Verr.* 1, 31)[19], sed saepius vim habere et defetisci apud M. Tullium legitur (Cic. *Verr.* 1, 8; *Verr.* 1, 41; *Cluent.* 115; *Verr.* 1, 31)[20].

Ex quo elucet, quod crimen idem quod ignis patitur, praesertim cum et refrigescendi et debilitandi notio cum utroque coniungatur. Quare fit perspicuum *concidit* hoc loco opportune proprieque esse collocatum nihilque quemquam in hac coniunctione verborum, id est *concidit* et *exstinguitur*, offendi oportere. Quamquam autem *considit* a G. Axer coniectum sensum hoc loco praebet optimum, tamen illo *concidit* neque sensu carente neque concinnam verborum conformationem in peius detorquente nihil, cur a vulgata codicum lectione recedatur, ut equidem sentio, adferri potest.

OBSERVATIO TERTIA
(*Rosc. com.* 56)

Sed porro procedamus ad extremum asservatae orationis, ubi Roscii patronus Saturio deriso refutare coepit socium semper ex societatis, sed numquam ex sua parte agere. Si aliter sese res haberet, inquit Cicero, cur a Fannio restipularetur Roscius ut id sibi solveretur, quod nihilominus societatis causa sibi debebatur?

Rosc. com. 56: *quod si ita est, qua – malum – stultitia fuit Roscius, qui ex iuris peritorum consilio et auctoritate restipularetur a Fannio diligenter, ut quod is exegisset a Flavio dimidiam partem sibi dissolveret, siquidem sine cautione et repromissione nihilo minus id Fannius societati, hoc est Roscio, debebat?*
(secundum editionem G. Axer 1976)

Lectiones discrepantes hoc loco praebent codices, *quod is* paucis, plerisque autem *quod eius*, quod sensum affert nullum, tradentibus. Ad coniecturas ergo invectum est: Clark in editione sua proposuit *eius quod*, quod quidem Llobera comprobavit, multo postquam Lambinus *eius* ante *dimidiam* inserere voluerat. Apographo Poggiano in lucem protracto, tum demum haec inter codices discrepantia plane explicari potuit. Nam cum in codice Vaticano *quod eius* (*is*) legatur, clare patet alios aliam lectionem librarios in libros suos descripsisse[21].

Mihi quidem haud absurdum videtur de hac Poggi *eius* in *is* correctione considerare: utrum mendum ex apographo removerit Poggius, dum exemplar

---

[18] Quint. V 13, 13; ibid. X 3, 6: „calor... ille cogitationis, qui scribendi mora refrixit, recipit ex integro vires"; Ov. *Met.* VIII 478: „pestifer ignis convaluit"; ibid. VIII 522 n.: „crescunt ignisque dolorque/languescuntque iterum: simul est exstinctus uterque"; Petr. 136, 2: „frangitur ergo cervix cucumulae ignemque modo convalescentem restinguit".

[19] Cic. *Planc.* 55: „illud... crimen de nummis ... caluit re recenti, nunc in causa refrixit"; *Verr.* 1, 31: „defessa ac refrigerata/restincta accusatione".

[20] Cic. *Verr.* I,8: „quoniam criminum vim subterfugere nullo modo poterat"; *Verr.* I, 41: „quae in ipsum valebant crimina, contulit in illum"; *Cluent.* 115: „si tanta vis fuit istius criminis, ut..."; *Verr.* I, 31: „defessa ac restincta/refrigerata accusatione".

[21] Etiam hunc locum G. Axer in dissertatione sua diligentissime tractavit, vide Axer, *Mowa...*, p. 113; virorum autem doctorum coniecturas e G. Axer editione exhausi.

suum iterum revolveret, an ipse *is* excogitaverit, cum *eius* ineptum duxisset? Priore casu in exemplari *is* fuisse necesse est, quod Poggius ut *eius* per errorem legerit: tum correctio is, ut sententiae sensui necessaria, lectioni *eius* anteferenda videtur, *eius* autem nihil admodum ad textum restituendum valere potest. Sin autem in vetere exemplari *eius* divinari oportet ac *is* nonnisi illius viri docti coniectura haberi, longe aliter res se habet. Cum enim *eius* in hoc verborum ordine (i.e. *quod eius*) omnino sensu careat, tamen forsitan suspicari potest illud *eius* aliunde a scriba translatum in hunc locum vitiosum incidisse[22]. Etenim esse aliquid videtur, cur *eius* in hac sententia desiderari arbitremur.

Animadvertas velim in sententia nostra M. Tullium formulam restipulationis assimulare, quam quidem iam prius et ad verbum protulerit (*Rosc. com.* 37)[23] et aliis etiam locis pari modo sit imitatus (*Rosc. com.* 38, 39; cf. etiam 51)[24]. Facile perspicitur his locis supra allatis locutionem *paris dimidia* semper cum pronomine *eius* vel aemulo *inde* coniungi. Adde quod etiam in sententiis simplicibus haec locutio cum genetivo (vel ex+abl.) saepissime deprehenditur[25].

In tribus ergo eiusdem Roscianae sententiis eandem rem declarantibus cum *eius dimidia pars* occurrat, etiam in quarta sententia illud *eius* desiderari videtur, cum praesertim sententiam clariorem faciat. Quod iam Clarkius sensit profecto, cuius emendatio *eius quod*, quamquam verborum ordinem invertit, *dimidiae parti* tamen illud *eius* necessarium adiecit. At pridem Lambinus, fortasse ut pronomina *qui* — *is* accuratissime sibi respondentia assequeretur, post *quod is*... ⟨*eius*⟩ supplendum commendavit. Quamquam autem haud omnes eiusdem viri docti coniecturae approbari possunt[26], hanc reiciendam non est quod impellat. Cum enim *eius* quo loco inserendum sit diiudicare nolim, tamen id in hac sententia desiderari pro certo habeo.

Quare si Poggi eius in *is* correctionem mendi delendi causa factam esse putemus, *is* recipiendum, sin autem coniecturam excussam, *is* e textu removendum videtur. Utcumque sit, *eius* sive ad textum additum sive alium in locum in sententia translatum necessario retinendum existimo[27].

---

[22] Potuit fieri ita, ut *eius* ab uno librario omissum et in margine adscriptum ab altero postea vitioso loco sit insertum.

[23] *Rosc. com.* 37: „QVOD A FLAVIO ABSTVLERO, PARTEM DIMIDIAM INDE ROSCIO ME SOLVTVRVM SPONDEO".

[24] *Rosc. com.* 38: „...hac condicione ut, si quid ille exegisset a Flavio, partem eius dimidiam Roscio dissolveret"; *Rosc. com* 39: „...repromisisse Fannium Roscio, si quid a Flavio exegisset, eius partem dimidiam".

[25] E.g. *Rosc. com.* 51: „...pars eius dimidia..."; Caes. *B. C.* III, 101, 1: „cum... dimidiae parti classis praeesset P. Sulpicius... dimidiae M. Pomponius".

[26] Vide *Rosc. com.* 45; 46; 53, ubi Lambinus ⟨*eum*⟩ immerito inseruit.

[27] A G. Axer nuntium nuper accepi e ceteris quas codex contineat Vaticanus orationibus pervestigatis elucere, quod vir doctus Poggius Bracciolini in apographo illo conficiendo saepissime coniecturas suas in textum inseruit. Quare *is* nostrum talis Poggi coniectura esse potuit. At contra cf. Axer, *Mowa*..., p. 76—77 et ann. 5.

OBSERVATIO QUARTA
(*Arch.* 5.)

Ad Archianam transeamus orationem, ubi de Archia poeta familiariter a Lucullis accepto scripta legimus haec:

Arch. 5: *sed erat hoc non solum ingeni ac litterarum, verum etiam naturae atque virtutis, ut domus quae huius adulescentiae prima fuerit, eadem esset familiarissima senectuti.*

(secundum editionem Reis 1949)

Tota haec sententia iam dudum viris doctis scrupulum iniecit aliis alias difficultates praebentibus locis. Quarum quaestionem unam ad excitandos — ut sic dixerim — editorum animos aptissimam ostendere mihi proposui.

Est codicum lectio duplex hoc loco[28]: *prima fuit* libris Σb¹qpς, *prima fuerit* autem ceteris asservatur. Facile perspicitur utramque lectionem ex altera nasci potuisse, nam et *fuit* pro *fuerit*, si abbreviaturae notam omisit librarius, et *fuerit* pro *fuit*, si per incuriam apposuit, legi potuit. Illud primum quidem probabilius videtur, cum *fuit* in recentioribus tantum eiusdem familiae libris manu scriptis deprehendatur.

Clare patet has lectiones traditas nulla re nisi modo verbi inter se differre. In quo ad hunc diem viri docti dissentiunt, cum alii indicativum, coniunctivum alii huic sententiae necessarium putant. Quorum plurimi utramvis codicum lectionem in editiones suas receperunt, non sine disputatione tamen. Locutio enim *domus prima fuit/fuerit Archiae adulescentiae* quid sibi vellet disputabatur nec non rectene opportuneque esset posita. Item magna cum diligentia considerabatur quo modo epitheta *prima — familiarissima* sibi opponerentur. Qui autem traditas lectiones in textu retinendas esse putarunt, ii omnino in duas partes discedunt:

— unam eorum, quibus nihil novi in hac locutione visum est nihilque omnino oppositioni *prima — familiarissima* deesse;

— alteram eorum, qui habent persuasum nudam locutionem *domus prima fuit/fuerit* non satis sensui esse aptam, sed ex *familiarissima* sequenti *familiaris* hic divinari oportere. Et tres locos consimiles — ut aiunt — proferunt, nempe ex Cicerone ac Livio excerptos (Cic. *Lael.* 39; Phil. V 49; Liv. XXVII 41)[29].

Non defuerunt tamen editores, qui dicerent hanc dictionem nonnisi coniectura intelligi non posse ideoque textum corruptum esse suspicarentur sive in ipso verbo sive in *prima* antecedenti. Omnia autem quae coniecta sunt adeo codicum discrepantiam consectantur, ut idem verbum hic in indicativo, illic in coniunctivo a viro docto poneretur.

---

[28] Libri manu scripti quibus M. Tulli oratio pro Archia poeta habita asservatur in duas familias discedunt, quarum una codices GEVdd², altera ceteros (i.e. p, Σqbχck) continet. Vide etiam codicum stemmata in editionibus Reis 1949, Kasten 1966 delineata.

[29] Cic. *Lael.* 39: „at vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato et minime tunc quidem (sc. acer) Caius frater, nunc idem acerrimus". Cic. *Phil.* V 49: „qui cum omnibus est (sc. carus), tum optimo cuique carissimus". Liv. XXXVII 41: „quae nihil admodum Romanis (sc. incommoda), eadem perincommoda regiis erant". At cf. Halmium 1856 ad locum.

1. Primum *patere* pro *esse* propositum est, in quo *patuit* scripsit Madvig (probaverunt alii), *patuerit* Reiz[30]. Qua correctione accepta concedamus necesse est duas litteras *pa-* initio vocabuli a scriba esse omissas ac praeterea *f* in *t* in eodem vocabulo commutatas; sententiam autem facillime intelligi posse, propterea quod *domus patuit* hanc fere vim afferat atque *domus aperta fuit*. Qualia saepissime apud Ciceronem leguntur, ac maxime in orationibus, ut eius proferam, quam pro Sexto Roscio habuerat, exemplum: *mea domus tibi patet, mihi clausa est*[31].

Attamen animadvertendum est vocem domus dupliciter quidem dici de aedificio sive de familia vel genere. Cum autem verbum patendi aedificii sensum desideret, locutioni *domus... esset familiarissima* sensus familiae (sc. Lucullorum) potius subici oportet. In una demum eademque sententia num potest idem vocabulum duabus diversis significationibus usurpari, nisi vocibus quidem a scriptore luditur?

2. Alii *favere* corrigendum putaverunt, ubi iam primo obtutu fit manifestum nil nisi unam litteram medio vocabulo esse adiciendam. (Adde quod perfacile potuit librarius creberrimum *fuerit* pro *faverit* rariore scripsisse.) Ergo primus B. Weiske coniecit *faverit,* quo vitium inanis verbi effugere duxisset (a. 1807; probaverunt Stuerenburg 1832, Madvig, Labhardt 1958)[32]. Altera ex parte *favit* plurimi post Madvigium (1867) viri docti in editiones suas receperunt.

Omnes autem quibus *favere* placuit oppositionem illam *prima faverit — esset familiarissima* artificiosam aptissimaeque significationis plenam collaudare; utramque dictionem cum *domo = familia* coniungi premere; at alii contra arguere verbum favendi cum tali vocabulo ut adulescentia sive abstracto pro concreto posito componi non posse (Benecke 1836).

Idem vir doctus B. Weiske in eadem Archianae editione etiam *adolescentiam prima foverit* dubitanter proposuit, quod tamen probavit nemo. Nam dubitari nequit, quin haec emendatio novissima nimias in textu Tulliano correctiones postulet.

3. Praeterea emendationes nonnullae e verbis cum *esse* compositis excussae sunt, quarum *adfuit* Jeep scripsit (quod probaverunt Reid 1884, Sternkopf), Colombo *adfuerit* recepit, Landgraf proposuit *profuit*[33]. Thomas autem primum *adfuerat* coniecit, sed postea in editione novissima (1883) locum hunc difficillimum desperationis cruce assignavit.

---

[30] Hanc Madvigii correctionem in Baiteri et Halmii 1856 apparatu critico inveni, ubi et Reizii emendatio legitur.

[31] Cic. *Sex. Rosc.*145; cf. etiam *Verr.* III, 8; *Verr.* IV, 25; *Sulla* 26; *Phil.* 13, 10; *Phil.* 14, 20; alia in lexicis invenies.

[32] „*fuerit* est ineptissimum huius lectionis verbum: respondet verbis *esset familiarissima*, quo grave vitium inanis verbi proditur. Tu lege aut *faverit*, aut *adolescentiam foverit*." B. Weiske 1807 ad locum. Nota quod *faverit* a Madvigio approbatum nonnisi in editione Friderici Eckstein 1849 legitur.

[33] Cf. Jeep, Progr. Wolfenbuettel 1863, p. 2; Landgraf, Philol. Anzeiger 1883, p. 1611; at nuntium in editione E.Thomas 1883 sine dubio reperies.

Quae correctiones manifesto ex eo videntur esse ortae, quod nudum *prima fuerit* vim intelligentiae nostrae fugit. Domui hic autem, sicut in favendo, vis desideratur metonymica (i.e. familiae). Ceterum harum coniecturarum auctores locutionem *domus adulescentiae affuit* non magis putant audacter esse dictam quam *eadem esset familiarissima senectuti*, praesertim cum haec omnia apud M. Tullium omnino ἅπαξ εἰρημένα appareant[34]. Attamen si quamvis earum in textum recipere velis, parum subtiliter traditam lectionem sanare videaris.

4. At diversi quidem viri docti, qui textum in *prima*, non in verbo ipso corruptum esse voluerunt, unam iam tantum correctionem saeculo XIX ineunte adiecerunt: nam *proxima fuerit* visum est Ilgenio. Quomodo autem *proxima* in *prima* depravatum sit, facile intelliges palaeographicas respiciens rationes: *p* enim pro *pro* et *r* pro *x* scriba in apographon suum transferre potuit[35]. Adde quod locutio *proxima fuerit*, simili modo atque *prima faverit*, *adfuerit*, *profuit*, metonymicam domus significationem exigit neque absurdam conficit cum *esset familiarissima* oppositionem. Attamen cave ne *domus proxima* propinquos potius quam familiarissimos homines significet.

Haec sunt, quae quidem sciam, quae viri docti hoc loco coniecerint.

Primum verbi modum consideremus, qui sit sententiae nostrae aptissimus. Equidem coniunctivum perfecti, utpote codicibus vetustioribus asservatum, hic retinendum censere malim, propterea quod quae e sententia cum coniunctivo pendet secundaria quidem sententia praedicatum in indicativo, ut videtur, complecti non debet. Cum autem sit a viris doctis obiectum plusquamperfecti potius quam perfecti coniunctivum in verbo ex *esset familiarissima* pendenti poni oportere[36], constat tamen saepissime accidere, ut in consecutiva aut relativa — sit venia verbo — enuntiatione a temporum consecutione recedatur[37]. Itaque non est, cur coniunctivum perfecti reiciamus.

Persequamur deinde, quid codicum lectiones valeant. Neque enim locutio: *domus quae adulescentiae prima fuerit* perspicua ac dilucida mihi videtur, neque oppositionem *prima fuerit — esset familiarissima* cuiusquam mens aut cogitatio penitus capere potest. Nam cum *prima* et *familiarissima* nihil commune secum habeant, non vi ipsa verborum, sed solo habitu sunt contraria. Neque C. Halmii argumentis prolatisque ab eo nonnullis locis possum adduci ut credam adiectivum hic in positivo (i.e. *familiaris*) propter vicinum superlativum gradum (*familiarissima*) subintelligi oportere[38]. Non enim habent isti loci, ut equidem sentio, consimilem nostrae sententiae structuram. Differunt autem in his:

— manifestum est illis sententiis a Halmio allatis nonnisi singula verba

---

[34] Thomas 1883 ad locum.

[35] Cf. Stuerenburgi praefationem in Ciceronis libros de officiis compositos, ubi huius coniecturae fit mentio, Lipsiae 1834.

[36] Benecke 1836 ad locum.

[37] Cf. Ch. E. Murgia, *Analyzing Cicero's Style*, Classical Philology LXXVI 1981, p. 309; R. Kuehner, C. Stegmann, *Grammatik der lateinischen Sprache*, vol. II 2, Hannover 1971, p. 187.

[38] Vide ann. 30.

contineri, cum enuntiatio nostra duo et diversorum temporum praedicata complectatur;
– dubitari nequit, quin adiectiva illa in superlativo gravissime premantur, nempe per mutatum ordinem verborum, si in fine sententiae sint posita, neque priore sententiae parte desit umquam, quod superlativo respondeat (velut *minime* in *Laelio* aut *nihil* apud Livium); at nihil tale in Archiana deprehenditur;
– illis exemplis Halmianis unum membrum per ἔλλειψιν dictum nonnisi cum altero coniunctum, ubi adiectivum legatur, comprehendi posse facile perspicitur; cum interea nostro loco post *prima fuerit* nihil iam amplius exspectemus.

Clare patet illorum exemplorum constructionem longe a loco nostro distare; quare nulli videntur esse argumento, ut *familiaris* hoc loco subintelligatur.

Ex eis quae supra diximus facile evinci videtur hunc nostrum Archianae locum sine emendatione aliqua penitus intelligi non posse.

Manifestum videtur in sententia ubi generatim post *is* sequitur *qui*, post *qui* autem *idem* consectatur, subiecto uniuscuiusque membri eandem vim subici oportere, nisi forte salse et ambigue de re aliqua dicitur. Cum autem nostro loco ab ambiguitate cogitata longe, ut equidem sentio, absimus, idcirco *domus* dupliciter quidem: hic aedificium, familiam illic comprehendi nequit. Qua de causa, si locutioni *esset familiarissima* vocis domus notio metonymica, i.e. familiae desideratur, etiam in *prima fuerit* ea correctio est sumenda, cui vis familiae conducat. Ex quo elucet, quod *patere* a viris doctissimis propositum secludamus necesse est.

Quae cum ita sint, ex omnibus supra prolatis emendationibus *favere* retinere velim, quippe quod non solum notioni sententiae, sed etiam verborum constructioni optime conveniat. Quod *faverit* coniectum ipsi mihi coniecturae Weiskii ignarae in mentem incidit, priusquam in A. Clarkii apparatum criticum inspexi et ipsius B. Weiskii Archianae editionem inveni. Quamquam autem *faverit* in *fuerit* facillime corrumpi potuit, siquidem *faverunt fuerunt*, *favisset fuisset* nonnumquam in libris manu scriptis Tullianis confunduntur[39], tamen editorum adhuc, quod sciam, perpaucis hanc coniecturam in textus suos recipere visum est[40]. At vero sunt quaedam eaque momenti haud minimi, quae hanc correctionem commendare arbitror.

Ergo locutionem *favere adulescentiae alicuius* omnino inusitate ac vitiose dictam esse, id quidem concedere nequeo. Nam verbum illud favendi cum nomine abstracto coniunctum nonnumquam a Cicerone usurpari docent hi loci e scriptis Tullianis hausti: Cic. *Lig.* 8; *Fam.* 1, 7, 8; *Off.* 2, 45[41]. Ex his sine

---

[39] Cic. *Flacc.* 78; 81, quod iam Stuerenburg ostendit ad *Arch.* 5 a. 1832.

[40] I.e. Weiskio 1807, Stuerenburgio 1832, Labhardt 1958, Madvigio si modo non erravit Eckstein 1849.

[41] Cic. *Lig.* 8: „cuius ego industriae gloriaeque faveo propter propinquam cognationem"; *Fam.* I, 7, 8: „nostrae laudi dignitatique favisti"; *Off.* II, 45: „non modo invidetur illi aetati, verum etiam favetur".

dubio cognoscimus in dicto illo *favere adulescentiae*, etiamsi alio loco non legatur, nihil vitiosi neque quod ab arte Tulliana abhorreat contineri.

Valde dolendum est, quod locus alius, ubi domus faveat, videtur non posse reperiri. Attamen memoria teneas vocem *domus* = *familia* omnino haud saepe a Romanis esse usurpatam; quare non est cur miremur, si in scriptis antiquis quae nostram tulerunt aetatem haec verborum coniunctio desideratur. Quod autem nihilominus domum cum favendo coniungi licet, iam illud Ovidii manifesto ostendit, ubi de Augusti quidem domo dicitur: *Trist.* 1, 2, 101[42].

Cum autem locutio *domus prima faverit* ut ἅπαξ λεγόμενον semel uno in loco scripta occurrat, non est tamen obliviscendum etiam *domus esset familiarissima* hoc solo in loco apud Ciceronem deprehendi. Haec enim sententia de Lucullorum inusitata cum Archia familiaritate multa et insolita complectitur[43]. Adde quod iam dudum inter omnes constat Archianam omnem et re et dispositione et ipsa elocutione multo a ceteris orationibus Tullianis distare, idque adeo, ut spuria ac assimulata a nonnullis putaretur. Quare nil mirandum, si plura ἅπαξ εἰρημένα in ea invenies[44].

Sed ut dicendi finem faciam: esse aliquid opinor, quo coniectura *faverit* felicissima comprobari videatur. Nam constructione sententiae artificiosa diligentissime perspecta facile cognosces sententiae partem alteram e duobus membris constare ita similiter compositis, ut singula elementa manifesto sibi respondeant. Haec omnia quasi pictura repraesentari possunt:

ut *domus quae* huius adulescentiae *prima faverit,*
eadem esset familiarissima senectuti.

Non est sane dubium, quin haec elementa haud fortuito, sed consulto cogitateque sint sibi opposita et quae hic insit concinnitas non solum ex forma verborum, sed ex eorum vi ac potestate nascatur. Itaque plurimum interest, quo modo *prima faverit* et *esset familiarissima* cohaereant. Si enim *faverit* in textum nostrum sumemus, tum demum et verborum et rerum concinnitatem in sententia assequemur.

Sed ad tempus ac modum horum verborum revertamur. Iam primo obtutu clare patet dictiones *prima faverit* et *esset familiarissima* ita quoque sibi opponi, ut *prima faverit* perfectam, *esset* autem *familiarissima* imperfectam actionem exprimat. Itaque domus, quae prima Archiae adulescentiae favere coepit, erat, i.e. manebat familiarissima senectuti.

Haec sententiae constructionis descriptio et verbis et pictura a nobis supra exposita longe distat ab ea, quam H. Gotoff in libro qui „Ciceronis stilus elegans" inscribitur[45] Anglico sermone exposuit. Qui vir doctus aliud quidquam aequabilitatem sensuum, aliud hypotaxin in hac sententia putat esse. Aequabilitas autem potissimum hoc modo expressa esse potuerit: *ut eadem*

---

[42] *Ov. Trist.* I, 2, 101: „domui si favimus illi".

[43] De harum locutionum audacia iam pridem mentionem fecit E. Thomas a. 1883, in suo ad Archianam commentario.

[44] Cf. J. Reid 1884, p. 17 sqq.; 67 sqq.

[45] H. C. Gotoff, *Cicero's Elegant Style. An Analysis of the „Pro Archia"*, Urbana Univ. of Illinois Pr. 1979.

domus et adulescentiae faveret et esset familiarissima senectuti. Quare M. Tullius – ait Gotoff – aequabilitatem eo ipso et in mentem inducere et effugere videtur.

At iam supra ostendimus formam et sensum esse, quo duo sententiae membra ad sese referantur. Enuntiatio enim *ut eadem domus et adulescentiae faveret et esset familiarissima senectuti* alium atque nostra sensum praebet profecto. Non est sane dubium, quin homo Arpinas haud semper aequabilitati studeat, et si quid quando aequabilitatis in sententiam inferat, non inferat summam necessario. Quae cum ita sint, aequabilitatem concinnitatemque uniuscuiusque sententiae separatim potius quaerere malim quam cum propria mea concinnitatis opinione conferre. Gotoff autem quamquam singulas totius Archianae sententias cum minuta et anxia diligentia descripserat, harum tamen sententiarum constructio quid significationis haberet considerare neglexit[46].

Sed ut finiam: haec sententiae constructionis descriptio, ubi singula membrorum elementa tam sensu sibi quam verborum forma respondere ostenditur, esse videtur argumento, ut *faverit* illud a Weiskio coniectum in Archianae textum recipiatur.

OBSERVATIO QUINTA
(*Arch.* 17)

Extremo ad hunc locum pervenimus, ubi de Roscio illo comoedo hoc scriptum occurrit:

Arch. 17: *ergo ille corporis motu tantum amorem sibi conciliarat a nobis omnibus: nos animorum incredibilis motus celeritatemque ingeniorum neglegemus?*

(secundum editionem Reis 1949)

Ex tota oratione sine dubio cognoscimus artem Q. Roscii comoedi illius clarissimi cum Archiae arte, i.e. poetica facultate hic a Cicerone comparari. Facile autem perspici potest duas sententiae partes sine ulla coniunctione esse compositas, quarum altera interrogationem efficit vi rhetorica praeditam. Quamquam autem iam primo obtutu clare patet hanc sententiam per ἀντίθεσιν esse constructam, fere tamen obscurum adhuc viris doctis mansit, quid cui hic esset oppositum. Quare metus quidam lectori oritur, ut sententia omnino intelligi possit. Diversis autem modis viri docti hunc locum interpretari conati sunt nulla in codicum memoria littera commutata. In quas interpretationes inspiciamus.

1. Fuerunt qui pronomina *ille* – *nos* contraria putarint, i.e. Roscium opponi nobis qui spectemus atque audiamus. Quam oppositionem sane ineptam esse et nonnisi vi rhetorica praeditam, quia „concinnitatis rhetoricae causa sensuum concinnitas abiecta esset"[47]. Cum tamen – ut docent plurima eiusdem Archianae exempla post *ille* nominativus sequatur necessario, textum

---

[46] De quo libro cf. Murgia, *o.c.* p. 301–341; id., *Analyzing Cicero's Style: a Response*, Classical Philology LXXVII 1982, p. 340–341; vide etiam H. C. Gotoff, *Analyzing Cicero's Style from the Text of Cicero: a Reply*, Classical Philology LXXVII 1982, p. 336–339.

[47] C. Halm 1856 ad locum: „*nos* im Gegensatz von *ille*, wobei jedoch der rhetorischen Concinnitaet die logische aufgeopfert ist".

sanandum non esse dicunt. De vera antithesi ubi esset maxime est quaesitum. Nam cum omissus sit is cui Roscius opponeretur, hoc vitium nulla re nisi rhetorica illa *ille — nos* antithesi superne tectum est. Quam in sententiam hi exempli gratia editores discedunt: Moebius+Crusius 1851, Halm 1856, Frenkel 1867, Richter 1872, Thomas 1883, Richter+Eberhard 1884, Halm+Laubmann 1886, Richter+Eberhard+Nohl 1905; at Gotoff 1979 veram sensuum oppositionem in *corporis motu — ingeniorum motus* esse collocatam, pronominum autem *ille — nos* rhetorica antithesi totius sententiae structuram ait esse nisam[48].

2. Non defuerunt etiam viri docti, quibus placuit *nobis omnibus — nos* propriam ἀντίθεσιν putare; nempe nos omnes Romani nobis = hominibus humanitate politis opponamur (illo *nobis* a Matthia omnino e textu remoto) sive nobis = hominibus Archiae causam spectantibus[49]. Cuius dogmatis auctores fuerunt verbi causa Moebius 1831, Benecke 1836, Reid 1884.

3. Aliorum longe diversa est opinio, quibus textus hoc loco gravissime corruptus fuisse visus est: nam cum quondam *alii* in hac sententia legeretur, tamen, postquam *neglegent* in *neglegemus* depravatum est, *nos* — ut aiunt — pro *alii* est positum, ut subiectum cum praedicato congrueret. Ita fit, ut putent sententiam nostram e duobus scribae erroribus textum in peius detorquentibus factam esse vitiosam. Illis ergo viris doctis contraria *ille — nos* nonnisi rhetoricae causa dicta maximeque a totius orationis sensu abhorrere videntur. At ita, quos sciam, censuere: Halm+Sternkopf 1916, Stojanowski 1922.

Hi omnes vero, quos supra laudaveram, viri docti, etiamsi *ille — nos* non satis apte opposita putarunt, tamen textum hoc loco mendosum esse et corruptum concedere dubitarunt atque *nos* in editionibus suis imprimi maluerunt.

Attamen fuerunt etiam nonnulli, qui hunc locum coniectura sanare conati sint. Ergo pro *nos* Ernesti *hos* a. 1806 proposuit, Ilgen *num* scripsit[50], *at nos* Doering coniecit[51], *non* Ganszyniec a. 1937 in editione ad usum scholarum excogitavit (sed timeo ne a typographo mendose sit impressum). Ex his omnibus correctionibus nulla praeter *hos* ab altero quodam viro docto est approbata.

Quibus autem *hos* illud placuit, ii oppositiones *ille — nos* et *nos omnes — nos* ineptas sane et sensui inconvenientes duxerunt, praeterea quod tam huius sententiae quam totius orationis sensui necessarium esse Archiam contra Roscium illum positum[52]. Quam emendationem approbaverunt: primus Stuerenburg 1832, deinde Seyffert 1855, postremo Schroeter et fortasse Madvig,

---

[48] Cf. Gotoff, *o.c.* ad locum.

[49] Reid in commentario ad Archianam ad locum.

[50] Cf. Io. Aug. Ernesti, *Praefationes et notae*, pars prior, p. 522; Ilgen, *Opp.*, p.110; sed Ilgenii emendationem in editione Ch. G. Schuetzii 1815 inveni.

[51] Hanc correctionem in editione ex recensione Ernestiana a. 1830 repperi.

[52] Citemus verba eius viri docti, qui primus — quantum equidem cognoscere potui — hanc Ernestii correctionem in libris eius invenit, permagni aestimavit atque in textum suum recepit: „Nam posteaquam in priore membro dixit Cicero *Ergo ille corporis motu*...,postulatur sane, ut, quem ad modum corporis motui opponantur animorum motus, sic Roscio opponatur Archias" (Stuerenburg 1832).

Orelli[53]. At ceteri omnes quos sciam editores hanc Ernestii correctionem reiecerunt.

Imprimis enuntiationis nostrae constructionem perscrutemur. Haec enim sententia si per ἀντίθεσιν quidem est constructa, tamen, etsi consimilibus quibusdam eiusdem Archianae locis fiat e contrario[54], dubitari non potest, quin hic non verbum verbo, dictioni dictio accurate exquisiteque respondeat. Adde quod locutiones *corporis motu* et *animorum motus*, etsi vim ipsam ac naturam exprimunt oppositionis, casibus tamen ponuntur diversis. Facile ergo evincitur huius sententiae ἀντίθεσιν tam significatione quam compositione verborum non esse diligentissime observatam.

Praeterea tota oratione in mentem revocata notandum est non solum contraria *ille* – *nos*, sed etiam *nos omnes* – *nos* omnino sensu carere. Nam neque Roscii et auditorum oppositione hic opus est, neque cuiquam clarum videtur, quaenam pars nostrum nobis omnibus opposita esse debeat. Ciceronis autem argumentationi maximo fuerit usui, si Roscii ars arti Archiae, i.e. Roscius comoedus Archiae poetae sit oppositus. Attamen *nos* quod in libris manu scriptis legimus talem oppositionem enuntiationi nostrae praebere non valet. Illud autem quod volumus nonnisi *hos* affert ab Ernestio coniectum.

Quae cum ita sint, animadvertas velim hanc ceterarum artium cum litteris comparationem ex superiore trahi orationis parte, ubi clarissimus ille verborum circumitus deprehenditur: „*nam ceterae neque temporum sunt neque aetatum omnium neque locorum: at haec studia adulescentiam alunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium ac solacium praebent, delectant domi, non impediunt foris, pernoctant nobiscum, peregrinantur, rusticantur*"[55]. In quo sine dubio perspicies ceteris artibus haec studia respondere. Addamus haud multo post *hic* etiam de Archia dictum inveniri[56].

Quibus omnibus supra prolatis facile evincitur de eis quae ad litteras Archiamque poetam attineant dici *hic*, cum de contrariis *ceterus* vel *ille* dicatur. Quare Ernestii suspicio *hos animorum motus* non solum Roscii cum Archia comparationem premere, sed etiam M. Tullii argumentationem continuam ac cohaerentem efficere videtur. Neque sane adduci possum ut credam id a more Tulliano abhorrere. Quamquam enim in sententiis per ἀντίθεσιν constructis saepissime eadem verborum constructio singulis membris observari solet, nonnumquam tamen secus accidit[57]. Qua de causa valde probabilem

---

[53] Schroeteri emendationem ex editione Mauritii Seyffert 1833 exprompsi, de Madvigio ac Orellio nonnisi ex apparatu critico Friderici Eckstein 1849 didici.

[54] *Arch.* 19: „saxa atque solitudines voci respondent, bestiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt: nos instituti rebus optimis non poetarum voce moveamur?" ... „Ergo illi alienum, quia poeta fuit, post mortem etiam expetunt: nos hunc vivum qui et voluntate et legibus noster est repudiamus...?", ibid. 20; 22; 30.

[55] Cic. *Arch.* 16.

[56] *Arch.* 18: „Quotiens ego hunc Archiam vidi, iudices...".

[57] Liv. XXXIX 40, 5: „Ad summos honores alios scientia iuris, alios eloquentia, alios gloria militaris provexit: huic versatile ingenium sic pariter ad omnia fuit, ut natum ad id unum diceres, quodcumque ageret"; Cic. *Quinct.* 39: „Huic tum molestus esse videlicet noluisti, quem nunc respirare libere non sinis".

duco illam *hos* in *nos* in vetustissimo – ut videtur – codice corruptionem, siquidem Archiana ipsa aliquot *ille* – *nos* ἀντιθέσεις contineat et de nobis, i.e. de omnium nostrum sensu artis plurimis locis legatur[58].

Extremo si C. Halmium secuti concinnitatem huic sententiae concedemus – quod quidem concedendum puto – in aliis tamen quae vir ille doctus de hac sententia senserit, non possum quin consentiam. Non est enim aliud quidquam verborum quam rerum concinnitas, si quid equidem iudicare possum. Nam ut mens scriptoris accuratissime exprimatur, verborum concinnitas totius sententiae sensum sequatur necesse est. Ex quo elucet, quod oppositionis structura quaedam et vis artissime cohaerere debent.

Illud autem praecipue despicias nolim, si iam Ernestii *nos* in *hos* emendationem in textum sumemus, tum demum perfacile velut in pictura quadam repraesentari posse, quae elementa sententiae singula singulis respondeant significatu. Hanc quasi picturam habes:

ergo ille *corporis motu* tantum amorem sibi conciliarat a nobis omnibus:
hos *animorum incredibilis motus celeritatemque ingeniorum* neglegemus?
ubi:
a auditorum spectatorumve, i.e. nostrum artis sensum significat,
a genus artis ostendit,
a auctorem indicat.

Adde quod velut schema quoddam utriusque membri constitui potest hoc modo: *quis – cuius motu (=qua arte) – quos sensus – apud nos (=auditores) – permoverit*. In quo animadvertendum est nos utroque membro artem quandam spectare vel audire; quare manifestum fieri in sententia nostra nos nulli vocabulo opponi oportere.

Sed ut summam faciamus: non solum constructionis sententiae, sed potius totius argumentationis causa in Ernestii sententiam est discedendum et *hos* pro *nos* in textum sumendum[59].

Warszawa

EDITIONES CRITICAE QUAE IN DISSERTATIONE CITANTUR

Axer J., MTC *Oratio pro Q. Roscio comoedo*, Lipsiae 1976
Baiter L. G., Halm Karl, MTC *Opera omnia*, Turici 1856

[58] *Arch.* 17: „quis nostrum...”; „a nobis omnibus... neglegemus” etc.

[59] Gratias plurimas persolvere velim omnibus, quorum opera factum est, ut hanc dissertationem conscribere valerem. Imprimis Professori Georgio Axer, quo auctore arte critica sum initiata, gratum profiteor animum. Etiam viris doctissimis Doc. Georgio Wojtczak nec non Dr Nicolao Szymański, qui opusculum meum diligentissime perlegerunt emendatiusque reddiderunt, summam debeo gratiam. Praeterea illustrissimos viros doctos Dr. M. Winterbottom Oxoniensem, Dr. J. Diggle, Prof. M. D. Reeve Cantabrigienses, quod textum hunc benigne legere voluerunt et nonnihil recensuerunt, grato commemoro animo.

Benecke C., MTC *orationes pro Ligario, pro Deiotaro, pro Archia poeta*, Leipzig 1836
Clark A. C., MTC *Orationes* t. VI, Oxford 1911
Colombo Sixtus, MTC *Oratio pro Archia poeta*, s. I. a.
Eckstein Frid. Aug., MTC *Orationes selectae* XIII, Halis 1849
Ernesti Io. Aug. ex rec., MTC *Orationes in usum Delphini...*, Londini 1830
Ernesti Io. Aug., *Clavis Ciceroniana*, Halae 1831
Ernesti Io. Aug., *Praefationes et notae*, pars prior, Halae 1806
Frenkel Ju., MTC *Orationes selectae*, Moskwa 1867
Ganszyniec Ryszard, MTC *Pro Archia poeta* i *Pro Q. Ligario*, Lwów 1937
Gotoff Harold C., *Cicero's Elegant Style. An Analysis of the „Pro Archia"*, Urbana 1979
Halm Karl erkl., *Ciceros ausgewaehlte Reden*, Berlin 1856
Halm Karl, Laubmann G. erkl., *Ciceros Reden gegen Catilina und fuer den Dichter Archias*, Berlin 1886
Halm Karl, Sternkopf Wilhelm, *Ciceros Ausgewaehlte Reden*, Berlin 1916
Kasten Hans, Reis Paul, MTC *Oratio pro Sulla*, *Oratio Pro Archia poeta*, fasc. 19, Lipsiae 1966
Labhardt André, MTC *Pro Archia poeta oratio*, Turici 1958
Madvig Io. Nicolaus, MTC *Orationes selectae decem, ...quintum recognovit...*, Hauniae 1867
Moebius Anton, MTC *Orationes* mit historischen, kritischen und ... Anmerkungen, Hannover 1831
Moebius Anton, Crusius Gottl. Ch., MTC *Orationes selectae* mit historischen... Anmerkungen, Hannover 1851
Orelli Io. Casp., MTC *Opera Omnia*, Turici 1826
Reid James S., MTC *Pro A. Licinio Archia poeta oratio ad iudices*, Cambridge 1884
Reis Paul, MTC *Pro Sulla*, *Pro Archia poeta oratio*, Lipsiae 1949
Richter F., Eberhard A., Nohl H., *Rede fuer den Dichter Archias*, Leipzig-Berlin 1905
Richter Fr., MTC *Rede fuer den Dichter Archias*, Leipzig 1872
Richter Fr., Eberhard Alfred, MTC *Oratio pro Archia poeta*, Leipzig 1884
Schuetz Christianus Godofr., MTC *Opera omnia*, t. VII, Lipsiae 1815
Seyffert Mauritius, MTC *Selectarum orationum liber*, Halis Saxonum 1833
Seyffert Moritz, *Scholae latinae. Beitraege zu einer methodischen Praxis*, Leipzig 1855
Stojanowski Bolesław, *Mowa w obronie poety Archiasza*, komentarz, przekład, Przemyśl 1922
Stuerenburg Rudolphus, *Ciceronis oratio pro A. Licinio Archia poeta*, Lipsiae 1832
Thomas Emile, MTC *Oratio pro Archia*, Paris 1883
Thomas Emile, *Discours de Cicéron pour le poète Archias*, Paris 1883
Weiske Beniamin, MTC *Orationes XIII selectae... illustratae a...*, Lipsiae 1807

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

GLADIATOR W OBOZIE PUBLIUSZA KLODIUSZA?

Napisali

TADEUSZ ŁOPOSZKO, DARIUSZ SŁAPEK

Fragment mowy Cycerona *Pro Sestio* dotyczący kolegiów zakładanych na mocy *lex Clodia* z 58 roku p.n.e.: „Collegia non modo illa vetera contra senatus consultum restituerentur, sed ab uno gladiatore innumerabilia alia conscriberentur”[1], doczekał się licznych i różnorodnych interpretacji. Dokładnie analizowano i wyjaśniano każde zawarte w nim stwierdzenie, a także znaczenie poszczególnych słów.

Stosunkowo najmniejszą uwagę, jak dotąd, zwracano chyba na określenie „ab uno gladiatore”. W dawniejszej literaturze specjalistycznej w ogóle brak jest interpretacji tego zwrotu. Przyjmowano, że twórcą nowych kolegiów był trybun ludowy 58 roku p.n.e. Publiusz Klodiusz, który przeprowadził odnośną *lex de collegiis*. Pisano więc o utworzeniu przez niego niezliczonych nowych kolegiów, całego ich systemu, przytaczając na ten temat liczne wzmianki źródłowe, w tym również *Pro Sestio*, 55. Zabrakło jednak wyjaśnienia, czy wspomniany tam „unus gladiator” to sam Klodiusz, czy też, że Klodiusz był właściwym twórcą nowych kolegiów, a ów gladiator to jeden z jego zwolenników i współpracowników[2].

Dyskusja nad omawianą kwestią wyłoniła się dopiero w związku z zaproponowaną przez F. De Robertisa nową, całkiem odmienną, interpretacją tego fragmentu. Uczony włoski — wybitny znawca problematyki kolegiów rzymskich — zrozumiał zwrot „ab uno gladiatore” w ten sposób, że to jedno kolegium, zrzeszające gladiatorów, założyło cały szereg innych nowych związków[3].

Interpretacja powyższa została jednak w zdecydowany sposób odrzucona

---

[1] Cicero, *Pro Sestio*, 55.

[2] Th. Mommsen, *De collegiis et sodaliciis Romanorum*, Kiliae 1843, s. 57; J. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, I, Louvain 1895, s. 96; W. Liebenam, *Zur Geschichte und Organisation der römischen Vereinswesens*, Leipzig 1890, s. 24.

[3] F. De Robertis, *Il diritto associativo romano*, Bari 1934, s. 86 sq.: „per uno collegio di gladiatori che era stato soppresso se ne erano creati di innumerevoli”.

w nauce, choć nikt nie podjął z De Robertisem szerszej dyskusji na ten temat[4]. Jak się wydaje, trzeba odrzucić wniosek włoskiego historyka z dwóch powodów. Po pierwsze, zwrot „collegium gladiatore" jest niepoprawny z punktu widzenia językowego. „Collegium gladiatore" zamiast poprawnego „collegium gladiatorum", to forma nigdzie nie spotykana, nie występująca w żadnym innym tekście antycznym.

Po drugie zaś, kolegium gladiatorów, które miałoby zakładać szereg innych nowych kolegiów, to sprawa wysoce nieprawdopodobna z punktu widzenia historycznego. Nie wiemy nawet, czy w tym okresie w Rzymie w ogóle istniało jakieś kolegium gladiatorów[5]. Przeciwko hipotezie De Robertisa przemawia nie tylko sam brak materiałów źródłowych na ten temat w dość obfitej literaturze antycznej schyłku republiki, co mogłoby stanowić jedynie niezbyt silne *argumentum ex silentio*, lecz przede wszystkim, wysokie nieprawdopodobieństwo tak dziwnej i niespotykanej w dziejach Rzymu akcji jak tworzenie przez kolegium gladiatorskie całej masy innych tego typu stowarzyszeń. Wprawdzie, co trzeba przyznać, rola i aktywność gladiatorów w życiu politycznym Rzymu tego okresu wyraźnie wzrosła, lecz spełniali oni rolę wyłącznie służebną, wynajmując się poszczególnym politykom jako orszak zbrojny. Wielu gladiatorów zresztą to niewolnicy. Trudno przypuścić, aby jakiś związek gladiatorów mógł podjąć tak ważną i samodzielną akcję jak tworzenie systemu kolegiów miejskich. Gladiatorów należałoby w takim przypadku uznać za przywódczą grupę niższych warstw społecznych, do czego brak jest jakichkolwiek podstaw źródłowych.

Już S. Accame w swym artykule o kolegiach, opublikowanym w 1942 r., odrzucając tezę De Robertisa, wysunął pogląd, że określenie Cycerona

---

[4] Jako pierwszy odrzucił tezę De Robertisa S. Accame, *La legislazione romana intorno ai collegi nel I secolo A. C.*, Bulletino del Museo dell' Impero Romano, XIII 1942, s. 26; J. Linderski, *Państwo a kolegia. Ze studiów nad historią rzymskich stowarzyszeń u schyłku republiki*, Kraków 1961, s. 52, n. 26; T. Łoposzko, *Kolegia rzymskie w latach 58—56 przed n.e.*, Annales UMCS, S. „F", XX 2, 1965, s. 37, n. 80; Idem, *Trybunat Publiusza Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*, Warszawa 1974, s. 108, n. 36; J. O. Lenaghan, *A Commentary on Cicero's Oration „De haruspicum responso"*, Hague 1969, s. 49. Nie przyjęli koncepcji De Robertisa, pomijając ją w ogóle w swych pracach: E. S. Gruen, *Clodius: Instrument or Independent Agent?*, Phoenix XX 1966, s. 120 sqq.; Idem, *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley 1974; H. Kühne, *Die Städtrömischen Sklaven in der Collegia des Klodius*, Helikon VI 1966, s. 95 sqq.; A. W. Lintott, *P. Clodius Pulcher — felix Catilina?*, Greece and Rome XIV 1967, s. 157 sqq.; M. Letroublon, *Les esclaves dans les bandes armées d'après les discours de Cicéron de 57 à 52*, Actes du colloque 1972 sur l'esclavage, Paris 1974, s. 235 sqq.; J. M. Flambard, *Clodius, les collèges, la plèbe et les esclaves. Recherches sur la politique populaire au mileu du Ier siècle*, Mélanges de l'Ecole Français à Rome 1977, 1, s. 115 sqq.; H. Schultz-Falkenthal, *Zur politischen Aktivität der römischen Handwerkerkolegien*, Wissenschaftliche Zeitschrift, Halle, XXI 1972, 2, s. 79 sqq.; F. Favory, *Clodius et le péril servile: fonction du thème servile dans le discours polémique cicéronien*, Index VII 1978/1979, s. 173 sqq.; Idem, *Classes dangereusés et crise de l'état dans le discours cicéronien*, Paris 1976.

[5] CIL, I², 1618, gdzie występuje *collegium retiariorum*, odnosi się raczej do rzemieślników wyrabiających sieci, a nie gladiatorów posługujących się siecią w walce, patrz: Linderski, *o.c.* s. 12.

w omawianym fragmencie *Pro Sestio* „ab uno gladiatore" dotyczy trybuna 58 roku p.n.e. Publiusza Klodiusza. To Klodiusz, rzecz oczywista, był twórcą owych „nowych, niezliczonych" kolegiów, poprzez wysunięcie i przeprowadzenie ustawy o kolegiach. Accame trafnie zauważa, że słowo „gladiator" używane jest niejednokrotnie przez Cycerona w charakterze pejoratywnego epitetu, tak w odniesieniu do samego Klodiusza, jak też innych polityków i osób[6].

J. Linderski nie przyjął wniosku Accame i odrzucając propozycję De Robertisa powrócił do dawnego rozumienia interpretowanego fragmentu pisząc, że „wiele kolegiów zostało założonych przez pewnego gladiatora", nie zastanawiając się bliżej, kto mógłby być owym gladiatorem[7].

Natomiast T. Łoposzko przyjął tezę wysuniętą przez Accame, identyfikując owego gladiatora z trybunem 58 roku p.n.e.[8]

Podobnie postąpił I. O. Lenaghan dodając, że Klodiusz został nazwany przez Cycerona gladiatorem, gdyż sam posiadał uzbrojonych gladiatorów, którymi często posługiwał się w walkach w mieście[9].

Powiązanie zwrotu Cycerona „ab uno gladiatore" z Publiuszem Klodiuszem oparte jest na solidnej podstawie źródłowej i poprawnej argumentacji. Jak się wydaje, najbardziej przekonujące są następujące fragmenty mów Cycerona, gdzie Klodiusz został nazwany gladiatorem. W mowie *Pro Sestio* znajdujemy zdanie: „Huic gravitati hominis videbat ille gladiator se, si moribus ageret, parem non posse (ad ferrum, ad faces) ad cotidianam caedem, incendia, rapinas se cum exercitu suo contulit: domum oppugnare, itineribus occurrere, vi lacessere et terrere coepit"[10]. Mowa tu o zatargu Klodiusza z Cyceronem. To niewątpliwie Klodiusz był tym, który wedle oskarżenia zawartego w omawianym fragmencie, gdyby działał zgodnie z prawem, nie mógłby zdobyć przewagi, wobec czego uciekł się do przemocy, stosował podpalenia i rabunki, oblegał dom (chodzi o dom pretora Cecyliusza — T. Ł.), czyhał na drogach itd.

Inny fragment tejże mowy odnosi się do *contiones* zwoływanych przez Klodiusza: „[contiones] habitae sunt multae de me a gladiatore sceleratissimo"[11]. Ów „gladiator sceleratissimus" to bez wątpienia Klodiusz. On to bowiem rzeczywiście wielokrotnie zwoływał *contiones*, na których omawiano

---

[6] Accame, *o.c.* s. 26. Autor powołuje się na wzmianki Cycerona: *Pro Roscio Amerino*, 17; 118; *In Verrem*, II 3, 62; 146; *Philippicae*, V 32; VII 17. Epitet „gladiator", lub „lanista" występuje tam w stosunku do różnych osób, w tym Antoniusza. Za zasadniczy uznaje przekaz *De haruspicum responso*, 15, gdzie mowa o „vim nefariam huius gladiatoris", co bez wątpienia odnieść należy do P. Klodiusza.

[7] Linderski, *o.c.* s. 52, n. 26.

[8] Łoposzko, *Kolegia...*, s. 37, n. 80; Idem, *Trybunat...*, s. 108, n. 36.

[9] Lenaghan, *o.c.* s. 49; 99. Autor ten przytacza dalsze przykłady, gdzie Cyceron nazywa Klodiusza „gladiatorem": *Ad senatum post reditum*, 18; *De haruspicum responso*, 1; 10; *Pro Sestio*, 88; *In Pisonem*, 25. Powołuje się też na *Pro Sestio*, 85, gdzie mowa o korzystaniu przez Klodiusza z pomocy gladiatorów.

[10] *Pro Sestio*, 88.

[11] Ibidem, 106.

sprawę wygnania Cycerona z miasta, a potem, w 57 roku przed n.e., protestowano przeciwko jego odwołaniu.

W mowie *De haruspicum responso* Cyceron stwierdzał: „Itaque hominem furentem exsultantemque continui simul ad periculum iudicii intendi: duobus inceptis verbis omnem impetum gladiatoris ferociamque compressi"[12]. Mówca chwali się tu, że „w dwóch słowach" powstrzymał cały impet, napaść i dziki charakter gladiatora — Klodiusza. Właśnie przeciwko niemu występował w swych mowach i energicznie go zwalczał.

W innym fragmencie tejże mowy znajdujemy zdanie: „Deinde [sc. domus] contra vim nefariam huius gladiatoris tot senatui consultis munita atque saepta est"[13]. Senat istotnie wielokrotnie występował i podejmował różne uchwały skierowane przeciwko trybunowi ludowemu 58 roku, a więc wymieniona w omawianym fragmencie „vis nefaria huius gladiatoris" to „niegodziwa siła" Klodiusza.

W mowie *Ad senatum post reditum* Cyceron stwierdzał: „Isdem operis suffragium ferentibus, eodem gladiatore latore, vacuo non modo a bonis, sed etiam a liberis atque inani foro, ignaro populo Romano, quid ageretur, senatu vero oppresso et adflicto, duobus impiis nefariisque consulibus aerarium, provinciae, legiones, imperia, donabatur"[14]. „Gladiator lator" to Klodiusz, który wnosił liczne ustawy w 58 roku p.n.e., uchwalane, jak twierdzi Cyceron, przez jego „operae", czyli oddziały zbrojne, przy pomocy niegodziwych konsulów, gdy senat był uciśniony i usunięty w cień.

Wreszcie, w mowie *In Pisonem* Cyceron zwracał się do oskarżonego konsula z 58 roku ze słowami: „Si mihi cum illo bustuario gladiatore et tecum et cum collega tuo decertandum fuisset..."[15]. Rzecz oczywista, miał tu na myśli wspieranie trybuna ludowego Klodiusza, określanego jako „bustuarius gladiator", przez obu konsulów, Pizona i Gabiniusza.

Są to wyraźne i nie budzące najmniejszych wątpliwości przypadki używania przez Cycerona epitetu „gladiator" wobec Klodiusza. Warto podkreślić, że dwie spośród przytoczonych wzmianek pochodzą z mowy *Pro Sestio*, a więc tej samej, w której znajdujemy omawiany fragment ze zwrotem „ab uno gladiatore". Skoro więc można z całą pewnością stwierdzić, że Cyceron w tejże samej mowie, a także w innych, używa określenia „gladiator" wobec swego wroga, jest wysoce prawdopodobne, że i interpretowany zwrot „ab uno gladiatore" odnosi się do tego samego człowieka.

Można jedynie wysunąć zastrzeżenia co do twierdzenia Lenaghana, że Cyceron dlatego nazywa Klodiusza gladiatorem, że miał on wynajętych gladiatorów i posługiwał się nimi w walkach wewnętrznych[16]. Wprawdzie,

---

[12] *De haruspicum responso*, 1.

[13] Ibidem, 14.

[14] *Ad senatum post reditum*, 18.

[15] *In Pisonem*, 19. Inne fragmenty mów Cycerona, w których używa on wobec Klodiusza epitetu „gladiator": *In Vatinium*, 37; *Pro Sestio*, 88; 106; *De haruspicum responso*, 1; 14; *Ad senatum post reditum*, 18; *In Pisonem*, 18; 27.

[16] Lenaghan, *o.c.* s. 49.

istotnie, Klodiusz nie wahał się korzystać z pomocy gladiatorów, zarówno własnych, jak też swego brata Appiusza Klaudiusza[17], jednakże liczne przypadki używania przez Cycerona miana *gladiator* wobec swych wrogów, jak Antoniusz, Werres i inni, którzy gladiatorów nie mieli (a w każdym razie, nie posługiwali się nimi w walkach ulicznych), świadczy, że nazwanie w ten sposób kogoś nie musi się wiązać z gladiatorami, lecz jest po prostu epitetem. Na takie właśnie rozumienie terminu *gladiator* w omawianym fragmencie *Pro Sestio* wskazuje też kontekst wyżej przytoczonych przykładów używania tego słowa w stosunku do Klodiusza.

Najsilniejszym argumentem jest tu oczywisty fakt, że to właśnie Klodiusza można uznać za twórcę nowych kolegiów, gdyż cały rozbudowany ich system powstał na gruncie *lex Clodia de collegiis* z 58 roku p.n.e. Z tego właśnie względu wydaje się w pełni zrozumiałe określenie Klodiusza przez Cycerona jako „gladiatora", który stworzył niezliczone nowe kolegia.

W świetle powyższych wywodów powiązanie słów Cycerona „ab uno gladiatore" z osobą Klodiusza wydaje się wiarygodne i przekonujące. Jest to interpretacja nie tylko poprawna, lecz i prawdopodobna, nie budząca zastrzeżeń. Niepodobna podważyć jej prawidłowości i do dziś zachowuje ona swą wartość.

Być może istnieje jednak inna, całkiem odmienna możliwość wyjaśnienia sensu interpretowanego zwrotu Cycerona „ab uno gladiatore". Należy podkreślić, że Klodiusz nie działał sam, lecz miał do pomocy wielu zwolenników, wśród nich licznych bliskich współpracowników, często wykonawców nakreślonych przez siebie planów. Klodiusz jedynie kierował ruchem, ustalał projekty i plany działania, stwarzał odpowiednie warunki do ich realizacji, jak na przykład przeprowadzając odnośne ustawy lub uzyskując przychylną opinię *cantiones*. Często rzucał jedynie myśl, którą realizowali inni. Tak było między innymi w przypadku tworzenia oddziałów zbrojnych.

Inicjatywa wyszła od samego Klodiusza, natomiast poszczególne oddziały utworzyli jego zwolennicy, stając na ich czele. Podobnie mogło być i w przypadku kolegiów. Trudno przypuścić, aby Klodiusz sam zajmował się tworzeniem każdego spośród nowych związków. On jedynie przeprowadził odnośną ustawę, zaś tworzeniem kolegiów zajmowali się najprawdopodobniej inni ludzie. Być może o jednym z nich, najbardziej aktywnym, jest mowa we fragmencie *Pro Sestio*, 55, gdzie występuje on jako „unus gladiator".

Analiza stosowania przez Cycerona epitetu „gladiator" prowadzi do wniosku, że najczęściej mianem tym określa on swych przeciwników: a) posługujących się gladiatorami w walkach ulicznych lub tworzących z nich orszaki zbrojne, b) stosujących siłę i przemoc, c) obdarzonych takimi cechami charakteru jak gwałtowność, bezwzględność w postępowaniu, okrucieństwo itd. We wczesnych mowach Cyceron stosuje tę inwektywę wobec swych

---

[17] Cicero, *Pro Sestio*, 75; 76; 78; 85; 126; 134; *De domo sua*, 6; 48. Patrz Kühne, *o.c.* s. 109; Lintott, *o.c.* s. 163; Letroublon, *o.c.* s. 237; Favory, *Clodius...*, s. 176.

adwersarzy bez szczególnego uzasadnienia, co wynikało – być może – z jego młodzieńczego temperamentu i przeceniania siły oddziaływania podobnego rodzaju prostych, zrozumiałych dla większości, chwytliwych zwrotów i określeń[18]. W wielu innych przypadkach, nawet w odniesieniu do ludzi spełniających wyżej wymienione warunki: a) b) i c), gdzie epitet byłby nie tylko uzasadniony, lecz nawet wręcz narzucający się, w ogóle go brak. Często wynikało to z faktu, że chodziło o sprzymierzeńców i przyjaciół, działających wprawdzie wbrew prawu, lecz w interesie wielkiego mówcy (jak np. Sestiusz czy Milon). Dziwi jedynak brak konsekwencji w stosowaniu epitetu *gladiator* w stosunku do osób, które wielokrotnie obdarzał tym mianem, jak na przykład Klodiusza posługującego się gladiatorami, stosującego przemoc w walkach ulicznych itd. Wydaje się, że Cyceron operował terminem *gladiator* w sposób wyraźnie dowolny i traktował go tak, jak każdą inną inwektywę ze swego bogatego słownika obelg i kalumnii, choć krąg osób, które tak nazywał, jest stosunkowo ograniczony. Czy zatem pod każdym z tego rodzaju określeń musiał się kryć P. Klodiusz?

W mowie *Pro Sestio* termin *gladiator* użyty w formie wyraźnego epitetu występuje dwa razy[19]. Oba przypadki są jasne i nie pozostawiające wątpliwości, że chodzi w nich o Publiusza Klodiusza. Analizowany fragment *Pro Sestio*, 55, stanowi trzeci przypadek nazwania kogoś tymże mianem. Mogłoby się więc wydać, że chodzi w nim również o trybuna 58 roku.

Jednakże fragment ten różni się od obu pozostałych. W tamtych przypadkach widać silne zaangażowanie emocjonalne Cycerona, jego oburzenie i wściekłość wobec Klodiusza, której daje wyraz obrzucając go epitetami. We fragmencie *Pro Sestio*, 88, „ille gladiator", Klodiusz, oskarżony jest z dużą pasją o urządzanie codziennych rzezi w mieście, pożarów i rabunków, o czyhanie na drogach i szerokie stosowanie siły i przemocy. W tym kontekście epitet „gladiator" wydaje się w pełni na miejscu. Podobnie jak we fragmencie *Pro Sestio*, 106, gdzie Cyceron wspomina liczne *contiones* obradujące nad jego wygnaniem, zwoływane przez „zbrodniczego gladiatora" – Klodiusza. W obu omawianych przypadkach przy epitecie „gladiator" występują dodatkowe pejoratywne określenia „ille gladiator" i „gladiator sceleratissimus".

Inny charakter ma fragment *Pro Sestio*, 55. I w nim wprawdzie nie brak emocji. Lecz w pewnym miejscu Cyceron przechodzi do w miarę rzeczowego, kolejnego wymieniania różnych spraw z 58 roku p.n.e.: „legum multitudinem, ut censoria notio... de re publica tolleretur, ut remissis senis ac trientibus quinta prope pars vectigalium tolleretur, ut Gabinio... Syria daretur... et rogata lege potestas fieret provinciae commutandae". Między owymi wyliczanymi wydarzeniami z 58 roku, między sprawą ograniczenia kompetencji

---

[18] K. Morawski, *M. Tullius Cicero. Życie i dzieła*, Kraków 1911, s. 23: „Młodzieńczość objawia się w silnych wyrazach zastosowanych do przeciwników (gladiator, lanista, praedones, sicarii)... Sam Cyceron przyznawał później, że miary w tych młodzieńczych wybuchach nie było".

[19] *Pro Sestio*, 88; 106.

cenzorów a ustawą Klodiusza znoszącą opłaty za zboże pobierane w ramach *frumentationes*, wpleciona została także kwestia kolegiów: „że kolegia nie tylko dawne restytuowano wbrew woli senatu, lecz przez pewnego gladiatora niezliczone inne nowe utworzono".

W tej relacji Cycerona, w owym wyliczaniu spraw 58 roku, wzmianka „ab uno gladiatore" odnosi się wyłącznie do tworzenia kolegiów. Tylko w tej kwestii mówca uznał za wskazane podać, że twórcą tych związków był „pewien gladiator". „Unus gladiator" nie wydaje się w tym kontekście epitetem, lecz obojętnym, rzeczowym przypomnieniem roli owego gladiatora. Przy żadnej z pozostałych kwestii nie wystąpił żaden epitet, żadne przypomnienie, że robił to Klodiusz, nie wiadomo więc, dlaczego Cyceron miałby użyć epitetu w samym środku swego wywodu i specjalnie przy kolegiach dodać, że tworzył je Klodiusz — „gladiator".

Mówca oskarża trybuna 58 roku o wszelkie niegodziwości w czasie pełnienia funkcji, lecz w sprawie tworzenia kolegiów uznał też za wskazane podać, że tworzył je ów nie znany nam bliżej gladiator. Oczywiście, sam trybun też był winien, przeprowadzając odnośną *lex de collegiis*, lecz sam nie musiał ich tworzyć. Główną rolę w realizacji tej akcji odegrał „unus gladiator".

Za proponowaną interpretacją przemawiać może użyty przez Cycerona zwrot: „unus gladiator". We wszystkich innych przypadkach nazywając Klodiusza gladiatorem Cyceron używa przyimka „is" [*gladiator*], „ille" [*gladiator*] lub też dodając do słowa *gladiator* różne dodatkowe pejoratywne określenia. „Ab uno gladiatore" należy więc tłumaczyć najprościej jako „przez pewnego gladiatora".

Trzeba zaznaczyć, że tego rodzaju tłumaczenie, określenie „pewien gladiator" nie mogło być użyte w stosunku do Klodiusza. Wykluczyć chyba należy ironiczny charakter tego zwrotu, gdyż Cyceron wielokrotnie nazywał go gladiatorem wprost, bez żadnych eufemizmów i subtelności. Na brak ironii w analizowanym fragmencie wskazuje zresztą sam kontekst.

Z pewnością był on zbyt znaną w Rzymie postacią, aby nazwać go „pewnym" człowiekiem, czy „jakimś" człowiekiem, tak jak nie można by powiedzieć „pewien Katon", „pewien Pompejusz", czy „jakiś Cezar". „Unus gladiator" to człowiek niezbyt dobrze znany, właśnie „jakiś", czy „pewien", osoba niezbyt znana i znacząca, przynajmniej w kręgu arystokracji. Użycie przez Cycerona określenia „unus" raczej wyklucza osobę Klodiusza.

Można by wprawdzie przyjąć, że mówca chciał się posłużyć pewną formą retoryczną — przeciwstawieniem — „ab uno gladiatore" ... „innumerabilia collegia" zostały utworzone, co nie wykluczałoby osoby Klodiusza. Jednakże „innumerabilia nova collegia" nie jest w tym zdaniu przeciwstawieniem do „uno gladiatore", lecz najwyraźniej, do występującego na początku zdania „collegia non modo illa vetera". Określenie „vetera" występuje tu jako swego rodzaju przeciwstawienie do „nova": „nie tylko owe stare [kolegia]... lecz niezliczone inne nowe".

Z powyższych wywodów wynika, że być może zwrot „ab uno gladiatore"

nie jest bynajmniej obraźliwym epitetem wobec Klodiusza, lecz odnosi się on do jakiegoś rzeczywistego, konkretnego gladiatora (lub człowieka związanego z igrzyskami gladiatorów?), zwolennika i współpracownika trybuna 58 roku, który zajmował się tworzeniem kolegiów. Trzeba podkreślić przy tym, że próba oderwania zwrotu „ab uno gladiatore" od osoby Klodiusza, niekoniecznie świadczy, że chodzi tu o gladiatora z krwi i kości. Określenie to bynajmniej nie musi tracić charakteru inwektywy (choć może).

Wydaje się, że omawiany fragment *Pro Sestio*, 55, można połączyć z innym, zawartym w liście Cycerona do Attyka: „Nosti Calvum ex Nanneianis illum, illum laudatorem meum, de cuius oratione erga me honorifica ad te scripseram. Biduo per unum servum et eum ex ludo gladiatorio (podkreślenie – T. Ł. i D. S.) confecit totum negotium; arcessivit ad se, promisit, dedit"[20]. Chodzi o przekupienie sędziów w procesie Klodiusza o znieważenie świąt Dobrej Bogini.

Przytoczony fragment był wielokrotnie szczegółowo analizowany i interpretowany. Chodziło jednak o wyjaśnienie znaczenia nazwy „Calvus ex Nanneianis" i powiązanie jej z określoną osobą[21]. Ów Calvus załatwił całą sprawę, zapraszał sędziów, składał im jakieś obietnice, wreszcie, po prostu ich przekupił (*dedit*).

Warto zwrócić uwagę, że Calvus przeprowadził to wszystko z pomocą jakiegoś niewolnika oraz „eum ex ludo gladiatorio", a więc być może z zastosowaniem mechanizmu podobnego do tego, jakim posłużył się P. Klodiusz przy tworzeniu oddziałów zbrojnych czy kolegiów.

Niewątpliwie ten „ktoś z igrzysk" działał w interesie Klodiusza. Mógłby to być jakiś gladiator, lecz niekoniecznie. Określenie to, ściśle biorąc, raczej dotyczy kogoś związanego z organizacją igrzysk. Rzecz oczywista, nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby Cyceron użył wobec takiego człowieka miana „gladiator", „unus gladiator".

Jeśli taki człowiek był zwolennikiem Klodiusza w 61 roku p.n.e., jest bardzo prawdopodobne, że współdziałał z nim również później, w 58 roku.

W tym miejscu nasunąć się może wniosek, że ów zwolennik Klodiusza „ex ludo gladiatorio" z 61 roku może być tym samym, który w czasie jego trybunatu wykazał szczególną aktywność przy tworzeniu nowych kolegiów, mających stać się ważnym oparciem politycznym trybuna. Cyceron mógłby go nazwać „gladiatorem" i stwierdzić, że nowe kolegia były zakładane „ab uno gladiatore". Określenie „unus gladiator" z *Pro Sestio*, 55, można by połączyć z „is ex ludo gladiatorio" z listu *Ad Atticum*, I 16, 5, przyjmując, że oba dotyczą tego samego człowieka.

Chodziło o osobę stosunkowo dobrze znaną w Rzymie, przynajmniej w 61 roku p.n.e. Cyceron pisał bowiem o „tym z igrzysk", nie wymieniając go

---

[20] Cicero, *Ad Atticum*, I 16, 5.

[21] Bliżej na ten temat patrz: T. Łoposzko, *Kto kryje się pod określeniem Cycerona „Calvus ex Nanneianis" (Ad Att. I 16, 5)?*, Eos LX 1972, s. 71 sqq., gdzie podana jest podstawowa literatura przedmiotu.

z imienia. A skoro wystarczało to Attykowi do zidentyfikowania danego człowieka, musiało chodzić o kogoś dobrze znanego w stolicy, jednego z ważniejszych sojuszników i zwolenników Klodiusza.

Na pewno jednak pochodził z niższych warstw społecznych, o czym świadczy jego powiązanie z igrzyskami. Chodzi zapewne nie o gladiatora, gdyż Cyceron nie zawahałby się wówczas tak właśnie go nazwać, lecz o kogoś pełniącego określoną funkcję na igrzyskach, jakiegoś nadzorcę czy designatora, wyznaczającego miejsca widzom i czuwającego nad ich prawidłowym zajmowaniem. Oczywiście, tego rodzaju zajęcia wykluczały, że może chodzić o kogoś z wyższych sfer. Ów człowiek „ex ludo gladiatorio" to osoba dość popularna w Rzymie, lecz wywodząca się z plebsu.

Poszukując wśród najbliższych współpracowników Klodiusza, można by wskazać takiego właśnie człowieka, odpowiadającego wyżej wymienionym cechom. Być może, był nim niejaki Decimus, który wspomagał trybuna i jako jeden z nielicznych pozostał mu wierny do końca, nawet wówczas, gdy oddziały Klodiusza zostały pokonane przez Milona w walkach ulicznych, a on sam znalazł się w krytycznej sytuacji.

Cyceron pisał Attykowi o wydarzeniach w Rzymie w listopadzie 58 roku: „Post has ruinas, incendia, rapinas, [Clodius] desertus a suis, vix iam Decimum designatorem, vix Gellium retinet; servorum cosiliis utitur"[22].

Decimus nazwany tu został „designator". Termin ten oznacza człowieka, niższego urzędnika, wyznaczającego miejsca dla widzów i czuwającego nad porządkiem w czasie widowisk (od *designo* — wyznaczam, kieruję). Wprawdzie większość wzmianek źródłowych wiąże tę funkcję z widowiskami teatralnymi lub uroczystościami pogrzebowymi (co znalazło swe odbicie w większości słowników specjalistycznych[23]), lecz podobnego rodzaju urzędnicy musieli też działać na igrzyskach gladiatorskich. Jak wiadomo, miejsca były tam ściśle wyznaczane dla poszczególnych stanów i ktoś musiał czuwać nad przestrzeganiem tego zarządzenia. Można przyjąć niemal z całkowitą pewnością, że takich ludzi na igrzyskach gladiatorskich zwano podobnie jak w teatrze — *designatores*. W każdym razie, żaden inny termin nie występuje w materiale źródłowym. Dodatkowym argumentem w tej kwestii jest fakt występowania *designatores* na uroczystościach pogrzebowych, w czasie których odbywały się też igrzyska gladiatorskie. *Designator* Decimus mógł więc być związany z igrzyskami gladiatorskimi i z tego powodu Cyceron mógł go nazwać gladiatorem.

---

[22] Cicero, *Ad Atticum*, IV 3, 2.

[23] Patrz hasła: *designator* i *dessignator* w opracowaniach: A. Forcellini, *Totius latinitatis lexicon*, II, Prati 1861, s. 664 sq.; Ch. T. Lewis, Ch. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1879, s. 557; A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 1959, s. 624 (vide: *signum*); R. Klotz, *Handwörterbuch der lateinischen Sprache*, I, Graz 1963, s. 1265, 1321; M. Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, II, Graz 1963, s. 1401 (vide: *funus*); *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, IX Halbbd.,Stuttgart 1903, szp. 1199 sq.; por. Flambard, *o.c.* s. 129, który wiąże funkcję Decimusa albo z teatrem, albo też z uroczystościami pogrzebowymi, dodając, że było to zajęcie właściwe dla wyzwoleńców.

Decimus występuje też w mowie *De domo sua*: „id quod M. Drusus in legibus suis plerisque... in bonis ille vir M. Scauro et L. Crasso consularis non obtinuerit, id te posse, hominem facinorum et stuprorum omnium, Decumis et Clodiis auctoribus obtinere?"[24] Cyceron zapytuje tu drwiąco Klodiusza, czy chce on dokonać tego co M. Drusus, z pomocą Decimusa i Klodiusza (chodzi tu o Sekstusa Klodiusza). Znaczące jest tu wymienienie przykładowe Decimusa obok Sekstusa. Widocznie chodziło o dwóch najbardziej oddanych trybunowi, a jednocześnie najwybitniejszych spośród jego współpracowników. Trzeba przyznać rację Flambardowi, który zaliczył Decimusa do najbliższych współpracowników P. Klodiusza, jednego z jego „duces operarum" — przywódców oddziałów zbrojnych[25]. Z roli Decimusa u boku Klodiusza można by wnosić, że zdobył on tę pozycję między innymi dzięki długotrwałemu przebywaniu w jego otoczeniu, a więc, być może, od początku jego aktywnej działalności politycznej.

Niepodobna nie przyznać, że do Decimusa, określonego jako „designator", świetnie pasowałby użyty przez Cycerona termin „is ex ludo gladiatorio", odnoszący się do człowieka, który współdziałał przy przekupieniu sędziów w procesie w 61 roku p.n.e. Jako zwolennik Klodiusza mógł on mu pomagać zarówno w 61 roku, jak też później w 58 roku, przy zakładaniu nowych kolegiów. Był związany z igrzyskami, być może gladiatorskimi. Był też z pewnością osobą dość znaną w Rzymie, aby Attyk mógł go rozpoznać pod kryptonimem „is ex ludo gladiatorio".

Jak przypuszcza Flambard, do Decimusa odnosi się też inskrypcja z tablicy znalezionej w Rzymie nie opodal Porta Praenestina, w której niezbyt dokładnie odczytane i niezrozumiałe słowo „D[ec] umianorum", zupełnie nie pasujące do tekstu, należy zamienić na „Decumum designatorem", co proponuje Degrassi[26].

W ten sposób można by połączyć z jedną konkretną osobą fragmenty źródłowe: *Ad Atticum*, I, 16, 5, „eum ex ludo gladiatorio"; *Ad Atticum*, IV 3, 2 „Decimum designatorem"; *Pro Sestio*, 55, „ab uno gladiatore"; *De domo sua*, 50 „Decumis et Clodis auctoribus obtinere?" oraz inskrypcję CIL, I², 2519.

Bardzo prawdopodobne, że postacią tą był Decimus pełniący funkcję designatora na igrzyskach gladiatorskich. Już od 61 roku był on silnie powiązany z Publiuszem Klodiuszem, uczestnicząc w akcji przekupienia sędziów mających go osądzić. W 58 roku Decimus stał się obok Sekstusa Klodiusza i Gelliusza jednym z najbliższych i najwierniejszych współpracowników trybuna. Zajął się aktywnie tworzeniem nowych kolegiów, wiernie stał przy Klodiuszu aż do końca, nawet wówczas, gdy ten pokonany w walkach ulicznych przez Milona, znalazł się w bardzo trudnej sytuacji.

---

[24] Ciceron, *De domo sua*, 50.

[25] Flambard, *o.c.* s. 129 w oparciu o Askoniusza (*In Pisonianam*, 8 „Is [Sex. Clodius] fuit familiarissimus Clodii et operarum Clodianarum dux").

[26] CIL, I², 2519; A. Degrassi, *Inscriptiones latinae liberae rei publicae*, II, Firenze 1963, 771. Degrassi przyjął w tym punkcie wnioski Sogliano (Mouseion III 1927, s. 197 sqq.).

Poszukując wśród innych współpracowników Klodiusza takiego, który mógłby kierować akcją tworzenia nowych kolegiów i do którego pasowałoby określenie „ab uno gladiatore", warto zwrócić uwagę także na osobę Sekstusa Klodiusza[27].

Był on wybitną osobistością w obozie trybuna. On to opracował i przygotował projekty ustaw Klodiusza. Został nawet z tego powodu nazwany „scriptor P. Clodii". Stał na czele komisji do spraw rozdawnictw, kierował rozdawaniem zboża, magazynami, dostawami itd. Był wodzem oddziałów zbrojnych, być może najważniejszym, gdyż Askoniusz nazwał go „operarum Clodianarum dux"[28]. Spalił świątynię nimf wraz z przechowywanymi tam aktami państwowymi. Stoczył zwycięską walkę z oddziałem pretora Flawiusza broniąc królewicza armeńskiego Tygranesa. Oblegał z uzbrojonymi ludźmi dom Pompejusza. Już po śmierci Publiusza Klodiusza, w 52 roku p.n.e., stał na czele tłumu wywołującego zamieszki, został osądzony i skazany na wygnanie[29].

Niewątpliwie był osobistością szeroko znaną w Rzymie. Nigdy nie wahał się przed użyciem siły i przemocy i już choćby z tego powodu mógłby być nazwany mianem *gladiator*.

Dowiadujemy się, że Sekstus Klodiusz korzystał w walkach wewnętrznych z pomocy gladiatorów. Podobno zajmował się on specjalnie wynajdywaniem i kupowaniem niewolników z ergastulów, aby z nich czynić gladiatorów: „Quum vero ne ex venalibus quidem homines electos, sed ex ergastulis emptos nominibus gladiatoriis ornarit et sortito alios Samnites, alios provocatores fecerit"[30].

Warto przypomnieć świadectwo Askoniusza, który podał, że Sekstus Klodiusz bezprawnie, jako człowiek nieupoważniony, organizował igrzyska na początku 58 roku p.n.e. i osobiście nimi kierował: „Tum cum Kal. Ian. Compitaliorum dies incidisset, Sex. Clodium, qui numquam ante praetextatum volitare passus est"[31].

Sekstus, jak widać, miał wiele do czynienia z gladiatorami. Cyceron z powodzeniem mógłby o nim powiedzieć we fragmencie *Pro Sestio*, 55, „unus gladiator", jeśli on to rzeczywiście zajmował się tworzeniem nowych kolegiów.

Ponieważ Sekstus był w tym okresie jakby prawą ręką trybuna i jego głównym pomocnikiem, a jednocześnie realizatorem i wykonawcą jego projek-

---

[27] Propozycja D. R. Shackletona Baileya (*Sex. Clodius — Sex. Cloelius*, Classical Quarterly X 1960, s. 4 sqq.) przyjęcia wersji Sextus Cloelius zamiast Sextus Clodius została odrzucona. Patrz: J. M. Flambard, *Nouvel examen d'un dossier prosopographique: le cas de Sex. Clodius/Cloelius*, Mélanges de l'Ecole Français à Rome XC 1, 1978, s. 235 sqq.

[28] Asconius, *In Pisonianam*, 8.

[29] Na temat działalności Sekstusa Klodiusza patrz: F. Münzer, *Sextus Clodius*, RE VII Halbbd., szp. 65; T. Łoposzko, *Zapomniany przywódca plebejski z I wieku p.n.e.*, Meander XXIV 1969, s. 166 sqq.

[30] Cicero, *Pro Sestio*, 134.

[31] Asconius, *In Pisonianam*, 8.

tów i poleceń, zajmując się niemal wszystkimi ważniejszymi aktualnymi problemami[32], jest rzeczą prawdopodobną, że aktywnie zajmował się również kolegiami. Była to bardzo istotna sprawa dla zwolenników Klodiusza.

Reasumując więc, Sekstus Klodiusz: a) należał do najbliższych przyjaciół i współpracowników P. Klodiusza, b) był osobistością bardzo wpływową i wiele znaczącą w obozie trybuna, bardzo aktywną i niewątpliwie szeroko znaną w Rzymie, c) dowodził oddziałami zbrojnymi, d) szeroko stosował siłę zbrojną i przemoc w walce z wrogami, e) korzystał z pomocy uzbrojonych gladiatorów, f) był w jakiś sposób związany z igrzyskami, kierując nimi (choć bezprawnie) w 58 roku p.n.e.

W pełni zrozumiałe więc byłoby określenie go mianem „unus gladiator" w *Pro Sestio*, 55, choć może w nieco mniejszym stopniu pasuje do niego określenie „is ex ludo gladiatorio" w *Ad Atticum*, I 16, 5. Ta ostatnia wzmianka odnosi się bowiem do 61 roku, wszystkie zaś inne fragmenty źródłowe związane z Sekstusem pochodzą z lat 58 – 52 p.n.e. Nic nie wiemy na temat uprzedniej jego działalności, choć wiele wskazuje na to, że jego związki z Publiuszem były bardzo trwałe i sięgały prawdopodobnie okresu sprzed 58 roku.

W każdym razie, poszukując owego „gladiatora" z obozu Klodiusza, zakładającego nowe kolegia, nie można pominąć osoby Sekstusa (choć jest ona może mniej prawdopodobna niż osoba Decimusa designatora).

Przedstawiona powyżej, odmienna od dotychczasowych, próba interpretacji słów Cycerona „ab uno gladiatore" z *Pro Sestio*, 55, nie obala bynajmniej wersji wiążącej je z osobą Publiusza Klodiusza. Nadal wydaje się, że tego rodzaju tłumaczenie i rozumienie tekstu ma za sobą mocne argumenty, jest nie tylko możliwe, lecz również prawdopodobne.

Możliwe jest jednak chyba i inne, nowe rozwiązanie tej kwestii, choć, trzeba przyznać, opiera się ono jedynie na prawdopodobieństwie, i to zarówno w punkcie powiązania „ab uno gladiatore" ze słowami „eum ex ludo gladiatorio", jak też połączenia obu wymienionych fragmentów z osobą Decimusa czy też Sekstusa Klodiusza. Brak jest w tej mierze całkowitej pewności, jak też niepodważalnych argumentów. Jednakże już sama możliwość odmiennej interpretacji ma określone znaczenie, gdyż nie pozwala na przyjęcie jako całkowicie pewnych poprzednio wysuwanych propozycji.

Lublin

WAS THERE ANY GLADIATOR AMONG THE FOLLOWERS OF PUBLIUS CLODIUS?

Summary

The present paper aims at interpreting the fragment of Cicero, in which he stated that new collegia founded on the *lex Clodia*, dated from 58 B.C., were created „ab uno gladiatore" (*Pro Sestio*, 85).

[32] Patrz zwłaszcza: Cicero, *De domo sua*, 128 sqq. Szerzej na ten temat: Łoposzko, *Zapomniany przywódca...*, s. 167 sqq.

So far most historians have understood that this "unus gladiator" was the tribune of 58 B.C., Publius Clodius, who carried out the *lex de collegiis* on the *comitia*. Only few historians assumed that *collegia nova* had been found by "some gladiator" without giving much thought to his person.

We suggest combining the interpreted fragment of Cicero with the fragment of the letter to Atticus (*Ad Atticum*, I 16, 5) where he writes about the bribery of the judges in the case of Clodius in 61 B.C. among others "per eum ex ludo gladiatorio". This term refers, beyond doubt to some man connected with gladiator shows. Thus there was a man of this sort among the partisans of Clodius.

Perhaps he might be the same follower of Clodius, who later, in 58 B.C. took active part in forming new collegia and was called by Cicero in *Pro Sestio*, 55: "is gladiator".

Considering who could suit these terms from the adherents of Clodius we suppose that it could be one of Clodius' collaborators – Decimus, who was defined in the sources as "designator" – that is a man whose job was to point out the places and to keep order during the funeral ceremonies, theatrical performances or gladiator shows, who is perhaps mentioned by Cicero, as Sextus Clodius, who was the closest collaborator of the tribune of 58 B.C., the leader of his armed troops and who used the help of gladiators.

We admit, however, that it is also possible to connect the term "unus gladiator" with the very person of Publius Clodius.

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

„AD DONATUM" DES HEILIGEN CYPRIAN ALS RHETORISCHER PROTREPTIK*

Von

MARIAN SZARMACH

Über die Anfänge des afrikanischen Christentums[1] wissen wir sehr wenig. Gegen Ende des zweiten Jahrhunderts brachte es schon solche Autoren wie Tertullian und Minucius Felix hervor, in der Hälfte des dritten Jahrhunderts hingegen wird Karthago neben Rom zum zweiten großen Zentrum der neuen Religion[2], besonders, als der hl. Cyprian sein Bischof war. Dieser gebildete Afrikaner, vormals angesehener Rhetor, empfing wahrscheinlich im Jahre 246 die Taufe[3] und stand schon 248 als Bischof an der Spitze der karthagischen Kirche. Er wurde während der Zeit der Verfolgung durch den Kaiser Valerius verhaftet und am 16. September 258 enthauptet.

Vom hl. Cyprian sind 81 Briefe und einige Schriften aus der Zeit seiner bischöflichen Tätigkeit erhalten geblieben. In dieser Sammlung fällt durch seinen rhetorischen Charakter *Ad Donatum* auf, in dem der Verfasser seinem eben bekehrten Freund die Vorteile aufzählt, die die aus dem Glauben hervorgehende Gunst bringt[4].

Wir wissen nicht, um welchen Donat es sich hier handelt. Es war wahrscheinlich ein karthagischer Rechtsgelehrter, der in der Rhetorik bewandert und in der antiken, nicht nur heidnischen, sondern auch christlichen, Literatur belesen war.

Es wird angenommen, daß dieses Werk im Jahre 246, kurz nachdem der hl.

---

* Die Möglichkeit der Studien über den hl. Cyprian sowie die Literatur und Kultur dieses Zeitraums verdanke ich dem Stipendium der Fondazione Giovanni Paolo II, Istituto Polacco di Cultura Cristiana in Rom, wo ich im September 1987 weilte.

[1] Siehe T. Kotula, *Afryka Północna w starożytności* (Nordafrika in der Antike), Wrocław 1972, S. 492.

[2] Siehe J. Danielou, H.-I. Marrou, *Historia Kościoła* (Nouvelle Histoire de l'Eglise, I: Des origines a Gregoire le Grand), Bd. I, Warszawa 1987, S. 159 f.

[3] S. Hier. *de vir. ill.* 67.

[4] Pontius, *Vita Cypriani* 7.

Cyprian die Taufe empfing, entstand[5]. *Ad Donatum* wäre also die einzige uns bekannte Schrift aus der Zeit, als ihr Verfasser noch nicht Bischof war.

Donat und Cyprian nutzen die Zeit der Herbstferien und begeben sich in die Weinberge, um sich dort in Ruhe über die gesegneten Auswirkungen der Gunst der Taufe zu unterhalten (§1). Gleich zu Beginn versichert der hl. Cyprian den Freund, daß er über eine solch ernsthafte Sache offen und geradeheraus sprechen wird, auf eine Weise, die weit von den eigentlichen rhetorischen Deklamationen entfernt ist (§2). Er selbst befand sich viele Jahre hindurch in der Dunkelheit, aber, gewaschen vom Wasser der Taufe, begann er ein neues Leben (§§ 3–5). Donat soll sich vorstellen, daß er von einem hohen Berg auf das herunterschaut, was die Menschen tun. Er sieht Verbrechen und Zügellosigkeit, geschürt von Vorstellungen in den Amphitheatern und Theatern, Meineide in den Gerichten, eine wilde Jagd nach Ruhm und Vermögen (§§ 6–13). Das wahre Glück kommt nur denjenigen zuteil, die an Gott glauben (§ 14). Er empfiehlt also dem Freund, durch Gebet und entsprechende Lektüre die Schönheit seiner Seele zu pflegen, in der doch der Herr wohnt (§ 15). Da es schon Abend wird, ist es an der Zeit, dieses Gespräch zu beenden, und der hl. Cyprian lädt Donat zu einem bescheidenen Mahl ein (§ 16).

Die Form des Monologs, der in einen Scheindialog[6] übergeht, ist charakteristisch für die griechisch-römische Prosa des ersten und zweiten Jahrhunderts, die sich mit Fragen der Moral beschäftigte, besonders für Seneca und Plutarch.

Dieses Werk ist im Hinblick auf den Inhalt oberflächlich. Der hl. Cyprian breitet vor seinem Freund, um ihn von den Vorteilen des Glaubens zu überzeugen, ein übertrieben dunkles Bild von der Unwürdigkeit dieser Welt aus, wobei er seine ganze Kraft auf die rhetorische Gestalt dessen, was er sagt, konzentriert. Darauf wies schon im Jahre 1917 der italienische Galehrte U. Moricca[7] hin, der *Ad Donatum* bescheiden zur Gattung λόγος προτρεπτικός zählte und die lexikalischen Entlehnungen des Autors bei verschiedenen lateinischen Schriftstellern verfolgte. Diese Similia vergrößerte J. Molanger[8] wesentlich in der neuesten, kommentierten Ausgabe dieser Schrift. Sie beweisen jedoch nicht hinreichend, inwieweit die Rhetorik *Ad Donatum* beeinflußte. Um den literarischen Charakter dieser Schrift richtig einzuschätzen, sollte also verfolgt werden, welchen Platz sie im rhetorischen Schema des Protreptiks einnimmt, wie der hl. Cyprian darin die anderen Empfehlungen rhetorischer Lehrbücher nutzt und auch, ob er gemäß den Hinweisen der rhetorischen *imitatio* an die Komposition eines bekannten literarischen Werkes anknüpft.

---

[5] Siehe P. Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, Bd. I, Paris 1947, S. 277.

[6] R. Hirzel, *Der Dialog*, Leipzig 1895, Bd. I, S. 437 und Bd. II, S. 42.

[7] U. Moricca, *Di alcuni probabili fonti d'un opusculo di S. Cipriano*, Athaeneum 1917, S. 124–158.

[8] Cypiren de Carthage, *A Donat* et *La vertu de patience*, introduction, traduction et notes de J. Molanger, Paris 1982, SCH Nr 291.

Der Protreptik hat in der antiken Literatur eine recht lange Tradition, sie fand jedoch bisher keine systematische und erschöpfende Bearbeitung[9]. Auftritte dieses Types waren wohl schon im V. Jahrhundert v. Chr. populär, da Sokrates im *Euthydemos* von Platon[10] mit Kleinias über die Sophisten mit deutlicher Ironie sagt, daß sie mit der Kunst der Anregung zu Wissen und Tapferkeit glänzen. Sokrates selbst tritt mit einem solchen Ansporn zum redlichen Leben im Kleitophon von Ps. Platon[11] auf, wobei er sich der ständigen Sorge um das Gelderlangen, die den Menschen moralisch degradiert, entgegenstellt. Anregungen zur Philosophie schrieb auch Antisthenes[12], und wohl auch die sokratischen Schriften Xenophons galten als solche, da Dion aus Prusa[13] einige Jahrhunderte später keine Anerkennung für die Schönheit der Sprache gerade in den Protreptiken – ἐν προτρεπτικοῖς λόγοις – fand. Ps. Isokrates[14] ist der Meinung, daß diejenigen ein lobenswertes Werk aufnehmen, die ihre Freunde mit Protreptiken beschenken – ὅσοι μὲν οὖν πρὸς τοὺς ἑαυτῶν φίλους τούς προτρεπτικοὺς λόγους συγγράφουσιν und gerade einen solchen Charakter trägt seine kleine Schrift *An Demonicus*. Angesichts des erhaltengebliebenen Materials ist der Verfasser der ersten *sensu stricto* Anregung zur Philosophie Aristoteles[15]. Der Philosoph widmete sein Protreptik Themison, dem König von Cypern und zeigte ihm. daß der Mensch glücklich ist, der innere Güter besitzt und nicht derjenige, der auf die aüßeren Werte vertraute[16]. Dieses Werk muß im vierten Jahrhundert bekannt und populär gewesen sein, denn der Cyniker Krates las es in der Schusterwerkstatt und kam auf die Idee, daß auch er eine ähnliche Anregung schreiben könnte und eben jenem Schuster widmen könnte, denn er hat viel größere Anlagen zum Philosophieren als der königliche Adressat Aristoteles[17].

In der gleichen Zeit entsteht das Lehrbuch der Rhetorik von Anaximenes[18] (das lange Zeit Aristoteles zugeschrieben wurde), in dem sich schon die Empfehlung befindet, daß die Autoren zu: τὸ δίκαιον, τὸ νόμιμον, τὸ συμφέρον, τὸ καλόν, τὸ ἡδὺ καὶ τὰ τούτοις ἀκόλουθα – anregen sollten. In der hellenistischen Epoche wird der Protreptik Eigentum der Rhetorik[19], die

---

[9] Die Arbeit P. Hartlichs, *De exhortationum a Graecis Romanisque scriptarum historia et indole*, Leipziger Studien 1889, S. 209–300, ist heute überholt und auch der Autor schliesst aus seinen Erwägung die frühchristlichen Protreptiken aus.

[10] Plat. *Euthd.* 275 a, 278 c und 282 d.

[11] Ps. Plat. *Kleit.* 407 b. An diesen Auftritt Sokrates knüpfen im 1. und 2. Jahrhundert deutlich an: Ps. Plut., *de lib. educ.* 4 e; Dion Ch. XIII 13 f. (Arnim); Epict. III 22, 6 sowie Luc. *Cyn.* 18.

[12] DL VI 1,2.

[13] *Or.* XVIII 15 (Arnim).

[14] Is. *Or.* I 3.

[15] Aristotle's *Protrepticus*, *An attempt reconstruction* by J. Düring, Göteborg 1961.

[16] Fr. B 2 (Düring).

[17] Fr. A 1 (Düring).

[18] 1427 b.

[19] Siehe P. Wendland, *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zum Judentum und Christentum*, Tübingen 1972⁴. Ich zitiere nach der italienischen Übersetzung aus, *La cultura ellenistico-romana nei suoi rapporti con giudaismo e cristianesimo*, Brescia 1986, S. 123.

sicher seine literarische Gestalt sehr genau kodifizierte. Es ist verwunderlich, daß sich unter der so reichen theoretisch-rhetorischen Literatur, die genaue Hinweise enthält, wie die verschiedenen Deklamationen zu komponieren sind, keine Empfehlungen bezüglich Protreptiken befinden, außer der oben angeführten Bemerkung Anaximenes' und einer zweiten, daß im Protreptik die Argumente verstärkt und die Rechtmäßigkeit und das Verhalten der gegnerischen Seite diskreditiert (ταπεινοῦν) werden sollte[20]. Das zeugt davon, daß die rhetorische Praxis reicher war als das, was uns die doch außerordentlich zahlreichen Rhetores Graeci überlieferten.

Das heißt allerdings nicht, daß die Protreptiken jetzt nur von Rhetoren und nicht von Philosophen geschaffen werden. Die letzteren müssen wohl aber das rhetorische Schema προτρεπτικὸς λόγος beachten. Über einen wichtigen Punkt dieser Schriften spricht ein Philosoph aus der peripathetischen Schule des 3. Jahrhunderts v. Chr., Eudoros aus Alexandrien, im Aufsatz Diairesis [21], das ist ἐνδείξασθαι τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν — die Hervorhebung des Gegensatzes zwischen der Tugend, d.h. dem Guten, und dem Bösen. Alle erhaltengebliebenen Protreptiken aus der griechisch-römischen Epoche akzentieren stark diese Opposition von Gut und Böse. So wurden im Hortensius von Cicero[22], die in Philosophie lebenden — *in philosophia viventes* — den Menschen gegenübergestellt, die von Reichtum, Ruhm, Ehrgeiz, Machtgier und Verlangen beherrscht werden. Im Protreptik Galens[23] bemühen sich die Verehrer von Hermes, dem Herren der Vernunft, um bleibende Güter, wie sie die Ausübung der Kunst mit sich bringt, die Verehrer von Tyche hingegen sind mit dem verbunden, was vergeht, d. h. mit Reichtum, Familienkolligationen, Schönheit, sportlichen Erfolgen und Genuß. Clemens aus Alexandrien[24] stellt zuerst das Böse dar, das aus den heidnischen Glauben und Kulten entsteht, bavor er den Heiden zur Taufe zuredet, wonach er ein Bild des Glücks darstellt, das die Christen erfahren. Das gleiche Schema, das Gut und Böse gegenüberstellt, kann man leicht in dem breiten Protreptik von Jamblich finden, der zum Pythagoreismus[25] anregt, oder auch in der papiernen Anregung für die Nikomedeiker von Themistios[26], daß sie sich mit der Philosophie beschäftigen sollten, sowie in seiner Schrift περὶ ἀρετῆς[27], die

---

[20] 1440 a.

[21] M. Giusta, *I dossografi di etica*, I, Torino 1964, S. 153.

[22] Fr. 135 (Ruch), Siehe K. Kumaniecki, *Literatura rzymska, okres cyceroński* (Die römische Literatur, Cicerozeit), Warszawa 1977, S. 339 f.

[23] § II und f.

[24] Die Kapitel II—VII stellen den negativen Teil des Werkes dar, Kap. VIII—XII dagegen den positiven, siehe Clement d'Alexandrie, *Le protréptique*, introduction, traduction et notes de C. Mondésert, Paris 1949, S. 29 f.

[25] Siehe 52 A, wo er unterstreicht, dass alles, was die Menschen für wert erachten, es zu begehren, ist für den Philosophen nur ein Schatten.

[26] *Or.* XXIV 14 (Downey-Norman).

[27] III p. 17 (Downey-Norman): der von Aristoteles gezeigte Weg führt zum Glück; S. 35 f. Katalog der Scheingüter.

doch auch ein Protreptik ist. In *Ad Donatum* wiederholt der hl. Cyprian dieses einfache Schema und stellt die Jagd nach den Werten dieser Welt die geistigen Güter, die aus der Gunst des Glaubens kommen, gegenüber.

Die Analyse der einzelnen Kapitel dieses Werks in Anlehnung an die Empfehlungen der antiken Rhetoriklehrbücher und der Vergleich seiner Gedanken mit den Gedanken, die sich in den Schriften anderer Schriftsteller-Rhetoren befinden, erweist, daß es nicht das einzige Schema ist, dessen sich der zukünftige Bischof von Karthago bediente.

Der hl. Cyprian beginnt mit einer Prolalie, die eine Beschreibung des abgeschiedenen Platzes in den Weinbergen ist, wohin sich die Freunde zu einer ernsten Unterhaltung begeben sowie seines Lobes. Die Idee der Platzierung des Gesprächs in dieser schönen Szenerie konnte der Verfasser aus dem Hortensius von Cicero entnommen haben, wo der Dialog in der Villa des Lukullus geführt wurde, die „omni apparatu venustatis ornata est"[28]. Interessant ist jedoch die Bemerkung, daß die Freunde während des Gesprächs seelischen Nutzen davontragen, wobei sie sich gleichzeitig an der Schönheit des vorstädtischen Eckchens erfreuen. So empfiehlt Menander, der Rhetor[29], indem er erörtert, wie man einen Ort loben sollte, sich nicht auf seine Beschreibung zu beschränken, aber rühmen πρὸς ἡδονὴν ἢ πρὸς ὠρέλειαν. Der Verfasser nutzte hier also jenes rhetorische Schema.

Auch das Abgehen des hl. Cyprians vom Stil, der mit seinem Reichtum an Wortschatz und künstlerischen Figuren glänzt, als etwas gegenüber den Erörterungen über Gott Unangebrachtes, hat rhetorische Traditionen. Schon Dion aus Prusa vergleicht in der *Olympischen Rede*[30] über das Wesen der Gottheit verschiedene Sophisten, die sich mit dem Glanz ihrer Aussprache rühmen, mit einem Pfau, der zwar durch seine Schönheit anziehend wirkt, aber doch nur krächzt. Er selbst würde lieber, wenn er solch erhabene Fragen erwägen sollte, eine Eule sein, die zwar häßlich ist und keine süße Stimme hat, aber trotzdem allen Vögeln an Weisheit überlegen ist. Ähnlich klagt der „Konzertredner" Maximos von Tyros[31] in einer Deklamation die Rhetorik an, daß ihr Schmuck nur Schwätzerei wäre und „Schwalbenmuse" und er bei gewissen Themen unangebracht ist[32].

Auch die Gegenüberstellung des Lebens in Gunst, die aus dem Glauben kommt, der Jagd nach dem Trugbild dieser Welt, führt auf den Protreptik von Aristoteles[33] zurück, wo wir lesen, daß „man das Glück nicht in den

---

[28] Fr. 5 (Ruch).

[29] RG III 345 (Spengel).

[30] *Or.* XII 2 f. (Arnim).

[31] *Or.* XXV H 1–3.

[32] Auch Minucius Felix, *Oct.* 12, 3 f., unterstreicht, dass der Glanz der Worte das Gewicht der Aussage in den Diskussionen abschwächt, was das Entstehen falscher Meinungen begünstigt.

[33] Fr. B 2 und B 41 (Düring). Ähnlich Cic. *Hort.* Fr. 60 (Ruch). Siehe D. Turkowska, *L'Hortensius de Cicéron et le Protréptique d'Aristote*, Wrocław 1965, wo diese Parallelen erörtert wurden.

materiellen Gütern sehen sollte, sondern im Zustand unserer Seele", das erlangen wir durch das Studium der Philosophie – was in *Ad Donatum* nach den Hinweisen der Rhetoriker über das Lob – ἔπαινος und den Tadel – ψόγος bearbeitet wurde. Theon[34] schreibt, indem er dieses Thema bearbeitet, daß unter den Gütern, die es zu loben gilt, τὰ περὶ ψυχήν τε καὶ ἦθος sind, einen gebührenden Platz nimmt unter ihnen die Tugend ein, denn sie leuchtet vor dem Hintergrund der Laster besonders – ἐν τοῖς ἀτυχήμασιν ἐκλάμπει. Für den hl. Cyprian ist dieser geistige Wert, der das ganze Leben verändert, die Gunst der Taufe (§ 14). Der Verfasser verwendet hier einen übertrieben erhabenen Stil, was auch von den Meistern der Rhetorik empfohlen wurde. Nikolaus, der Sophist[35], bemerkt, daß in diesen Auftritten ὄγκου δεόμεθα καὶ ἀζιώματος.

Weiter zeigt der hl. Cyprian Donat die „Dunkelheiten dieser Welt" und führt ihn in seiner Vorstellung auf die „himmelhohe Spitze eines steilen Berges", damit er sehen kann, was sich unten tut. Jenes Motiv der Anschauung des menschlichen Lebens und der begleitende Gedanke: „quo quo, scelesti, ruitis?" – sind ein ständiges Topos der Protreptiken. Aristoteles[36] sagte, daß „wenn jemand das menschliche Leben bei Licht betrachtet – so sieht er, wie elend das ist, wonach die Menschen so sehr trachten". Auch Galen[37] rät seinen Hörern, daß sie sich genau das Gefolge ansehen sollen, das Tyche begleitet, und sie werden sehen, daß es faule und wertlose Menschen sind – ἅπαντας μὲν ἀργούς. Jamblich [38] wiederholt nach Aristoteles, daß man das menschliche Leben bei Licht betrachten sollte, und auch Themistios[39] zeigt es „valut e specula". Dieses Motiv wurde wohl von den verschiedenen Deklamatoren mißbraucht, denn Lukian[40] parodiert es im Charon, dem Hermes die Welt ebenfalls von einem hohen Berg aus zeigt, wobei sich beide in komischer Weise streiten, welche Bergspitze dem am besten diene.

Donat sieht von jenem Berg aus die Stadt in Ausschweifungen versunken, verdorben durch Gladiatorenspiele und Vorstellungen im Theater. Es gibt darin keine Gerechtigkeit, denn die Gerichte sind bestechlich und Recht und Verderbnis geben sich die Hand. Ihre Einwohner beherrscht die Gier nach Reichtum (§§ 7–13).

Das ist natürlich ein rhetorischer Tadel – ψόγος, den die Rhetoriklehrbücher[41] als Umkehrung des Lobes ansehen. Menander, der Rhetor[42] empfahl, daß der die Stadt Lobende beachte, daß sich auch Tugenden in ihr

---

[34] RG II 109 und 112 (Spengel).
[35] RG III 485 (Spengel).
[36] Fr. B 104 (Düring).
[37] § IV.
[38] 52 A.
[39] III S. 19 (Downey-Norman).
[40] Charon, besonders § 15. Beim hl. Justin, *II Apol.* 12, 7–8, kommt jemand ἐπὶ βῆμα und ruft dramatisch die Menschen auf, sich zu besinnen.
[41] Siehe Alexandros, RG III 3 (Spengel).
[42] RG III 359 (Spengel).

angesiedelt haben, wie: ἀνδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνησις sowie, daß er die gefeierten Feste und stattfindenden Spiele exponiere. Der hl. Cyprian bediente sich also auch hier des rhetorischen, schulischen Schemas. Er ist sich dabei bewußt, daß er extrem „schlechte Beispiele" auswählte und sich vom „vernichtenden Eifer des Schlechtmachens" lenken ließ. Als Rhetor hat er jedoch das Recht dazu, hat doch schon Anaximenes im Protreptik die gegenerische Seite schlechtgemacht (ταπεινοῦν) und selbst Aristides[43] empfielt, daß der den Tadel Komponierende die Übertreibung nutzen sollte – αὔξησις und die Nachrede – δυσφημία. Es ist anzunehmen, daß nicht nur der hl. Cyprian in seiner Beschreibung des moralischen Untergangs der Stadt übertrieb, sondern so verfuhren allgemein die Rhetoren-Moralisten, denn Lukian[44] scherzt deutlich über diesen Typ von Auftritten Nigrinos. Auch die *loci communes*, auf die sich der hl. Cyprian beruft, kommen aus dem in Deklamationen oft vervielfältigten Grundrepertuar der Rhetorik. Aus dem reichhaltigen Material suche ich hier zwei Beispiele aus. Der Verfasser stellt Donat Menschen vor, die sich um Ruhm und Titel bemühen, die tatsächlich vergifteten Schmeichel und lockenden Schwindel in sich verbergen, wobei er hinzufügt: „Instar quoddam veneni, ubi in leteles sucos dulcedine aspersa calliditate fallendi sapore medicato poculum videtur esse, quod sumitur" (§ 11). Themistios[45] sagt jedoch im Protreptik an die Einwohner von Nikomedia, daß er sich um ihre Seele sorgt, denn er denkt da an einige Ärzte, – οἳ τὰ πικρότερα τῶν φαρμάκων μέλιτι τὴν κύλικα περιχρίσαντες πίνειν διδόασι – „die empfehlen, daß man die unangenehmeren Mixturen trinken sollte, indem man das Glas vorher mit Honig einschmiert". Dieses Beispiel illustriert gut, wie beide Rhetoren den gleichen, für diese Gattung charakteristischen *locus communis* in völlig verschiedenen Kontexten benutzen.

Weiter zeichnet der hl. Cyprian die Person eines Reichen, der von der Unruhe über sein Vermögen so gequält wird, daß „er ein Sklave des Reichtums und nicht sein Besitzer wurde – posideri magis quam possidere divitias" (§ 12). Es kann angenommen werden, daß der Verfasser hier von den Worten des Bion aus Borysthenes[46] Gebrauch machte: οὐχ οὗτος τὴν οὐσίαν κέκτηται, ἀλλ' ἡ οὐσία τοῦτον, die von Diogenes Laertios zitiert werden[47]. J. F. Kindstrand [48] bewies, daß sich die Apofthegmate dieses Zynikers großer Beliebtheit bei den griechischen und lateinischen Prosaikern der Kaiserzeit erfreute.

---

[43] *Ars rhet.*, RG II 506 (Spengel).

[44] Nigrinos § 29 f.

[45] *Or.* XXIV, 302 a (Downey-Norman). Die alte Kupplerin, die die in *Amores* I 8 von Ovid ein Protreptik besonderen Inhalts hält, der an ein junges Mädchen gerichtet ist, belehrt es, dass es seine Opfer mit Anmut belügen solle, denn in V. 104:

Impia sub dulci melle venena latent.

[46] Fr. 36 (Kindstrand).

[47] DL IV 50.

[48] J. F. Kindstrand, *Bion of Borysthenes*, Uppsala 1976, S. 86 f.

Schließlich erinnert der hl. Cyprian Donat am Ende daran, daß es Abend wird und damit Zeit, dieses ernste Gespräch zu beenden. Ähnlich endet auch *De natura deorum* von Cicero[49], *Octavius* von Minutius Felix[50] sowie *Heroicos* von Philostratos[51]. Das wäre also ein Beispiel rhetorischer *imitatio*[52], aber wohl nicht das einzige. Hinsichtlich der Komposition erinnert *Ad Donatum* an *Heroicos* von Philostratos[53], an den Dialog zwischen einem Phönizianer, der auf Chersones gelandet war, und einem Bauern, der Wein anbaut. Ihr Gespräch beginnt auch in einem Weinberg und das Werk beginnt mit der Beschreibung der Schönheit dieses Ortes. Der Bauer weiß viel über den Trojanischen Krieg und seine Helden von Protesilaos selbst, der ihm hier erscheint. Homer spricht über diese Ereignisse entweder gar nicht oder stellt sie anders dar und es ist gut, daß der Phönizier die Wahrheit erfahren kann. Der Besitzer des Weinberges teilt ihm also gern sein Wissen mit und fordert ihn auf, auch ein Verehrer Protesilaos' zu werden. Über dieses Gespräch bricht die Dunkelheit ein. Der Bauer gibt seinem Gast πάντα ὁπόσα ὁ κῆπος φέρει und bringt ihn auf das Schiff. Vielleicht macht hier der hl. Cyprian eine Anspielung auf das Werk Philostratos'. Ich nehme an, daß die Verbindung Philostratos' mit dem Kreis um Julia Domna, der Frau des Septimius Sever, die Leserzahl dieses Verfassers unter den gebildeten Afrikanern beeinflußte.

Die Sprache des hl. Cyprian in *Ad Donatum* ist sehr erwählt und erweckt den Eindruck, daß sich der Verfasser rühmen will, mit welcher Leichtigkeit er diese Prosa mit Wendungen von Lukretius, Cicero, Vergilius, Seneca, Plinius, Apuleius, Tertullian und Minucius Felix verziert, was J. Molanger im Kommentar zum Text verfolgt. Der Verfasser zitiert auch gewisse Gedanken aus der Heiligen Schrift, obwohl er das, wie Minucius Felix, selten und eher in Form von einer diskreten Anspielung und nicht als Zitat tut.

Eine andere Erscheinung ist die wirklich ausgeprägte Rhytmik dieser Prosa. In den Satzparallelismen und Klauseln verlor der hl. Cyprian das Maß[54], sodaß *Ad Donatum* in Anbetracht dessen ein Beispiel für den rhetorischen Arianismus ist.

So ist also *Ad Donatum*, entgegen der Behauptung des Autors, daß seine Ausführungen weit von einer literarischen Schau entfernt sein werden, als eine rhetorisch überaus raffinierte Schrift zu bezeichnen. Der Reichtum an

---

[49] *De nat. deor.* III 40, 94.

[50] *Oct.* 40.

[51] *Heroic.* 58, 4. Das kann auch eine Anspielung auf die letzten Verse der I. *Ekloge* Virgils sein.

[52] Siehe H. Flashar, *Die klassizistische Theorie der Mimesis in Le Classicisme à Rome aux I^ers siècle avant et après J.-C.*, Vandoeuvres-Genève 1978, Entretiens, t. XXV.

[53] Siehe monographische Bearbeitung dieses Werks: T. Montero, *Ricerche sull' Heroikos di Filostrato*, Genova 1966.

[54] Siehe E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, Leipzig-Berlin 1904, S. 620. Eine sehr genaue Rhytmikanalyse dieses Textes gibt A. Quacqurelli, *La retoric antica al bivio*, Roma 1956, S. 161 f., Kapitel V: „Tra prosa matrica e prosa ritmica: la divisione dell' *Ad Donatum* in cola e commata".

künstlerischen Mitteln unterstreicht hierbei nicht den geringen Inhalt dieses Werks, sondern erdrückt ihn regelrecht. Schon der hl. Augustin[55] war deutlich angewidert von der aufgebauschten Beschreibung des Ortes im Weinberg, später wirft Erasmus von Rotterdam[56] dem hl. Cyprian vor, daß in *Ad Donatum* „nonnihil lusit apparatu pompaque sermonis".

Alldas deutet darauf hin, daß die Bearbeitung dieses Protreptiks für den hl. Cyprian „le plaisir de parler"[57] war. Die in seinen späteren Traktaten und Briefen bedeutend selteneren literischen Glanzstücke seines Talents lassen annehmen, daß er als Bischof von Karthago wohl mit Bedauern auf jene Annehmlichkeit verzichtete, die die Sorge um die Schönheit des Wortes mit sich bringt.

Toruń

---

[55] *De doct. Christ.* IV 14, 31.

[56] Im Brief an den Kardinal L. Pucci vom 31. Juli 1519, *Opus epistolarum D. Erasmi*, Bd. IV, Oxford 1922, S. 27, ep. 1000.

[57] Das ist der Titel der neusten Studien über die Rhetorik in der Literatur, die unter der Redaktion von B. Cassin, Paris 1986 erschien.

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

SIEVERS'S LAW AND THE LATIN VERBS IN *-IO*

By

JAN CYGAN

Eduard Sievers (1850–1932) was – according to W. P. Lehmann[1] – probably the most brilliant of the neogrammarians. Brugmann's junior by one year, he became a professor at the age of 21, and his long career at Leipzig made it one of the leading centres in linguistics. His main achievements were in three fields: phonetics, Old English, and alliterative metre.

The most definitive achievement of the 19th century linguistics may be in articulatory phonetics, and Sievers's control of the subject as the author of the *Grundzüge der Phonetik zur Einführung in das Studium der Lautlehre der indogermanischen Sprachen* (1876) has been surpassed only in details. But Sievers was above all a Germanicist with particular interest in Old English and a remarkably fine capability for analysing language. Among his legendary accomplishments was the identification of the Old English *Genesis* as a translation from Old Saxon before there was evidence for an Old Saxon poem on *Genesis*; it was later discovered in the Vatican. For Braune's "Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte" he wrote his *Angelsächsische Grammatik*, whose third edition (1898), reprinted in 1921, and again in 1942 by Brunner under the title *Altenglische Grammatik* has remained a model textbook of its kind. In his *Altgermanische Metrik* (1893) he gave a classification of the fundamental metrical types and subtypes of the hemistichs of the Germanic alliterative verse, based on a purely descriptive-statistical basis, which has been unsurpassed to this day[2].

What has come to be known as Sievers's law (or sometimes Sie-

---

[1] *A Reader in Nineteenth-Century Historical Indo-European Linguistics*, edited and translated by W. P. Lehmann, Bloomington and London 1967, p. 210.

[2] J. Kuryłowicz, *Die sprachlichen Grundlagen der altgermanischen Metrik*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Vorträge 1, Innsbruck 1970, p. 20 (reprinted in *Esquisses linguistiques*, II, München 1973).

vers-Edgerton's law, after two articles by Edgerton in *Language*[3]) was formulated in 1878 in a long discussion on „accent and phonology in the Germanic languages"[4]. It concerned the difference in the endings of the Gothic *-ja-* (= IE **-jo-*) noun stems, e.g. *harjis* 'army' (German *Heer*) vs. *hairdeis* 'shepherd' (German *Hirt*), and also in the (very numerous) verbal stems of the first weak conjugation (the verbs in *-jan*), e.g. *hafjis* 'thou heavest' vs. *sôkeis* 'thou seekst', etc.

In the form proposed by Sievers this "law of vocalic finals" ran: the vowel of a syllable of derivation is heavier after a preceding long than after a preceding short.

In modern terms we would say that there was an allophonic variation of the suffix, which in Proto-Germanic alternated between **-ja-* and **-ija-*: the former after short (better: light) syllables and the latter after long (better: heavy) syllables: Gothic *harjis* < **harja*, *hairdeis* < **herðija*. By a light syllable is meant a syllable containing a short vowel plus a single consonant, while a long vowel or a short vowel plus more than one consonant were heavy.

The phonetic motivation for the law is clear: while the consonantal resonant of the suffix made a tolerable cluster with a single preceding consonant, it would have made an overheavy one with an already existing cluster, so the resonant became vocalic and formed another syllable.

Writing in 1878, Sievers could not have been unimpressed by the historic Verner's law[5] of 1875, a single most influential publication in linguistics, which by explaining the last large set of exceptions to the Germanic consonant shift (Grimm's law) by adducing the accentual evidence of Sanskrit, led to the conviction that sound change takes place without exception.

The impact can be seen in Sievers's observing that a similar phenomenon occurred also in Vedic Sanskrit where in similar morphological contexts unaccented high vowels are consonantal after light stem syllables and vocalic after heavy ones. It is significant that Sievers gives his Sanskrit examples in two groups of words stressed on the stem and on the ending, respectively, though the placement of the accent is irrelevant here. Some of Sievers's Vedic examples (in his transcription) are: *aryá* 'nice', *divyá* 'divine' vs. *purviá* 'former', *bhâviá* 'future'; *ávya* 'coming from sheep', *gávya* 'consisting of cattle or cows', vs. *mártia* 'mortal', *áçvia* 'belonging or coming of horses'.

Sievers formulated his law with reference to the high front vowel/semivowel only, but in Sanskrit it concerns other resonants as well. Also, disyllabic stems with two light syllables behave like a heavy stem syllable.

On the other hand, the law does not seem to be Proto-Indo-European but

---

[3] F. Edgerton, *Sievers's law and IE weak-grade vocalism*, Language X 1934, p. 235–265, and *The Indo-European semivowels*, Language XIX 1943, p. 83–124.

[4] E. Sievers, *Zur Accent- und Lautlehre der germanischen Sprachen*, III: „Zum vocalischen auslautsgesetz", Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur V 1878, p. 63–163.

[5] K. Verner, *Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung*, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen XXIII 2, 1875, p. 97–130.

rather pan-Indo-European, it being not due to a common heritage, but rather to an identity of phonetic contexts. It can be found independently in different Indo-European languages. Since it occurs in definite morphological categories, it may be viewed as a morphologisation of a phonetic law.

It may well be that a manifestation of this law is transparent in Mycenaean Greek in the difference observed in the derivatives of the nouns in *-ēu-*, between the (adjectival) *pa-si-re-wi-ja-* = βασιλήϜια and the (substantival) *i-je-re-ja* = ἱέρεια[6].

For Latin, Niedermann[7] has shown that the repartition of the *-io* verbs between the third and the fourth conjugations followed Sievers's law, exactly as in the conjugation of the Gothic *-jan* verbs of the first weak conjugation (*hafjan* vs. *sôkjan*).

In Latin the verbs in *-io* are all genetically *-i*-stems. Most of them belong to the fourth conjugation, but some are included in the third, forming a subgroup of it (the *-io* verbs of the 3rd conjugation).

It is worth noting that the stems of the 4th conjugation are heavy syllables: a long vocalism (i.e. a long vowel or a diphthong) plus a consonant, or a short vowel plus two consonants, or else disyllabic stems, e.g. *sāgio*, *vāgio*, *prūrio*, *mētior*, *fīnio*, *pūnio*; *audio*, *haurio*, *saepio*, *saucio*; *sarcio*, *vincio*, *sentio*; *apĕrio*, *sepĕlio*, *desĭlio*, *amĭcio*, etc.

The verbs in *-io* of the 3rd conjugation, on the other hand, are light stems: a short vowel followed by a single consonant, e.g. *facio*, *iacio*, *lacio*, *specio*, *fugio*, *patior*, *quatio*, *fodio*, *gradior*, *capio*, *rapio*, *sapio*, *cupio*, **horior*, *morior*, *orior*, *pario*, etc.

The difference is, of course, restricted to the forms formed from the present stem, since this is where the *-jo-* suffix occurs.

According to Sievers's law, a long *ī* should follow the heavy syllables (and disyllabic stems), a short *ĭ* the light syllables. However, this straightforward opposition is preserved intact only before syllabic endings beginning with a consonant (like *-mus*, *-tis*, *-mini*, etc.) and before the final *-s*. Otherwise it undergoes certain deformations due to the operation of some general laws of Latin phonology.

In the first place, in Latin there is the well-known supreme rule of the shortening of vowels before vowels (*vocalis ante vocalem corripitur*). Thus the original long *ī* of the stem is shortened before the endings which begin with a vowel. Hence no difference between *punio*, *puniunt*; *puniebam*, etc.; *puniam*, etc. and *capio*, *capiunt*; *capiebam*, etc.; *capiam*, etc.

A similar shortening (*ī* > *ĭ*) occurs also before final consonants (except *-s*), thus *punĭt* like *capĭt* (but *punīs* unlike *capĭs*).

---

[6] J. Safarewicz, *Aktualne zagadnienia dotyczące języka greckich tekstów linearnych*, Eos L 1959–60, 2, p. 3–13 (reprinted in: *Studia językoznawcze*, Warszawa 1967, p. 91).

[7] M. Niedermann, *Une loi rhythmique proéthnique en latin*, Mélanges de linguistique offerts à M. Ferdinand de Saussure, Paris 1908, p. 43.

The above mentioned forms are those in which the *-io* verbs of the 3rd conjugation follow the paradigm of the 4th.

Secondly, Latin unstressed short *ĭ* when followed by *r* was lowered to *ĕ* (perhaps a kind of shwa), cf. *cinis*, *cineris* (< **cinisis*); *pulvis*, *pulveris*, etc. Consequently, there is no unstressed **-ĭr-* in Latin. Hence the identity of the forms of the *-io* verbs with the forms of the consonantal 3rd conjugation, where *-ĕ-* is the linking vowel before *r*: *capĕrem*, *capĕris*, etc.; *capĕrer*, etc.; *capĕre*, like *legĕrem*, *legĕris*, etc.; *legĕrer*, etc.; *legĕre*.

Similarly, a final short *-ĭ* is lowered to *-ĕ*, thus *capĕ* like *legĕ*.

Those are the forms where the short stem *-io* verbs have adopted the paradigm of the 3rd (consonantal) conjugation.

The Janus-like nature of the light stem *-io* verbs is seen in the paradigm of the present:

The forms *capio*, *capiunt* do not differ from the corresponding forms of the 4th conjugation due to the rule *vocalis ante vocalem*.

The form *capĭs* differs from the corresponding 4th conjugation form, but the original short *ĭ* of the stem coincides with the short linking vowel, making it indistinguishable from the consonantal verbs.

The form *capĭt* is identical with the corresponding form of both the 4th and the 3rd conjugations, since the long *ī* is regularly shortened before final *-t*, and the short *ĭ* of the stem is identical with the linking vowel; there is then a double neutralisation here: *capĭt* is both like *audĭt* and like *legĭt*.

The forms *capĭmus*, *capĭtis* preserve the original short stem vowel *ĭ*, differing in this respect from the heavy syllable stems in *ī* of the 4th conjugation, and identifying themselves with the 3rd conjugation, like the form *capĭs*; but unlike in the forms of the 2nd person singular the difference here bears directly on stress placement.

In the imperative form *capĕ* the final short *-ĭ* has passed into *-ĕ*, thus identifying the form with that of the consonantal verbs.

The infinitive *capĕre* displays the passage of the unstressed *-ĭr-* into *-ĕr-*, identifying the form with that of the consonantal stems. (The stress is of course different from that in the 2nd conjugation.)

Thus the original difference of the stem vowel quantity (*ī* vs. *ĭ*) is preserved before the final *-s* and before endings which do not begin with *-r*. Vowel quantity does not bear on the stress placement before the non-syllabic endings, nor before the disyllabic *-mĭni*. It does affect stress before monosyllabic endings. Before *r* the original difference appears as *ī* vs. *ĕ*, and of course affects stress.

It is also worth noting that, although the exceptional imperative form of *facio* is *fac* (like the exceptional imperatives of the consonantal stems *dic*, *duc*, *fer*), there are traces of the old *-ĭ* (in the form of *-ĕ*) in the compounds *confice*, *effice*, *interfice*.

The conjugation of the compounds (with preverbs) is sometimes different from that of the simplicia and betrays their provenience, cf. *pario*, *peperi*,

partum (3rd conjugation), but *reperio*, *repperi*, *repertum* (4th conjugation); similarly *iacio* vs. *amicio*, *sapio* vs. *resipio*, etc. That is because such a compound is a disyllabic stem, hence the preservation of the long *-ī-* of the suffix; a simplex with a single light syllable has a shortened suffix vowel.

Genetically, then, the verbs in *-io* of the 4th conjugation, as well as those in *-io* of the 3rd conjugation are primarily one class, their differentiation being secondary, depending on the stem syllable structure.

In Germanic both the heavy and the light syllable stems still belong to the same conjugation (the first weak conjugation). *Nota bene*, a comparison of Latin conjugation with Germanic is not at all out of place. Latin consonantal verbs of the 3rd conjugation correspond to the Germanic strong verbs, those of the other (vocalic) conjugations – to the Germanic weak *-ja*-stem conjugations. The **-jo-* suffix, lost in Latin due to contractions (cf. *amo* < **amajo*, *moneo* < **monejo*, *finio* < **finijo*) has still left traces in Greek (τιμάω, φιλέω, etc.) and is well preserved in Slavic (cf. Russian *čitaeš'*, *sineeš'*, *pišu* < **pisju*; in Polish there were contractions as in Latin, cf. *czytasz* < **czytajesz*).

Consequently, the Latin verb forms *sagio*, *sagīs*, *sagītis*, on the one hand, and *capio*, *capĭs*, *capĭtis*, on the other, can be legitimately compared with, and exactly correspond to the Gothic verb forms *sôkja*, *sôkeis*, *sôkeiþ* 'seek' and *hafja*, *hafjis*, *hafjiþ* 'heave', respectively (Gothic *ei* = *ī*).

Latin simple verbs in *-io* are still seen to waver between the 4th and the 3rd conjugations[8]. E.g. *facio* used to have the 2nd p. sg. *facīs* (with a long *ī*), and *pario* had the inf. *parīre* in Plautus. Many verbs of the 3rd conjugation had doublets with the *-io* suffix, e.g. *pinsio* beside *pinso*, cf. also the perfect *lacessivi* from **lacessio*, a doublet of *lacesso*. In the classical period *facio* and *cupio* belong already to the 3rd conjugation, but in Plautus we have *facīs*, *cupīs* (like *audīs*), *adgredīmur*; in Lucretius *adorītur*, in Ennius *morīmur*, etc. It is quite possible that these verbs in *-io* of the 3rd conjugation formed that link which caused the indicative of the imperfect and future of the 4th conjugation to be transformed on the model of the 3rd conjugation type: old *finibam* was replaced by *finiebam*, and *finibo* by *finiam*. The original appurtenance of *cupio* to the 4th conjugation is corroborated by the perfect *cupīvi* and the supine *cupītum*.

Although the division of the *-io* verbs between the 4th and the 3rd conjugations generally followed Sievers's law, there seem to be some exceptions. Leumann[9] still mentions five verbs in the 4th conjugation with a short stem vowel and a single consonant (actually a resonant: *r*, *l*, *n*, *v*): *ferio*, *sario*, *salio*, *venio*, *pavio*. It seems, however, that upon closer investigation, these too can be clarified individually.

The verb *sario* also occurs in the form *sarrio*, with a double consonant, thus a heavy stem syllable. In a similar fashion, at least one of the two verbs *salio* is also quoted as *sallio* in Lewis and Short's dictionary. The roots of both *sario*

---

[8] W. M. Lindsay, *A short historical Latin grammar* (2nd ed.), Oxford 1937.
[9] M. Leumann, *Lateinische Laut- und Formenlehre*, München 1963, p. 320.

and *salio* are believed by Niedermann (*o.c.*) to have included long resonants (whatever that may mean), *salio* consequently not being identical with the Greek ἄλλομαι.

The *v* of *venio* being a semivowel at the classical period may be taken to form a (rising) diphthong with the following vowel, the stem syllable then consequently counting as heavy. In a similar way we get a diphthongal vocalism in *pavio*.

Finally *ferio*, if transferred to the 3rd conjugation, would have an infinitive **ferĕre*, hardly distinguishable from *ferre*, since the snarling "littera canina" often exerts an influence on the preceding vowel: on the one hand the *r* yields an *ə* resonance, on the other, a sequence of unaccented *r*'s separated by a shwa is frequently reduced in rapid speech by the reduction of *eə* to syllabic *r*, and the loss of the shwa in a post-tonic position. The forms *ferĭmus*, *ferĭmur* would be quite like those of the verb *ferre*. Now, though cases of syncretism are common in *grammatical* paradigms, there is a tendency in language to maximalise differences between different *lexical* items. Thus, e.g. the identity of the form of the 3rd p. pl. of the Polish *uznają* 'recognise' in present and future tenses is tolerated, while the form of the 3rd p. sg. future tense *wyje* from *wyjeść* 'eat up' would be rather replaced by *zje*, etc., to keep it apart from the 3rd p. sg. present tense of *wyć* 'howl'.

The division of the *-io* verbs thus seems to follow Sievers's law fairly accurately.

If, however, the *-io* verbs are genetically of the 4th conjugation, why are some of them disjoined from where they really belong, and incorporated in the 3rd? The answer seems to be: because of their infinitive ending in *-ĕre* rather than *-īre*.

Now, we are used to the fact, and almost take it for granted, that verbs are cited in the infinitive in a dictionary, the infinitive being supposed to be their most neutral form (no person, number, etc.). However, this need not be so, for a good many reasons. Above all, the infinitive, like all the *nomina verbalia*, represents a superstructure in the linguistic system and is only a "second" verb in a sentence, the first being a finite verb which serves as a predicate. For that reason it is more appropriate to cite verbs in a finite form. The most rational way was that used by the Indian grammarians who cited verbs in the 3rd person (singular), the form that is most often used (with all subjects except the personal pronouns of the 1st and 2nd persons) and for that reason structurally unmarked. (Citing verbs in a finite form is still indispensable in English in the case of the modal preterite-presents which have no infinitive, e.g. *can*, *must*.). In Latin, however, the 3rd p.sg. has been shown above to be particularly ambiguous: while identifying the verbs of the 1st and the 2nd conjugations (*amat*, *delet*) it is no use in identifying those of the 3rd and the 4th (*legĭt* = *capĭt* = *audĭt*).

Unless the verb is an impersonal one (like *ninguit*, *licet*, etc.) in Latin (as in Greek) the dictionaries cite the 1st person singular, but in Latin, due to the

above mentioned contractions in the 1st conjugation this form does not permit to distinguish between the 1st conjugation and the 3rd (*amo* like *lego*). Actually, only the 2nd conjugation has an unambiguous 1st p. sg. (*deleo*), since *-io*, too, can be both 3rd or 4th. Hence the necessity of a "propping" device, in the form of an infinitive (*amo*, *amāre* but *lego*, *legĕre*), which in itself is formed from a present stem and is otherwise not indispensable. Consequently, it is often given in the last place in dictionaries, or replaced by the mere conjugation number.

The infinitive, which is thus made the deciding factor, holding the balance, shifts the light stem syllable *-io* verbs from the 4th conjugation into the 3rd. The resulting classification is patently formal and superficial. It is formal, because the majority of the forms of verbs like *capio*, etc. remain different from those of the consonantal stem verbs. And it is superficial, because the forms that are similar to those of the consonantal verbs are due to a phonological identification of morphologically different elements (the stem vowel vs. the linking vowel). *Linguistically*, then, the infinitive as a classification basis for Latin *-io* verbs seems a nonsense[10].

Wrocław

---

[10] Interestingly enough, there is a word for 'nonsense' which is borrowed from the name of another Latin verbal noun in Russian: *erundá* (< *gerundium*).

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

RAPPORTS DE VALEUR ENTRE DES MÉTAUX ET LA POLITIQUE MONÉTAIRE DE L'EMPIRE ROMAIN AU I S. AP. J.-C.

(JUSQU'À LA RÉFORME DE DOMITIEN)

Par

RYSZARD PANKIEWICZ

Vers la fin de la période républicaine le potentiel économique de l'État romain basait sur l'afflux de métaux provenants de butin de guerres, de contributions et des revenues de l'exploitation des provinces. Cependant le système monétaire en vigueur ne favorisa pas le fonctionnement de l'économie. C'étaient seulement les mesures entreprises par Auguste qui ont abouti au système monétaire original, mieux adapté aux besoins du temps[1]. L'établissement des relations strictes entre les unités et surtout l'introduction en circulation des monnaies divisionnaires en bronze, à côté des aurei de pleine valeur et des deniers d'usage courant suscita un ralentissement des tendances dévaluatrices tellement caractéristiques pour la république tardive et, avec la thésaurisation croissante des deniers, contribua dans un degré considérable à une stabilisation du rapport de valeur entre l'or et l'argent au niveau de 1 : 12,5[2].

---

[1] Voir entre autres: E. A. Sydenham, *The Coinages of Augustus*, NC XX, sér. 4, 1920, pp. 17 ss.; L. C. West, *Gold and Silver Coin Standards in the Roman Empire*, New York 1941, pp. 17, 34 ss.; G. Urögdi, *Der Fiscus, ein Pfeiler der augusteischen Politik*, Acta Ant. XVI 1968, pp. 24 ss.; A. Kunisz, *La genèse de l'organisation monétaire de l'empire romain* (en polonais), Katowice 1975, pp. 80 ss.; id., *Recherches sur le monnayage et la circulation monétaire sous le règne d'Auguste*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, pp. 13 ss.; F. de Martino, *Wirtschaftsgeschichte des alten Rom*, München 1985, pp. 377 ss; M. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic*, London 1985, pp. 256 ss.

[2] Dio Cocc. LV 12,4; Zon. X 36; Plin. NH XXXIII 13, 47; Tac. *Hist.* I 24; Suet. *Otho* 44 4; Lucian. *Pseud.* 30; Didym. ap. Prisc. *de fig. numm.* 18; L. C. West, A. Ch. Johnson, *Currency in Roman and Byzantine Egypt*, Princeton 1944, pp. 91 ss.; J. P. C. Kent, *Gold Coinage in the Late Roman Empire* (dans:) Essays in Roman Coinage Presented to H. Mattingly, Oxford 1956, p. 190; S. Bolin, *State and Currency in the Roman Empire to 300 A.D.*, Stockholm 1958, pp. 265 ss. Cf. Th. Buttrey, *Dio, Zonaras and the Value of the Roman Aureus*, JRS LI 1961, pp. 41 ss.; H. Mattingly, *The Roman Imperial Coinage*, vol. I, London 1923, pp. 26ss.; F. M. Heichelheim, *An Ancient Economic History*, vol. III, Leiden 1970, pp. 212 ss.; M. H. Crawford, *Finance, Coinage and Money from the Severans to Constantine*, ANRW II, 2, Berlin-New York 1973, pp. 560 ss.

Sur la durabilité de cette tentative au moins jusqu'à la réforme de 64 une influence importante exerçait — en plus de la stabilisation de la vie politique — l'annexion par Rome des provinces de Noricum, de Pannonie, de Mésie avec leur riches gisements d'or et d'argent, et d'Egypte avec ses réserves monétaires des Ptolémées. De même l'accès aux nouvelles mines ibériques a sensiblement amélioré les finances du pays[3]. Probablement à cette époque avait lieu une certaine diminution du taux d'intérêt et l'augmentation perceptible de prix des terrains en Italie.

Mais d'autre part on peut apercevoir dans les émissions ultérieures des réductions insignifiantes, néanmoins visibles de poids de monnaies. Les aurei de Tibère et de Caligula pesant à l'origine env. 7,72 g, eurent baissé plus tard jusqu' à 7,63 g, tandis qu'au début du Ier s. son poids s'élevait à 7,79 g. D'une façon analogue le denier ne garda plus le standard d'Auguste, c'est-à-dire 3,89 g, et pesa à peine 3,67 g[4]. Donc en tenant compte de la métrologie des pièces émises par Tibère, Caligula et Claude, les proportions des valeurs entre l'or et l'argent prennent la forme respectivement de 1 : 11,9, 1 : 11,9 et 1 : 12[5]. A son tour l'inscription de Theveste[6] apporte les renseignements supplémentaires et permet d'admettre pour tous les deux métaux un rapport de valeur de 1 : 12,2. Cet écart de niveau d'échange de l'or et de l'argent en comparaison avec celui du début du Ier s. semble attester que déjà vers la fin du règne d'Auguste et sous ses successeurs existaient quelques difficultés qui ont pris extérieurement une forme des crises créditeures, mais aussi d'une pénurie du blé et d'autres articles de première nécessité[7].

Les défauts de gestion économique se sont manifestés plus nettement pendant la crise financière de l'an 33 qui s'est terminée par l'ébranlement de l'équilibre fiscal du pays en raison de thésaurisation excessive ainsi que de manque des monnaies petites. Le déroulement de la crise fut renforcé par une coïncidence de plusieurs événements défavorables comme la cherté du blé par suite d'une mauvaise récolte et d'endettement des terres, des oscillations des prix de nombreuses marchandises de base à côté de la chute de prix des

---

[3] Cic. *ad. Att.* VII 18, 4, IX 9, 4, X 11, 2, X 14, 1; Dio Cocc. LI 21, 5; Suet. *Aug.* 41; T. Frank, *On Augustus and the Aerarium*, JRS XXXIII 1933, pp. 143 ss.; R. Syme, *The Spanish Wars of Augustus*, AJPh LV 1934, pp. 293 ss.; T. R. S. Broughton, *Cleopatra and the Treasure of the Ptolemies*, AJPh LXIII 1942, pp. 328 ss.; M. Grant, *Roman Imperial Money*, London 1954, p. 13; C. Nicolet, *Les variations des prix et la „théorie quantitative" de la monnaie à Rome*, Annales ESC XXVI 1971, p. 1213; M. Zaninovič, *The Economy of Roman Dalmatia* (dans:) ANRW II, 6, Berlin-New York 1977, pp. 796 ss.

[4] West, *Gold...*, p. 44 ss.; Bolin, *State...*, p. 182 ss.; D. R. Walker, *The metrology of the Roman Silver Coinage*, vol. I, Oxford 1976, pp. 14 ss.; A. Kunisz, *Le monnayage dans l'empire romain au I s. de n. è.* (en polonais), Katowice 1978, pp. 39 ss.

[5] Cf. West, *Gold...*, pp. 8, 42 ss.

[6] CIL VIII 1858.

[7] Suet. *Aug.* 42, 70; Tac. *Ann.* II 87, III 52, IV 7, VI 13; Paterc. II 77; App. XVI 117, 493, XVII 18, 73. Voir aussi Frank, *On Augustus...*, pp. 143 ss.; Z. Yavetz, *Plebs and princeps*, Oxford 1969, p. 96; M. K. Thornton, *The Augustan Tradition and Neronian Economics*, ANRW II, 2, p. 150.

terrains, le manque de crédits et la hausse de taux d'intérêt. Pour alléger les effets de la crise Tibère fût contraint d'accorder les crédits sans intérêts provenant des réserves du trésor d'État pour le total d'environ de 100 000 000 sesterces[8]. Des situations pareilles ont dû se répétér plusieurs fois sous Caligula, Claude, Néron et Domitien, pourtant les renseignements des sources sur ce point sont pour la plupart sporadiques et confus[9]. Notamment bien documentée paraît la hausse des prix tant des terrains que des articles de luxe et des objets d'usage quotidien, qui trouve une confirmation partielle entre autres par Suétone, mais en même temps l'étendue de cette tendance fût limitée à une période assez courte et en ce qui concerne les objets de luxe leur prix était dicté plutôt par la mode d'alors ou bien par une façon de vie prodigue. Néanmoins il est impossible de négliger le rôle ascendant de l'accumulation des biens matériels comme les résultats indirects de la reprise économique de début du Ier s. et en conséquence l'influence des facteurs purement économiques[10].

Ainsi donc il faut reconnaître d'une manière hypothétique l'existence d'une relation entre l'état de finances et le volume des réserves de métaux monétaires dans le fiscus Caesaris. D'ailleurs chez les auteurs antiques on trouve souvent des mentions sur les ressources minimes de métaux dans le trésor et sur les difficultés financières constantes de certains empereurs. Ainsi Tibère au moment de sa mort avait laissé dans le trésor 2 700 000 000 sesterces, son successeur Caligula réussit très vite à dissiper la grande partie des réserves ramassées et p. ex. pour la construction d'un cirque il a dépensé env. 124 000 livres d'argent. Une prodigalité similaire caractérisa Néron qui uniquement pour les donations aux particuliers a perdu 2 000 000 000 sesterces. Par contre Claude et les Flaviens disposèrent des ressources importantes en métaux monétaires. Pline l'Ancien, dans sa description du triomphe de Claude sur la Bretagne, rapporte que les habitants d'Espagne Proche et de Gaule ont donné en offrande à l'occasion de cette conquête et au titre de aurum coronarium 16 000 livres d'or sous forme de couronnes dans le temps où Claude lui-même se plaint maintes fois du trésor vide. Un peu plus tard Vespasien après avoir terminé les guerres civiles, également ne disposa guère des ressources de métaux précieux[11].

---

[8] Tac. *Ann.* VI 13–17; Dio Cocc. LVIII 21; Suet. *Tib.* 48; T. Frank, *The Financial Crisis of 33 A. D.*, AJPh LVI 1935, pp. 336 ss.; Nicolet, *o.c.* p. 1203 ss.; R.F. Newbold, *Social Tension at Rome in the Early Years of Tiberius' Reign*, Athen. LII 1974, pp. 110 ss.; H. Bellen, *Die Krise der italienischen Landwirtschaft unter Kaiser Tiberius (33 n. Chr.)*, Historia XXV 1976, pp. 217 ss.; de Martino, *o.c.* pp. 376 ss., 389.

[9] Voir p.ex. Suet. *Calig.* 38, *Claud.* 18; Tac. *Ann.* XII 44. Cf. R. Mac Mullen, *Enemies of the Roman Order*, Cambridge (Mass.) 1967, pp. 249 ss.

[10] Tac. *Ann.* III 52. Voir S. Mrozek, *L'évolution des prix en Italie au début de l'empire romain*, PP XXXIII 1978, pp. 273 ss.; E. M. Štaerman, *La Rome antique. Les problèmes du développement économique* (en russe), Moskva 1978, pp. 132 ss.

[11] Suet. *Calig.* 37, 42, *Claud.* 28, *Domit.* 12, *Vesp.* 16–19; Tac. *Ann.* VI 19, 1, *Hist.* I 20; Plin. NH XIII 91, XVIII 6, 35; Colum. *r. r.* X 1. Voir aussi C. H. V. Sutherland, *Aerarium and Fiscus during Early Empire*, AJPh LXVI 1945, pp. 151 ss.; A. H. M. Jones, *The Aerarium and the Fiscus*, JRS XL 1950, pp. 22 ss.; P. A. Brunt, *The Fiscus and its Developpements*, JRS LVI 1966, pp. 75 ss.; F. Millar, *The Fiscus in the First two Centuries*, JRS LVII 1967, pp. 9 ss.

L'état des finances du pays dépendait non seulement des recettes de guerres victorieuses, alors des butins et des tributs, mais aussi des grandes quantités des métaux provenant d'exploitation de mines romaines et du revenu des domaines impériaux et des provinces. Quoiqu'il soit difficile de déterminer l'importance de bénéfice d'exploitation des mines il existe quelques récits, peu nombreux, qui nous en donnent une idée; Pline l'Ancien rapporte que dans le temps de Néron l'exploitation des mines en Dalmatie apportait env. 50 livres d'or par jour tandis que les gisements espagnols les plus riches, ceux d'Asturie, de Galice et de Lusitanie en donnaient 60 livres. Bien qu'il soit risqué de comparer ces données avec celles de Polybe et de Strabon, elles pourraient suggérer une baisse de rendement des mines exploitées depuis 300 ans déjà. L'argument supplémentaire est constitué par les mentions fréquentes de Pline l'Ancien et de Strabon sur l'épuisement de certains gisements en Espagne[12]. Dans cette situation apparaissent les premiers signes de désordre économique dû surtout à l'accroissement des prix des métaux monétaires sur le marché. Il me semble que simultanément au début du règne de Néron le niveau de base d'échange de l'or et de l'argent fût augmenté et c'est justement ainsi que l'on peut expliquer l'abandon temporel d'émission des bronzes par l'atelier de Rome.

La réforme monétaire faite par Néron en 64 est revenue aux normes métrologiques et métalliques d'Auguste tout en conservant le schéma ancien des nominaux. Par conséquent, on a réduit le poids d'aureus jusqu'à env. 7,27 g et celui de denier à 3,41 g et en même temps on a baissé le titre de l'or jusqu'à 93%; pour comparer, la teneur d'argent au temps d'Auguste s'approchait de 98%[13]. Par la suite la proportion des valeurs entre l'or et l'argent a pris la forme de 1 : 11, et celle entre l'argent et l'orichalque de 1 : 33 tandis que plus tôt était en vigueur celle de 1 : 45[14]. En plus, Néron a limité les émissions de bronzes en gardant seulement celles d'orichalque, mais peu après, au plus tard en 66, il

---

[12] Plin. NH XXXIII 16, 54, 21, 66–67, 21, 77–78, 31, 96–98, XXXIV 47, 156; Strab. III 2, 8–9, IV 6, 7, V 1, 12, 2, 6, IX 1, 23, X 1, 9; Tac. *Ann.* XVI 2, *Vit. Agr.* 13, *Germ.* 43; Florus II 33; Avien. 158, 163; Gell. II 22, 29; Liv. XLV 18, 3; App. XI 20; Lucan. IV 298; Ps. Arist. *Mir. Ausc.* 93; CIL II 956, 2598, X 3964; O. Davies, *Roman Mines in Europe*, Oxford 1935, pp. 182 ss.; J. Burian, *L'administration des mines en Espagne dans le Haut-Empire* (en russe), VDI XXV 1959, pp. 129 ss.

[13] Voir G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.*, Helsingfors 1932, pp. 19 ss.; West, *Gold...*, pp. 56 ss., 96 ss.; Bolin, *State*, p. 187; A. Kunisz, *La réforme de la monnaie d'or et d'argent au règne de Néron de 64*, Wiadomości Numizmatyczne XX 1976, pp. 129 ss.; id., *Quelques remarques sur la réforme monétaire de Néron* (dans:) Les „dévaluations" à Rome, Rome 1978, p. 89 ss.; A. Savio, *La riforma monetaria di Nerone*, NAC I 1972, pp. 89 ss; L. Tondo, *La riforma neroniana*, RIN LXXVIII 1976, pp. 127 ss.; M. A. Levi, *Corso dei prezzi e riforma monetaria neroniana* dans: Les „dévaluations" à Rome, II, Rome 1980, pp. 173 ss. Cf. C. Gatti, *Nerone e il progetto di riforma tributaria del 58 d. C.*, PPXXX 1975, pp. 41 ss.

[14] Cf. K. Regling, *Wertverhältnis der Münzmetalle*, (dans:) *Wörterbuch der Münzkunde*, ed. F. v. Schrötter, Berlin 1930, pp. 41, 744; West, *Gold...*, pp. 8, 17; West, Johnson, *o.c.* p. 91; Bolin, *State...*, p. 265.

restitua le monnayage en cuivre; les aurei et les deniers ont subsisté dans leur forme réduite bien plus longtemps[15]. Il est intéressant de réflechir sur les motifs qui ont décidé des modifications citées. Une partie des chercheurs font lier la nécessité de la réforme aux dégats faites par l'incendie de Rome en 64 d'une part et des troubles économiques résultant de la montée des prix de l'autre, tout en mettant l'accent sur le côté financier du problème[16]. Ce point de vue paraît cepedant difficilement acceptable en raison de manque des sources nettes sur cette question[17].

Les autres auteurs rattachent la réduction d'aureus et de denier à la tentative de freiner la fuite des métaux précieux. Selon Pline l'Ancien, rien qu'en Inde partaient env. 100000000 sesterces par an, quoiqu'il soit difficile de constater avec certitude s'il s'agit de dépenses de tout l'empire ou bien exclusivement de sa capitale[18]. Il semble pourtant qu'au Ier s. l'exportation d'or touchait dans un moindre degré l'état des finances du pays au contraire de la fuite de l'argent relativement plus importante, comme l'a remarqué en parlant de l'époque de Claude et de Néron J. Schwartz[19]. Les constatations de A. Kunisz[20] qui s'appuie sur l'augmentation de la grandeur d'émission des deniers en résultat de la réforme de 64 sont encore plus concluantes. En confrontant la nouvelle politique de monnayage de Néron avec la suspension quasi-totale de battre des deniers dans la première période de son règne on conclut que la supposition de la hausse du prix de l'argent devient très probable. Une cause directe de l'abandon de l'émission constituait la conviction que la frappe des deniers sur la base en vigueur ne fût pas avantageuse pour l'État. En ce qui concerne la hausse du prix de l'argent, on essaie de l'attribuer à la fuite de métal en grande quantité en dehors du pays en suite d'échange

---

[15] West, *Gold...*, pp. 96ss.; Bolin, *State...*, p. 188; D. W. Mac Dowall, *The quality of Nero's orichalcum*, GNS XVI 1966, pp. 101ss; Levi, *o.c.* pp. 173, 179ss.

[16] Suet. *Nero* 45. Cf. Suet. *Calig.* 26–27, 39; *Claud.* 18, *Domit.* 7; Tac. *Ann.* XIV 42, 2, 45, 2, XV 40; Petron. 30, 76, 137. Voir aussi West, *Gold...*, pp. 58 ss.

[17] Voir M. H. Crawford, *Money and Exchange in the Roman World*, JRS LX 1970, pp. 40 ss.; M. I. Finley, *The Ancient Economy*, London 1973, p. 143; R. F. Newbold, *Some Social and Economic Consequences of the A.D. 64*, Latomus XXXIII 1974, pp. 858 ss.; Levi, *o.c.* pp. 173 ss.

[18] Plin. NH XII 84. Cf. Plin. NH VI 101; Tac. *Ann.* III 53; Herodian IV 15, 7–9, VI 7,9; Dio Chrys. *Or.* LXXIX 5–6. Voir E. H. Warmington, *The Commerce between the Roman Empire and India*, Cambridge 1928, pp. 272 ss.; G. Mickwitz, *Geld...*, pp. 19 ss.; id, *Le problème de l'or dans le monde antique*, Ann. d'hist. écon. et soc. VI 1934, p. 235; E. Lamotte, *Les premières relations entre l'Inde et l'Occident*, Nouv. Clio V 1953, pp. 83 ss.; M. Rabossi, *La coniazione di Nerone: la riforma dell'oro e dell'argento*, Acme VI 1953, pp. 479 ss.; A. H. M. Jones, *Inflation under the Roman Empire*, Econ. Hist. Rev. V 1953, pp. 293 ss.; S. Mazzarino, *Trattato di storia romana*, Roma 1956, pp. 248, 272 ss.; A. Bernardi, *The Economic Problems of the Roman Empire at the Time of its Decline*, dans: C. M. Cipolla, ed., *The Economic Decline of Empires*, London 1970, pp. 21 ss.; J. Schwartz, *L'empire romain et le commerce oriental*, Annales ESC XV 1959, pp. 18 ss.; Finley, *o.c.* pp. 132, 166; P. Veyne, *Rome devant la prétendue fuite de l'or=mercantilisme ou politique disciplinaire?*, Annales ESC XXXIV 1979, pp, 211 ss.

[19] J. Schwartz, *La monnaie et l'évaluation des prix en Egypte romain* (dans:) *Les "dévaluations" à Rome*, pp. 169 ss.

[20] Kunisz, *La réforme...*, pp. 130 ss.; id., *Le monnayage...*, pp. 78 ss.

commercial très animé avec l'est et les peuples germaniques qui préfèrent les deniers mais aussi comme résultat des contributions à payer et du reflux des métaux en caractère des butins de guerre[21].

L'analyse du contenu des trésors menée par S. Bolin[22] prouve que dans la période après la réforme de Néron les deniers qui affluaient sur les terrains germaniques sont aussi bien de type ancien, surtout les deniers de Caligula et de Claude, comme ceux frappés selon les standards nouveaux. En même temps la part des aurei césariens augmenta sensiblement et quoique avant le II s. ils apparaissent rarement dans les trésors germaniques, après cette date on remarque un changement très net; les données sur les trouvailles en Inde apportent les conclusions pareilles. La thésaurisation des métaux, d'argent en particulier, a donc atteint l'étendue remarquable. Comme cela résulte de la structure des trésors pompéiens, on économisait des sommes importantes en deniers. Par contre l'accumulation de l'or atteignit les dimensions plus grandes dans la période de Bas-Empire[23]. La pratique de l'accumulation d'argent a pris une certaine intensité en résultat de la stabilisation des relations de nominaux comme suite de la réforme d'Auguste. En voyant les conséquences économiques de ce phénomène le pouvoir tentait de réagir contre lui, mais ces contre-actions furent limitées surtout aux quelques règlements ayants pour but la réintroduction au marché les réserves cachées par des mesures administratives, ou bien aux confiscations des biens des citoyens parmi les plus riches[24]. P. ex. déjà sous Auguste l'État ordonna aux banquiers de placer les 2/3 de leur biens dans les propriétés foncières, mais au temps de Trajan cette participation n'égalait que 1/3. A son tour sous Marc Aurèle on l'a baissé à 1/4 des biens, ce qui pourrait témoigner à un certain degré de l'échec des semblables essais. Une autre promulgation limitait les quantités de l'argent liquide retenues à la somme de 60000 sesterces[25]. Cependant l'application des moyens plus efficaces et plus résolus pour restreindre la thésaurisation rencontrait une résistance considérable de la société.

La réforme de Néron a vraisemblablement modifié les divergences entre les parités officielles des métaux précieux — résultantes du système monétaire d'Auguste — et aussi les prix du marché, en ajustant la métrologie des unités particulières à la proportion des valeurs entre l'or et l'argent. Ainsi donc

---

[21] Voir S. Bolin, *Die Funde römischer und byzantinischer Münzen im freien Germanien*, DAI (RGK) XIX 1930, pp. 86 ss.; id., *Der römische denar und Greshams Gesetz*, dans: *Congrès intern. de num.*, II, Paris 1957, pp. 577 ss.; Bernardi, *o.c.* p. 38.

[22] S. Bolin, *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien*, Lund 1926, pp. 269, 287; id., *Die Funde...*, p. 94, 101 ss., 108 ss., 128 ss., 136; id., *State*, p. 336 ss.

[23] Tac. *Germ.* 5; Petron. 43, 53, 117; Suet. *Vesp.* 13; L. Breglia, *Circolazione monetale ed aspetti di vita economica a Pompei* (dans:) *Pompeiana. Raccolta di studi per il secondo centenario degli scavi di Pompei*, Napoli 1950, pp. 41 ss.; S. Mrozek, *Abundantia pecuniae. A propos de la richesse des affranchis à Rome*, Historia XXV 1976, pp. 122 ss.; id., *La thésaurisation de l'argent dans la Rome antique* (en polonais) Filomata 1980, pp. 95 ss.

[24] Plin. NH XVIII 6, 35; Tac. *Ann.* VI 19, 1; Suet. *Tib.* 49; F. B. Marsh, *The reign of Tiberius*, Oxford 1931, pp. 207 ss.; Mickwitz, *Geld...*, p. 30.

[25] Suet. *Tib.* 48; Dio Cocc. XLI 38, 1. Voir Nicolet, *o.c.* p. 1216.

symptomatique paraît l'accroissement décisif du volume de deniers frappés par les ateliers à partir de l'an 64. La fixation de niveau d'échange au profit de l'argent et au dépens de l'or fût effectuée par l'introduction d'un système nouveau des prix qui s'appuyait sur une réduction importante (de 14%) de taux métrologique de monnaie d'argent et moins prononcée (de 7%) de celle d'or tout en gardant les bronzes dans leur forme précédente et même comme le caractère bimétallique des relations pécuniaires. Cela a conduit à une baisse des prix de cuivre monétaire et simultanément a ouvert la voie pour les émissions en masse de toute catégorie des monnaies[26].

Un autre problème constitue la question si le système des valeurs adopté répondait aux exigences du marché et encore si l'établissement des équivalences nouvelles des métaux n'a pas contribué indirectement à l'intensification de la thésaurisation des deniers? Néanmoins il serait difficile d'exclure que la hausse des prix, mentionnée par Tacite, aussi bien que l'ébranlement du crédit à l'époque de la guerre civile de 69 constitua une conséquence lointaine de la réforme de 64[27]. Notamment curieux semble que les trésors de monnaies césariens thésaurisés avant Trajan consistaient en majorité des cas des pièces prenéroniennes; cette situation change seulement sous Hadrien. Par la suite on a tenté parfois d'interpréter des modifications de Néron de la politique du monnayage connue comme l'augmentation de caractère fiduciaire de denier. A. Segré et G. Mickwitz expriment la conviction qu'au Ier s. le denier fût la monnaie de pleine valeur tandis que S. Bolin estime que depuis la réforme de Néron il était l'unité fiduciaire, ce qui pourtant éveille certains doutes. Par contre, A. Kunisz admet qu'en 64 le denier a retrouvé son caractère de la monnaie de pleine valeur[28].

De toute façon les données numismatiques suggèrent que le niveau d'échange des métaux précieux en vigueur après la réforme de Néron subit quelques modifications dans la période des Flaviens. Vers l'an 70 une nette baisse du titre de denier se produisit et cela non seulement en comparaison avec les émissions des monnaies frappées dans les années 66–67. Déjà sous Vespasien le poids de denier diminua jusqu'à env. 3,2 g et celui d'aureus à 7,24 g. Et puis – dans le temps de Titus, les monnaies d'or oscillaient entre 7,15 et 7,23 g pendant que la teneur d'argent dans les deniers baissa jusqu'à 92% et parfois même à 80%. Ce n'est qu'à la fin du règne de Vespasien qu'elle a atteint à nouveau 90%[29]. La politique d'émission de Domitien démontre des

---

[26] Plin. NH XXXIII 13, 47, 46, 132; Walker, *o.c.* pp. 16 ss.; Kunisz, *Le monnayage...*, pp. 29, 77 ss.

[27] Tac. *Hist.* I 89; Mickwitz, *Geld...*, p. 26. Cf. F. M. Heichelheim, *Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus*, Jena 1930, p. 43.

[28] Mickwitz, *Geld...*, pp. 18 ss.; 44 ss.; West, Gold..., p. 57; Bolin, *Der röm. denar*, p. 577; id., *State...*, pp. 86 ss.; Kunisz, *Le monnayage...*, pp. 80 ss. Cf. H. J. Kellner, W. Specht, *Feingehalt und Gewicht des römischen Denars. Bemerkungen zu St. Bolin, State and currency*, JNG XI 1961, p. 51.

[29] Suet. *Vesp.* 16; R. Syme, *The Imperial Finances under Domitian, Nerva and Trajan*, JRS XX 1930, p. 55 ss.; West, *Gold...*, p. 64 ss., 75, 96 ss.; Bolin, *Der röm. denar...*, p. 584; id., *State...*, p. 55 ss.; Walker, *o.c.* p. 93 ss., 108 ss., 127; *Coinage and Finances in the Reign of Domitian*, Oxford 1983; P. M. Rogers, *Domitian and the Finances of State*, Historia XXXIII 1984, pp. 60 ss.

différences significatives par rapport à celle de Vespasien et de Titus, surtout du moment de la réforme monétaire de 82. L'essentiel de cette entreprise exécutée sur la base des réserves importantes des métaux consistait en l'accroissement du poids d'aureus jusqu'à env. 7,5 g et celui de denier à 3,32 g en augmentant la teneur en métal précieux à 94%[30]. Ces chiffres se placent entre les normes métrologiques d'Auguste et celles de Néron en dépassant de peu les dernières, ce qui résulte des proportions des valeurs entre l'or et l'argent en vigueur sous Vespasien, Titus et Domitien qui s'élevent á 1 : 10,1 1 : 10,2 et 1 : 10,4 respectivement[31].

Sans doute le simple fait de prendre l'initiative de modification du système des valeurs précédemment connu avec les bronzes inchangés dans leur métrologie témoigne de la croissance des tendances dévaluatrices à Rome, au moins dans la deuxième moitié du Ier s. Par conséquent les initiatives de Néron et plus tard de Domitien auraient pu avoir pour but une approche du niveau de prix officiels des principaux métaux monétaires de ceux du marché et en même temps une restitution du denier de pleine valeur en l'intégrant dans la circulation; toutefois une situation politique et économique peu stable a rendu plutôt impossible la réalisation pratique de ces projets[32]. La détérioration de la qualité des émissions imperceptible à l'origine entraîna des résultats défavorables qui n'avaient pas été prévisibles par les auteurs des réformes successives du système monétaire. En fin de compte les échecs dans la politique extérieure et intérieure n'ont conduit aux perturbations plus considérables dans le fonctionnement des structures d'Etat qu'à la fin du IIIe s., pourtant les premiers symptômes s'estompent beaucoup plus tôt, c'est-à-dire au tournant du Ier et IIe s.

Gdańsk

---

[30] West, *Gold...*, p. 75, 89 ss.; Bolin, *State...*, pp. 207 ss.; Walker, *o.c.* pp. 115 ss.; Kunisz, *Le monnayage...*, pp. 113, 119, 127.

[31] Cf. West, *Gold...*, p. 8.

[32] Cf. ibid., p. 75. Voir aussi S. Bolin, *Tax Money and Plough Money*, Scand. Econ. Hist. Rev. II 1954, p. 5; id., *Der röm. denar*, p. 585 ss.; M. Giacchero *Il progressivo peggioramente della monetazione romana da Nerone a Diocleziano*, SR XIV 1966, pp, 138 ss.

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

LA RECHERCHE PHILOLOGIQUE EN ITALIE DE 1945 À 1980*

Par

ANTONIO GARZYA

1. L'on sait que le terme „philologie" a diverses acceptions; nous en retiendrons ici seulement deux, qui nous semblent les plus courantes. Au sens strict on entend par philologie une discipline, qu'elle soit science ou art est un autre discours, qui a pour but la correcte, restitution et interprétation des textes transmis par la tradition. Au sens large la philologie peut être, pour le dire avec les mots de Wilamowitz: „die Aufgabe..., jenes vergangene Leben durch die Kraft der Wissenschaft wieder lebendig zu machen, das Lied des Dichters, den Gedanken des Philosophen und Gesetzgebers, die Heiligkeit des Gotteshauses und die Gefühle der Gläubigen und Ungläubigen, das bunte Getriebe auf dem Markte und im Hafen, Land und Meer und die Menschen in ihrer Arbeit und in ihrem Spiele...": la vie comme unité, la science philologique comme unité. Sans vouloir prendre ici position dans le débat, encore actuel, soulevé entre ces deux pôles extrêmes, nous dirons qu'à notre avis, si le premier semble intolérablement restrictif, le second est excessif dans son „omnicompréhension". La philologie est une discipline historique parce que les textes sur lesquels elle se pratique font partie de l'histoire et parce qu'elle se nourrit de méthode historique. Toutefois elle ne se substitue pas à l'histoire. Ses domaines d'élection sont la critique du texte et la critique littéraire; il est à exclure d'une part que la critique du texte puisse se réduire à pure technique et la critique littéraire à simple approche impressionniste, d'autre part que l'interprétation puisse se réduire à l'exégèse pure et simple du texte d'une oeuvre sans investir cette dernière dans la totalité de ses messages selon une optique à la fois multiple et unitaire. Il y a en outre d'autres disciplines lesquelles, bien que fournies d'autonomie propre, entrent souvent dans la sphère d'action du philologue, étant en étroite connexion avec l'interprétation en un rapport d'illumination réciproque. Telles, par exemple, la métrique, l'histoire de la langue, la stylistique. Elles aussi trouveront place dans notre discours.

---

* Texte d'une conférence donnée à l'Université de Varsovie en octobre 1987. Je suis très sensible à l'honneur que l'on me fait en la publiant dans cette revue.

Nous mettrons l'accent sur les réflexions que, durant la période considérée, les philologues italiens ont eu l'occasion de faire sur leur méthode de travail, sur les aspects disons 'théoriques' de leur production. Mais nous ne manquerons pas de prêter attention, en même temps, et dans une non moindre mesure, à la *praxis* du travail scientifique, tenant compte presque exclusivement des réflexions théoriques déduites de façon rigoureuse à partir du détail concret, au coeur de la recherche. Notre époque est celle de la méthodologie exaspérée, poussée le plus souvent par l'agressivité des idéologies et souvent aussi par la recherche d'une technicité fin à soi-même ou d'un scientisme tout en façade, quand elle ne l'est pas par l'absence de problèmes réels et par le vide mental. Nous ne voulons pas dire qu'il ne vaille pas la peine de réfléchir sur ses propres méthodes, parce que, comme on l'a justement observé (Keynes), celui qui refuse telles réflexions ou discussions théoriques finit tout simplement par accepter les théories de ses prédécesseurs. Nous disons seulement que les 'discours sur la méthode' n'ont pas tous une vraie raison d'être, et que l'immortel paradoxe de G. Hermann: „Wer nichts von der Sache versteht, spricht über Methode!" n'a pas perdu d'actualité, même en Italie.

Je désire encore ajouter à ce préambule que, bien qu'étant moi-même un philologue classique, j'aurai l'occasion cependant de toucher à d'autres secteurs d'étude. Une orientation de recherche est d'autant plus fertile que sont nombreux ses bancs d'essai, et en certains cas, par exemple celui de la critique du texte, l'échange d'expériences entre militants de différents secteurs — par exemple classique, roman — n'est pas seulement très profitable, mais devrait être à mon avis obligatoire, et non pour complaire à une „interdisciplinarité" de manière, mais pour obéir à une exigence intrinsèque de la recherche, qui veut récupérer des perspectives communes non moins que discuter sur des perspectives en contraste. J'éviterai naturellement toute velléité d'être complet. Le peu de temps que j'ai à ma disposition me l'interdit, et en tout cas j'en viendrais à dresser une liste interminable de titres, tout à fait inutile, et de plus incapable de soutenir la confrontation avec un quelconque répertoire bibliographique.

2. A l'occasion du 'quatre-vingtième anniversaire' de Benedetto Croce furent publiés deux volumes intitulés *Cinquant'anni di vita intellettuale italiana*. Ils portent la date de 1950 (1966²) mais la période considérée est celle qui va de 1896, année de la publication chez Loescher (Rome) des mélanges *Il concetto della storia nelle sue relazioni col concetto dell'arte*, à 1946. Dans cet ouvrage collectif, qui suscita de nombreuses critiques mais qui malgré tout représente un certain bilan, manque un chapitre sur la recherche philologique proprement dite; s'il y a des allusions à des travaux dans ce secteur, elles sont seulement occasionnelles et se trouvent dans des contextes d'autre genre. Pourtant la réalité avait été différente et ce n'est pas en partant de ces volumes que l'on pourra se faire une idée de la genèse de son évolution future. Cet épisode malheureux n'a pas en soi grande importance, mais il est instructif au point de

vue historique, et c'est pour cette raison que nous l'avons mentionné. Il dénote bien en effet un certain climat, encore en ce temps-là assez diffus en Italie à cause de quelques exaspérations, ou malentendus, à propos de l'idéalisme de Croce: avoir distingué, à tort ou à raison, sur le plan théorique le moment philologique du moment critique, ou proprement historiographique, amena parfois à une attitude de quasi-intolérance, ou de condescendance, vis-à-vis d'une activité sentie comme subalterne, et il ne servit pas à grand-chose que des savants avisés revendiquassent le caractère également spirituel d'opérations techniques telle que la conjecture, ou de disciplines auxiliaires comme la paléographie.

C'est un net revirement qui caractérise durant les années successives le cours de la recherche philologique en Italie, dans un juste équilibre de valorisation et développement des expériences nationales précédentes, et d'ouverture vers les tendances d'au-delà des Alpes.

Commençons par la critique du texte. Dans ce secteur la première moitié du siècle avait produit assez bien sur le double versant de la théorie et de la *praxis*. Il suffit de rappeler les deux noms de Michele Barbi (1867–1941) et de Giorgio Pasquali (1885–1952). De nombreuses contributions parmi celles que nous aurons l'occasion de citer naîtront de points de leurs discours restés interrompus. Michele Barbi mourut en 1941, trois ans après la parution de *La nuova filologia e l'edizione dei nostri scrittori da Dante al Manzoni*, qui est comme son testament spirituel. Giorgio Pasquali mourut onze ans après, en cette année 1952 qui vit la réédition anastatique de sa *Storia della tradizione e critica del testo* (1934[1]), et en même temps l'arrivée sur le marché italien de la *Textkritik* (1950[2]) de Paul Maas, dans une traduction présentée par Pasquali lui-même qui, comme on sait, s'était inspiré pour son volume de la recension qu'il avait faite de ce petit livre. Au terme de sa présentation il écrivait: „J'ai adhéré de tout mon coeur au travail de Paul Maas, à peine sorti de presse pour la première fois, et mon livre a en lui une de ses racines, peut-être la plus importante. Encore aujourd'hui j'admets avec lui qu'une *recensio* rigoureuse n'est possible que lorsque la *traditio* est vierge. Encore aujourd'hui je suis prêt à souscrire la proposition qui termine sa seconde édition: 'Contre la *contaminatio* on n'a pas encore découvert de remède'. Ceci en général; mais je crois que, dans des cas particuliers, on puisse imaginer des remèdes obtenant un bon résultat, comme des équations algébriques généralement insolubles peuvent se résoudre dans certains cas. C'était précisément une des visées de mon livre pour le moment en réimpression, hélas anastatique; mais j'ai promis d'ajouter bientôt un autre volume de corrections, intégrations, développements, de questions particulières. Je maintiendrai ma promesse si ma capacité de travail et l'aide de mes collaborateurs ne me feront pas défaut". Le destin ne voulut pas que Pasquali maintînt sa promesse, mais sa parole ne resta pas sans écho.

A mouvoir les eaux fut un essai du romaniste Arrigo Castellani: *Bédier avait-il raison? La méthode de Lachmann dans l'édition des textes du moyen âge*,

Fribourg 1957. La question cruciale dans la *constitutio textus* est le choix de la leçon variante dans le cas tout autre que peu fréquent où le critère mécanique de Lachmann (sur trois témoins indépendants prévalent deux contre un) ne peut être appliqué. Joseph Bédier, dans son article devenu célèbre *La tradition manuscrite du 'Lai de l'ombre'. Réflexions sur l'art d'éditer les anciens textes* (Romania LIV 1928, pp. 161–196, 321–356) et dans beaucoup d'autres écrits, avait dénoncé l'inefficacité, au moins pour les textes romans, de la méthode de Lachmann, partant de la constatation que les stemmas pouvaient être renversés avec extrême facilité. Il voyait la raison de ce phénomène aussi dans le fait que la très grande majorité des stemmas était, à son avis inexplicablement, à deux branches et donc soumise au seul *iudicium* de l'éditeur: devant une si grande incertitude il est préférable – disait paradoxalement le grand philologue – de renoncer au préalable à toute forme de *recensio* et de s'en tenir à un seul manuscrit, dont la physionomie ne soit pas ambiguë. La théorie de Bédier, tout en ayant produit beaucoup d'adeptes, fut toujours loin de susciter des consentements unanimes. Mais Castellani la remettait en discussion avec originalité, en affrontant surtout le *Schwerpunkt* de la fréquence des stemmas bifides et prenant position aussi sur l'argument statistique et sur l'argument historique que Paul Maas (*Leitfehler und stemmatische Typen*, dans BZ XXXVII 1937, pp. 289 ss.) avait fournis pour en donner une explication plausible. Le thème fut repris par Sebastiano Timpanaro dans deux articles publiés en 1959 et 1960 dans les SIFC et réunis ensuite dans le livret *La genesi del metodo del Lachmann*, Florence 1963, Hambourg 1971². Il accueillait en bonne partie, en les complétant et précisant, les idées de Castellani et parvenait à des résultats de considérable intérêt théorique que nous ne pouvons ici que mentionner brièvement:1. Les stemmas à trois ou plus branches ne sont en réalité pas du tout aussi rares que l'on pourrait croire en se basant sur l'opinion de Bédier et sur les calculs statistico-probabilistes de Maas (sur vingt-deux stemmas possibles avec trois témoins un seul pourrait être tripartite); 2. du fait que les stemmas bifides semblent constituer malgré tout la grande majorité, l'on peut donner des explications valides aux points de vue logique et historique, telles que l'on peut exclure que la fréquence de la dichotomie ne remonte à rien d'autre – comme le voulait Bédier – qu'à l'aspiration inconsciente des éditeurs à se réserver pleine liberté d'action dans la *selectio*. Nous ne retiendrons qu'une seule de ces explications à cause aussi de son importance normative fondamentale et qui échappe à l'attention courante. C'est le cas du faux bipartitisme, qui se vérifie quand, étant donné un exemplaire X qui ait subi à un certain moment un grave dégât matériel (chute de folios ou semblable) et supposant qu'on en tire, indépendamment l'une de l'autre, la copie A avant le dégât, les copies B et C après, on substitue dans le stemma à A un sous-groupe BC inexistant au lieu de considérer séparément A, B, C (à moins que, bien entendu, on n'ajoute à l'héritage du dégât mécanique, qui ne peut valoir comme *error coniunctivus*, la présence d'*errores coniunctivi* authentiques).

Le livre de M. Timpanaro, bien qu'il ait comme objet principal une recherche, jamais tentée à une telle profondeur et assez surprenante, sur les précédents de ce qui sera dans la suite appelé, quelque peu abusivement, la 'méthode di Lachmann', contient aussi d'autres observations qui ne sont pas à négliger pour un exercice correct de l'ecdotique. Par exemple à propos de l'importance du critère géographique dans l'évaluation, au cas où la raison stemmatique n'est pas utile, des témoins porteurs de variantes, critère introduit pour la première fois par Lachmann dans la préface à son *editio maior* du Nouveau Testament (1842), tiré au clair dans la suite par Pasquali dans la perspective de la 'nouvelle linguistique' (loi des aires latérales) et rappelé dans la suite, entre autres, par Vittorio Santoli pour la critique des textes populaires (*Studi e problemi* cités *infra*, p. 111–118); ou à propos de la contamination, problème crucial et encore irrésolu dans le débat critico-textuel, sur lequel nous reviendrons; ou bien sur la portée réelle de certaines théories de Pasquali. „Recentiores non deteriores" s'intitule, comme on sait, un des chapitres centraux de son ouvrage inspiré, mais pas aveuglément, par les positions méthodologiques de Wilamowitz, de Traube et surtout de Schwartz, lesquels avaient avancé des réserves sur l'axiome de Lachmann: „Recensere... sine interpretatione et possumus et debemus" et avaient refusé tout écart entre *recensio* et *interpretatio*. „Eh bien! – écrit Timpanaro – surtout en Italie, dans un milieu saturé d'idéalisme, et donc de polémique aveugle contre toute classification et toute 'mécanisation',... l'oeuvre de Pasquali parut une invitation à ne pas tenir compte de l'autorité majeure ou mineure des manuscrits, à renoncer à tout effort de classification généalogique, à mettre *recentiores* et *vetustiores* sur le même plan et à constituer le texte seulement sur la base de critères internes". Pasquali lui-même, bien conscient du danger, observait dans sa préface à la réimpression de sa *Storia*... de 1952: „Je crains que mon oeuvre n'ait à ce point de vue plus nui qu'aidé, et je sens le devoir d'avertir les débutants, et aussi les débutants d'un certain âge, ὀψιμαθεῖς de cette philologie, à être prudents". Timpanaro éclaircit à fond la position de Pasquali démontrant comment en effet il ne confia jamais l'*ars critica* au pur *iudicium* (en ceci la différenciation, par exemple, entre lui et son maître Girolamo Vitelli) ni jamais méconnut la validité de la méthode de Lachmann vis-à-vis des ainsi dites '*recensiones* fermées'. Mais il y a un autre point. Son sens historique remarquable avait porté Pasquali à considérer avec intérêt les conditions ambiantes de la transmission des textes, convaincu de l'aide que leur connaissance aurait apportée „non seulement à l'histoire du texte, mais au texte lui-même" (p. 177, 1). De prémisses analogues naissent en particulier les travaux 'd'histoire des textes', nombreux et en eux-mêmes méritoires, de l'école française créée par Dain. Et toutefois Timpanaro fait bien de modérer les enthousiasmes, puisque l'histoire du texte ne se révèle en réalité utilisable pour la critique du texte – en pratique, „pour mettre fin aux divergences en cas de *recensio* ouverte" Pasquali, p. 160 – que dans une mesure restreinte et dans des cas rares, n'ayant pour le reste qu'une valeur en soi comme contribution

à l'histoire de la culture et au *Fortleben* des auteurs. En effet ce n'est pas un hasard si déjà en 1961, dans l'ouvrage collectif bien connu *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, aussi bien Hartmut Erbse que Karl Büchner revendiquaient la nécessité de distinguer entre *Textgeschichte* et *Textüberlieferung*.

Dans les années Soixante d'autres intéressantes contributions méthodologiques sont à signaler. Eugenio Grassi, disparu prématurément, écrit sur le concept d'archétype et sur les difficultés relatives (AR VI 1961, p. 150 s.), Giovan Battista Alberti sur les concepts de 'recensio ouverte' et de 'recensio fermée' (SIFC XL 1968, pp. 44–60, étude qui dans la suite a conflué, avec d'autres, dans le volume *Problemi di critica testuale*, Florence 1979), et sur la difficulté terminologique relative, Franca Brambilla Ageno publie la première édition (1967, 1975²) de son traité non dépourvu de notations originales *L'edizione critica dei testi volgari*. Un événement important fut en 1960 le „Convegno di studi di filologia italiana nel Centenario della Commissione per i testi di lingua". Des philologues, classiques aussi, y intervinrent et des linguistes de diverses orientations, et les Actes publiés à Bologne l'année suivante (sous le titre *Studi e problemi di critica testuale*) fournissent un bon panorama de l'état des études au terme de la première quinzaine d'années de l'après-guerre. Il est intéressant de relever la présence des linguistes. Certaines tendances méthodiques qui furent alors seulement effleurées auraient eu une certaine vogue plus tard: Luigi Heilmann, par exemple, traita de *Statistica linguistica e critica del testo* (pp. 173–182), Benvenuto Terracini d'*Analisi stilistica e critica testuale* (pp. 219–239). Parmi les contributions plus conformes à la problématique traditionnelle nous rappellerons celles de Maria Corti et de Cesare Segre. La première (*Note sui rapporti fra localizzazione dei manoscritti e recensio*, pp. 85–91) reproposait „la légitimité de transférer dans une certaine limite la méthode géographique de la linguistique à la critique textuelle" jusqu'à „marquer les lignes d'un schéma de diffusion qui, dans une certaine limite, se superpose au schéma de dérivation". Segre (*Appunti sul problema delle contaminazioni nei testi in prosa*", pp. 63–67) présentait, bien que sous une forme axiomatique, certaines observations sur la méthodologie des contaminations en partant de l'étude de la tradition du *Bestiaire* de Richart de Fornival. Il s'agit parfois de l'éclaircissement de notions déjà acquises et en un certain sens évidentes (par exemple que les contaminations se multiplient avec la croissance de la diffusion d'une oeuvre, qu'une chose est contaminer, autre chose transcrire à partir de deux exemplaires alternativement, etc.), ou de tentatives de classification des contaminations (en raison du nombre d'exemplaires collationnés par le copiste et de l'intensité de la collation elle-même), ou bien de plus subtils procédés aptes à la découverte et à l'analyse des contaminations (attention aux erreurs de tout un groupe plutôt qu'à celles d'un de ses représentants, aux variations dans la présence de leçons de provenance suspecte au cours d'un texte, etc.).

En 1969 (1983²) fut traduite en Italie la partie générale du mémoire de Hermann Fränkel *Einleitung zur kritischen Ausgabe der Argonautika des Apollonios* (Göttingen 1964). Peut-être l'intérêt théorique en soi de ces pages fut-il surévalué, mais l'année suivante elles fournirent au romaniste Alberto Vàrvaro l'occasion d'une série de réflexions pertinentes sur la *praxis* de l'ecdotique surtout en vue de son application, par opposition, à des textes classiques et romans. Je rappellerai, par exemple, certaines précisions terminologiques instructives introduites par l'auteur. Il désigna comme „compétence" et „plausibilité" respectivement la validité d'une leçon „en raison de la position stemmatique du manuscrit par rapport à l'ensemble de la tradition" et „la validité qui dépend de la qualité intrinsèque de la leçon dans son contexte"; il emploie les définitions d'„inactive" et „active" pour les traditions respectivement exposées à des transformations, pour ainsi dire, physiologiques (celles de certains textes classiques diffusés seulement par des centres de copie spécialisés) et pathologiques (celles de beaucoup de textes romans – mais aussi, ajouterons-nous, byzantins – non conditionnés par le contrôle respectif de *scriptoria* professionnels). Bien qu'avançant des réserves substantielles, M. Vàrvaro ne refuse pas au préalable les positions de Bédier et propose une casistique qui, selon les nécessités, prévoit pour la *constitutio textus*, ou la reconstruction de l'archétype (*recensio* fermée, exclue par les partisans orthodoxes de Bédier), ou le choix du „manuscrit le plus digne de foi au point de vue de la compétence, intervenant sur le plan de la plausibilité chaque fois que la situation l'impose" (traditions non homogènes, dans lesquelles l'individuation des rapports stemmatiques n'est pas constante, et pour lesquelles il faut ne pas choisir au hasard, mais entreprendre une recherche sur toute la tradition avant de choisir le manuscrit de base), ou bien l'impression du texte transmis par l'un ou par l'autre, ou par plusieurs ou par tous les témoins, éliminant, où c'est possible, seulement des fautes intolérables (solution propre à Bédier pour des traditions profondément contaminées ou extrêmement actives).

Les années Soixante-dix voient s'affirmer en Italie, aussi dans la sphère de la critique textuelle, des suggestions statistico-mathématiques, sémiologiques, anthropologiques.

Dans ses *Principi di critica del testo* (Padova 1970, 1978²), non dépourvus d'utiles variations et précisions à l'égard de la *Textkritik* de Maas, et valides surtout pour l'exemplification tirée du domaine roman, D'Arco Silvio Avalle se propose „la translittération de la terminologie courante en systèmes de signes plus formalisés" dans le but d'éliminer les „obstacles qu'une terminologie substantiellement anthropomorphiste oppose en fait à la solution" de divers problèmes. Dom Jacques Froger avait manifesté des préoccupations analogues quelques années auparavant (*La critique des textes et son automatisation*, Paris 1968) non sans obtenir des échos aussi en Italie (voir, par exemple, G. Zarri, *Linguistica algoritmica e meccanizzazione della* collatio codicum, et *Il metodo per la* recensio *di Don Quentin esaminato criticamente*

mediante un algoritmo per elaboratore elettronico, Lingua e stile III 1968, pp. 21–40 et IV 1969, pp. 162–182). A propos, par exemple, du modèle généalogique Dom Froger lamentait: „Les arbres généalogiques des manuscrits... ne parlent que de 'pères' et de 'fils': où sont les mères? Voici une curieuse parthénogenèse masculine", mais ce qu'il proposait de substituer: un graphème orienté par la „loi de la correspondance" ne changeait pas beaucoup somme toute la substance des choses. Et du reste M. Avalle lui-même n'hésite pas à reconnaître que „les instruments" qu'il emploie „provenant de la théorie des fonctions – théorie des ensembles, graphèmes, etc. – et en général de la mathématique – probabilité, calcul combinatoire – ne contribuent certainement pas à modifier de beaucoup l'assiette logique et les procédés de notre science". Donc beaucoup de bruit pour rien? Je ne dirais pas. A condition que l'on n'oublie pas que l'ecdotique est une science historique, une *Geisteswissenschaft*, et non une science naturelle, il n'est pas exclu qu'elle puisse aussi recevoir de l'aide d'instruments non canoniques. Par exemple, mérite d'être notée l'application, illustrée par Avalle, du calcul combinatoire aux fins de l'identification des manuscrits contaminés et de la discrimination en eux entre le texte de base et le texte de contamination. Par ailleurs, le critère du choix dit de l'„hypothèse économique", déjà formulé par Archibald A. Hill (*Some Postulates for Distributional Study of Texts*, Studies in Bibliography III [1950–51], pp. 63–95) aussi en réponse à l'„argument de Bédier", acquiert de cette façon un fondement valide.

Dans le domaine de l'ecdotique a trouvé également plus d'un écho le structuralisme. Gianfranco Contini parle de „La critica testuale come studio di strutture" (*Atti del II Congr. Int. di St. del Diritto*, 1971, pp. 11–23); il imagine le texte comme un système et emploie le concept de „système correcteur", dans la conviction que des rapports organiques relient les corrections apportées aux textes par les copistes (et aussi par les auteurs); il introduit le concept de 'diffraction' pour indiquer la „dispersion des variantes", un phénomène capable de faire repérer avec un bon degré de certitude objective la *lectio difficilior* (*Scavi alessiani*, Linguistica e filologia. Omaggio a Benvenuto Terracini, Milan 1968, pp. 57–95, et déjà *Ancora sulla canzone 'S'eo trovasse Pietanza'*, Sic. Gymn. VIII 1955, p. 134). Naturellement de telles considérations peuvent servir quand la condition de la tradition exclut la *selectio* mécanique. Dans le cas de variantes adiaphores, par exemple, le choix par *iudicium* pourra être moins aléatoire s'il est garanti également par la cohérence du système. Une application particulière du critère a été faite à propos des variantes d'auteur, un ancien thème de la critique du texte revenu en vogue ces derniers temps aussi sous la suggestion indubitable exercée par l'ainsi dite „critique des variantes", qui rentre toutefois dans la sphère de la critique littéraire. L'on peut consulter à ce sujet les articles de Contini recueillis dans le volume *Varianti e altra linguistica* (Turin 1970) ou de Segre dans le volume *I segni e la critica* (Turin 1969. 1976³), où il faut voir surtout l'essai „Le varianti di Soledades VI" (de Machado). Le même Segre (*Critica testuale*,

teoria degli insiemi e diasistema, 1976, et ensuite dans *Semiotica filologica*, Turin 1979, avec d'autres études, dont *Il testo come trascrizione* de 1978) a emprunté à la linguistique le concept de diasystème. En dialectologie on désigne par ce terme, créé par U. Weinreich (*Languages in Contact*, New York 1953), „ou le supersystème auquel peuvent se rapporter deux systèmes similaires, ou bien le système de compromis entre deux systèmes de contact". Segre applique la seconde acception aux transcriptions médiévales, conçues comme un compromis entre le système stylistique ou culturel du texte et celui du premier copiste, à l'origine, et puis des copistes successifs, de telle manière que „l'individuation d'un *stemma codicum* coïncidera avec une stratigraphie des différents diasystèmes coexistant dans un texte". Les conséquences d'un tel procédé sont synthétisées par l'auteur en ces mots: „Aux disciples de Bédier, qui défendent le caractère concret du document dans chaque manuscrit, on peut en effet démontrer que ce caractère concret cèle la présence simultanée et souvent l'antagonisme de deux ou plusieurs systèmes, lesquels offusquent les rapports structuraux du texte. D'autre part, le concept de diasystème amène à considérer un peu primitif le concept de reconstruction, plus ou moins mécanique, du texte. Il est préférable de lui substituer celui d'interprétation de systèmes et diasystèmes". Segre déclare de tendre non à miner la validité de la méthode de Lachmann, mais „à en améliorer l'optique et à enrichir ses procédés".

Dans ce cas aussi il faut dire que les nouveautés sont plus dans la terminologie que dans la substance, et que de toute façon, si en théorie l'idée d'un conflit entre systèmes est admissible, l'assignation d'une variante à l'un ou à l'autre de ces systèmes sera incontestable seulement dans des cas rarissimes: tout restera, encore une fois, une question de *iudicium*. Par ailleurs, le concept de diasystème pourra valoir dans le cas de textes consciemment remaniés par les copistes. Nous pensons en particulier à des textes d'usage instrumental ou d'entretien, non défendus, ou peu défendus, par le prestige de l'auteur et donc exposés à toute mainmise. Pour eux l'éditeur, si d'un côté il devra, dans les limites du possible, viser à la reconstruction de l'archétype, de l'autre il devra exhiber en parallèle, par exemple au-dessus ou au-dessous de la ligne, les variantes secondaires procédant des diasystèmes dans lesquels le système originaire s'est fractionné. C'est le critère, par exemple, suivi par Giulio Guidorizzi dans l'édition de l'*Onirocriticon* du pseudo-Nicéphore (Naples 1980). Le même critère pourra être adopté pour certains des romans grecs médiévaux, pour certains textes hagiographiques ou de médecine populaire, et semblables. De ce critère tiendra compte également l'équipe pour l'édition de l'*Encyclopédie médicale* (livres IXe–XVIe) d'Aétios d'Amida, que je dirige, dans le cadre du CMG de l'Académie des Sciences de la R. D. A.

Nous esquisserons maintenant l'apport que, dans la recherche italienne, des expériences provenant de secteurs plus ou moins contigus semblent pouvoir donner à la critique du texte.

Sans vouloir céder à un panoralisme de manière, il nous semble hors de doute que l'étude de l'oralité (et de l'ʿauralitéʾ) de la composition et de la diffusion puisse intervenir dans la définition de la genèse de certaines variantes adiaphores. Dans une communication, faite lors d'un Congrès international qui a eu lieu à Naples en 1979, sur le thème *La critica testuale greco-latina oggi. Metodi e problemi*, Bruno Gentili a mis l'accent sur cette question (*L'arte della filologia*, dans les *Atti*, Rome 1981, pp. 9–25), citant un exemple d'Anacréonte (fr. 422 P.) et un autre de l'*Hymne homérique à Apollon* (vv. 146–150, 165–172). Dans le domaine roman ont attiré l'attention sur ce problème Contini (aussi pour la *Commedia* de Dante), Avalle (à propos de 'traditions latentes', parmi lesquelles pourraient se trouver les traditions orales), Vàrvaro. Naturellement il s'agit de problèmes sur lesquels encore une fois on pourra dire quelque chose de certain seulement dans des cas rarissimes, dûs plus ou moins à la bonne fortune des chercheurs.

Ces derniers temps les études de paléographie et de codicologie ont vu un grand essor aussi en Italie. En paléographie il y a de considérables progrès dans le domaine du grec, où l'on était en notable retard. Les recherches sur la présentation du livre antique et médiéval, sur les étapes du travail dont chaque manuscrit a été l'objet, à la manière d'un édifice, durant les siècles, sur sa circulation et destination, et naturellement sur sa provenance et datation, concernent aussi bien le grec que le latin. De telles recherches peuvent fournir, dans des cas fortunés, des contributions inespérées également à l'ecdotique. A cet égard je voudrais citer, à titre d'exemple, celles de Luciano Canfora (*Conservazione e perdita dei classici*, Padoue 1974) sur la typologie des manuscrits des historiens d'époque impériale; de Guglielmo Cavallo sur la Bible de Nicète (en collaboration avec Hans Belting: *Die Bibel des Niketas. Ein Werk der höfischen Baukunst in Byzanz und sein antikes Vorbild*, Wiesbaden 1979) et sur la culture du livre en Sicile, en Calabre et en Terre d'Otrante (mise au point, avec bibliographie, *La cultura italo-greca nella produzione libraria*, dans *I Bizantini in Italia*, Milan 1982, pp. 497–612); de Cesare Questa sur la présentation et la colométrie des *cantica* de Plaute dans les manuscrits les plus anciens (*L'antichissima edizione dei 'cantica' di Plauto, Origine, caratteristiche, vicende*, in RFC CII 1974, pp. 58–79, 172–188; *L'antichissima ecdosis dei Cantica ed il moderno editore di Plauto (questioni di metodo)*, in QUCC XVII 1974, pp. 67–87); de Renato Raffaelli sur *I titoli correnti del palinsesto ambrosiano e l'ordine delle commedie nei due rami della tradizione plautina* (Pubbl. Fac. Magist. Un. Ferrara, V[1] 1979). Giuseppe Billanovich et son école ont également fourni d'importantes contributions philologiques et codicologiques à la littérature médiévale et humaniste (entre autres dans la revue *Italia medioevale e umanistica*).

Les études de métrique classique sont en Italie très cultivées. Carlo Del Grande (1899–1970; *La metrica greca*, Turin 1960) et Giovanni Battista Pighi (1898–1978; *Studi di ritmica e metrica*, Turin 1970) continuèrent avec ferveur, bien que sans succès, la théorie westphalienne; plus de chance a eu au contraire

la doctrine de Wilamowitz-Schroeder, représentée désormais par toute une école animée, sur les traces de Gennaro Perrotta (1900–1962) et de Carlo Gallavotti, par Gentili et par Questa. Dans le contexte philologique les recherches métriques viennent en aide à l'interprétation, mais aussi dans certains cas à la critique du texte. Je voudrais citer seulement deux travaux récents sur le problème de celles que l'on appelle *clausulae* dans les comiques latins: Questa, *La presentazione delle 'clausulae', nei codici di Plauto* et Raffaelli, *Sulla presentazione metrica del testo nel Terenzio Bembino: bipartizione e 'clausulae'* (respectivement aux pp. 149–184 et 185–222 des *Atti* déjà cités du Congrès napolitain de 1979), et aussi, dans le secteur peu battu de la poésie épique tardoantique et byzantine, les recherches systématiques de quelques-uns de mes élèves.

Voici encore quelques cas particuliers. L'influence, significative ou moins, des papyrus sur l'ecdotique des textes transmis par les manuscrits médiévaux est bien connue de tous les chercheurs. Tout autre est le cas des textes dont les papyrus sont pour nous les seuls témoins et dont la *constitutio textus* finit par se confondre avec l'exégèse: nous pensons, par exemple, aux papyrus d'Herculanum dont s'occupe Marcello Gigante. Différent encore le cas des textes littéraires sur pierre, lesquels – comme le montre M. Gallavotti qui est un maître et pour ainsi dire un pionnier de la méthodologie de ces textes – se trouvent „dans la situation particulière d'être des textes uniques et immuables, qui doivent être considérés comme des copies d'auteur" (*Critica testuale e filologia epigrafica*, dans les *Atti* cités, pp. 135–148; voir aussi le volume *Metri e ritmi nelle iscrizioni greche*, Roma 1979). Une caractéristique de la recherche récente en Italie est aussi l'étroite collaboration existant entre philologie et exégèse philosophique, deux secteurs plutôt distants dans la tradition de nos études: je citerai seulement Mario Untersteiner (1899–1981) pour la philosophie antique (et je rappellerai son volume *Problemi di filologia filosofica*, Milano 1980, édité par L. Sichirollo et M. Venturi Ferriolo) et Tullio Gregory pour la philosophie médiévale; mais la symbiose des deux sciences porte ses fruits également pour la période moderne, par exemple dans l'Édition nationale, déjà en cours, des oeuvres de G. B. Vico, édition voulue par le regretté philosophe Pietro Piovani.

La psychanalyse ne semblerait pas *primo obtutu* un territoire contigu à la critique du texte. Et toutefois notre Timpanaro a écrit à ce propos un livre fort intéressant à plus d'un égard: *Il lapsus freudiano. Psicanalisi e critica testuale*, Florence 1974.

À ce point je ne voudrais pas que l'on puisse croire qu'en Italie on ait seulement discuté de critique du texte dans l'abstrait. Tout au contraire. La pratique, en effet, a eu sa part, et quelle tristesse s'il en eût été autrement. Mais un panorama de ce qui s'est produit jusqu'à présent, la récolte étant importante, est ici manifestement impossible, et je me bornerai à des citations presque casuelles.

Comme il ressort de ce qui a été dit précédemment, les traditions textuelles très répandues sont les plus chargées de problèmes, en tant que plus intriquées et plus exposées à la contamination. C'est le cas de la tradition de Théocrite, dont Gallavotti a démêlé avec une science admirable les cent soixante-dix-huit manuscrits médiévaux et les nombreux papyrus, obtenant des résultats valides non seulement pour la *recensio* et pour la *constitutio textus* (l'édition parut à Rome en 1946, 1955²), mais tout autant pour l'histoire de la tradition, l'éditeur ayant découvert des traces de l'application des philologues byzantins de l'époque des Paléologues sur le texte des *Idylles*. L'état de la tradition des Epîtres de Synésios de Cyrène est analogue. Le texte fut à travers tout le Moyen Age un vrai *best-seller*, ayant été transmis par rien de moins que deux cent soixante et un manuscrits! L'édition que j'ai publiée (Rome 1979) se fonde sur l'examen de tout le matériel manuscrit (et en outre de l'imposante tradition indirecte et des scholies). J'ai pu découvrir l'existence d'un archétype et d'une variante d'auteur d'intérêt historique, la subdivision des témoins en trois familles, dont l'une est due à l'activité d'éditeur de Maxime Planude, de Manuel Moschopoulos et d'autres philologues byzantins, ainsi que la présence d'une large contamination s'étendant à tous les niveaux, à une exception près, de la tradition, non seulement aux niveaux les plus bas. L'intérêt méthodologique de cette édition est dans la solution adoptée à l'égard du problème de la contamination. J'ai accueilli dans le texte les leçons qui, ayant surmonté une série de *tests* et d'exclusions progressives, se sont révélées raisonnablement 'antiques', et garanties ou par l'unique branche non contaminée de la tradition ou par la concordance de celle-ci avec une ou d'autres branches. Le cadre qui résulte de mon stemma je l'ai comparé à une 'structure superficielle' et j'ai averti en même temps que la 'structure profonde' forcément nous échappe: en faisant cette réserve, je crois en tout cas que les dégâts de la contamination aient été réduits au minimum. Non pléthorique, mais de la même difficulté est la tradition de Thucydide, pour laquelle existe la possibilité de postuler un archétype commun à presque tous les manuscrits médiévaux, mais non celle de suivre la ligne verticale de la tradition le long des époques successives aux translittérations à cause, une fois de plus, de la contamination: l'édition d'Alberti (Rome 1972–) permet de déterminer la genèse et les étapes de cette dernière. Les trois éditions que je viens de citer font partie de la Collection nationale des Classiques grecs et latins patronnée par l'Académie des Lincei. Pareillement la 'Bibliothèque d'études supérieures' de la Nuova Italia de Florence accueille des éditions d'auteurs antiques et modernes significatives au point de vue méthodologique: je pense à celle des *Amores* d'Ovide due à Franco Munari (1951, 1964²) et fondée pour la première fois sur la connaissance de toute la tradition (74 manuscrits), ou à celle des poèmes de Carlo Porta, réalisée par Dante Isella (I–III, 1977). Du 'Corpus Paravianum', édité à Turin, je rappellerai pour le même motif l'*Appendix Vergiliana* d'Armando Salvatore (I–II, 1957, 1960) et les *Carmi* d'Optatien Porphyre de Giovanni Polara (I–II, 1973). Par ailleurs, diverses éditions d'auteurs grecs et

latins, réalisées par des italiens, figurent aussi dans la 'Bibliotheca Teubneriana'.

Diverses éditions de textes romans de grande importance méthodologique se trouvent dans la Collection 'Documenti di filologia' des éditions Ricciardi (Milano-Napoli), dont les lignes directrices du programme sont énoncées de la façon suivante: „...conformes aux caractères distinctifs de la culture moderne, s'il lui revient d'être en même temps expérimentale et non agnostique: c'est-à-dire d'une part se différencier de la moyenne positiviste par la propriété de redonner éclat et éloquence, signification et possibilité d'interprétation à des faits inertes et opaques; d'autre part s'opposer à la moyenne idéaliste en surmontant les disputes dialectiques qui se déroulent en dedans des présumés confins purs de l'esprit, en dehors d'une quelconque vérification, résistance et nouveauté du fait". J'évoquerai trois éditions. Avalle a publié les poèmes de Peire Vidal (1960), un *corpus* très copié et contaminé, et soumis en outre à de continuelles variations stemmatiques. L'éditeur a mis en oeuvre une sorte de „cercle philologique de la compréhension" (Spitzer) passant „du particulier (un stemma quelconque choisi naturellement parmi les plus certains et les plus typiques)... au général (groupe ou système) et ensuite de nouveau au particulier (au fur et à mesure les autres stemmas) modifiant continuellement aussi bien les données de chaque stemma que celles du système, jusqu'à placer tous les détails essentiels des premières dans un cadre général plausible ou tout au moins cohérent". En somme, une sorte de combinaison entre le 'sorting method' dont je me suis servi pour Synésios et, „dans le cas où manquent des éléments objectifs pour décider sur le poids relatif des données de la *varia lectio* d'une composition en rapport avec un ou même plusieurs manuscrits", le recours à la „combinaison la plus économique, c'est-à-dire celle qui à parité de conditions implique le nombre mineur de variations dans le système". L'édition de la *Chanson de Roland* réalisée par Segre date de 1971, de cinquante ans après celle de Bédier. Ici le problème était différent, et un peu semblable à celui des *Amores* d'Ovide: une branche jugée *potior* (ici représentée par le seul manuscrit d'Oxford, O, et utilisée par Bédier comme base unique du texte grâce à sa „préexcellence") et une série de représentants d'une branche diverse, B, précédemment négligée *a priori*. Le nouvel éditeur, bien que ne changeant pas de beaucoup le cadre stemmatique, se rend compte de l'impossibilité, à cause de la contamination présente chez B, „d'exploiter au maximum les mécanismes de Lachmann", et faisant recours au critère de ce qu'il appellera ensuite 'diasystème', propose un texte qui, au cas où la raison mécanique manque, tienne compte du système dans lequel chaque variante s'insère, et organise un apparat qui indique „la mesure où son authenticité est probable", visant comme à une „lecture stéréoscopique" de l'oeuvre à laquelle collaborent au même titre texte et apparat, formant „une unité étroite, sans l'habituelle division hiérarchique". Tout autre est le caractère de la tradition de l'oeuvre de Giuseppe Parini éditée par Isella (*Il Giorno*, 1970, *Le Odi* 1975). Nous avons affaire à des imprimés et à des autographes parfois (comme pour le „Mattino"

et le „Mezzogiorno") interférents entre eux et de plus, les seconds, non datables mais contenant des remaniements, des innovations, des retours à des phases antérieures. Les éditeurs précédents avaient suivi une méthode éclectique qui, entre autres, contribua à la thèse de l'ambiguïté pour ainsi dire constitutionnelle de Parini. M. Isella, guidé par une vision structurale du texte, cherche à isoler, selon une ligne de synchronie, ses diverses *facies*, les plaçant sur le même plan d'autonomie en relation avec les critères de correction au fur et à mesure employés par le poète. On ne pourra pas toujours jurer sur la cohérence effective de tels critères, reconstruits malgré tout *a posteriori*, mais en tout cas Isella nous fournit un exemple remarquable de la philologie de l'autographe.

3. Et maintenant voici quelques brèves notes sur la critique littéraire, celle, bien entendu, pratiquée par des philologues du texte, et classiques et romans.

Les premières décennies du siècle avaient connu en Italie, en fait de critique littéraire, une dichotomie analogue à celle que nous avons observée pour la philologie pure, et provoquée d'une part par un certain radicalisme des doctrines de Croce, surtout dans leur première phase, d'autre part par une assimilation insuffisante ou inadéquate de sa philosophie. On a versé beaucoup d'encre en polémiques souvent absurdes entre critiques d'extraction positiviste, ou ancrés à ce que l'on appelait la méthode historique, et critiques désireux d'aborder les textes avec immédiateté, intimisme, intuition. Et pourtant l'oeuvre de Croce — *work in progress* par excellence (de l'*Estetica* aux *Nuovi saggi di estetica*, à *La Poesia*, etc.) — avait elle-même fini par suggérer le renoncement à une distinction trop rigide entre l'activité artistique et les autres activités de l'esprit, et par justifier une critique qui s'appliquât en même temps à la pensée et à la poésie. De toute façon, l'état d'âme des critiques italiens dans l'immédiat après-guerre est bien exprimé par les interrogatifs que se posait Ettore Paratore dans les deux volumes cités sur les *Cinquant'anni...*: „Jusqu'à quel point invention et fantaisie, conception et exécution, peuvent se séparer? La technique est-elle une prémisse ou l'expression même de la fantaisie? Est-il vrai que l'artiste, quand il en vient à exprimer ce dont il a eu l'intuition, ne fait qu'exécuter lui-même ce qui est déjà vivant et accompli en soi? ou est-ce le contraire qui est vrai, c'est-à-dire que l'intuition, le phantasme, ne sont que des nébuleuses que seule l'expression concrète développe, éclaircit et ensuite analyse? Ceci étant admis..., en quels termes doit être posé le problème de l'imitation, en quels autres termes celui de l'invention?... Quels sont les caractères et les limites à assigner à l'intuition lyrique? Correspond-elle au concept romantique du poète comme 'divin enfant', ou présuppose-t-elle toute une conception, même si empirique, de la réalité, où seraient donc englobées aussi l'éducation, la culture de l'individu, les influences, les stimulations qu'il a reçues de la part d'autres oeuvres d'art?".

La physionomie de la recherche exégétique en Italie durant les années Cinquante est déterminée *in primis* par cet examen de conscience à l'égard des positions de Croce. On vise à un souffle plus ample et compréhensif du

discours critique, à la revalorisation de précédentes expériences nationales restées longuement dans l'ombre (par exemple dans le domaine de la stylistique), à l'introduction de dimensions méconnues (telle la dimension civile), à l'ouverture vers des thématiques débattues entre les deux guerres hors de l'Italie, et restées étrangères à la culture italienne (structuralisme, par exemple, et formalisme). Un panorama du déploiement et de l'articulation de ces instances et des développements successifs ne pourra être que schématique et les mentions des auteurs seront faites purement à titre d'exemple.

La connaissance des oeuvres écrites en prison par Antonio Gramsci (1891–1937) et de celles, restées elles aussi pratiquement inconnues en Italie jusqu'au seuil des années Cinquante, de György Lukács (1885–1971), contribua à rapprocher les tendances historistes de la critique italienne à la sociologie littéraire et au réalisme critique. Aux expériences de pionniers, pour ainsi dire, d'un Concetto Marchesi (1878–1957) dans le domaine classique, ou d'un Luigi Foscolo Benedetto (1886–1966) dans le domaine roman, suivirent, de la même façon, celles ou de critiques déjà formés à la doctrine de Croce entre les deux guerres, ou de représentants de la nouvelle génération. Parmi les premiers Luigi Russo (1892–1961; *Ritratti di contemporanei* 1964, *Carducci senza retorica* 1957, *Il tramonto del letterato* 1960), Natalino Sapegno (*Ritratto di Manzoni e altri saggi* 1961), Carlo Dionisotti (*Discorso sull'umanesimo italiano* 1957, *Geografia e storia della letteratura italiana* 1967, *Gli umanisti e il volgare fra Quattro e Cinquecento* 1968); parmi les seconds l'helléniste Vincenzo Di Benedetto, auteur de différentes études sur le théâtre tragique, le latiniste Antonio La Penna avec ses nombreux et denses essais sur Salluste et sur la littérature à l'époque d'Auguste, l'italianiste Arcangelo Leone De Castris, qui a étudié surtout Manzoni, le roman historique et le décadentisme, le germaniste Cesare Cases, animateur aussi de la revue *Società* (1945–1961). Une place à part, isolée mais significative, a occupée Galvano Della Volpe (1895–1968) avec son élaboration d'une esthétique marxiste (*Critica del gusto* 1960) visant d'une part à revendiquer la valeur conceptuelle de l'art, de l'autre à intégrer dans un unique dessein rationnel les acquisitions des disciplines linguistiques et sémiologiques. Pour son inspiration interdisciplinaire nous rappellerons aussi ici l'oeuvre de l'historien de la philosophie et philologue Eugenio Garin (*Medioevo e Rinascimento* 1954, *Scienza e vita civile nel Rinascimento italiano* 1965, *Dal Rinascimento all'Illuminismo*, 1970, etc.), ainsi que celle de l'archéologue et historien de l'art ancien Ranuccio Bianchi Bandinelli (1900–1975; *Storicità dell'arte classica* 1950², *Organicità e astrazione* 1956, etc.).

Considérant cette production dans son ensemble, à part quelques exceptions insignifiantes, l'on peut dire que jusqu'à présent en Italie on a réservé une place considérable à des recherches destinées à relier l'art à la société, et souvent, même si pas toujours, avec un juste équilibre, sur l'exemple de Gramsci, entre idéologie et critique; mais il y manque un vrai projet de recherches socio-historiques (sur la diffusion et la réception des phénomènes

littéraires, sur le mécénat, etc.), surtout si appliquées au passé. Il s'agit toutefois d'une lacune non casuelle. En effet, si la réputation d'improvisation, juste au moins en partie, attribuée par Cesare Segre à notre critique socio-littéraire a sa raison d'être dans les faits, c'est dans notre tradition culturelle que trouve son explication le refus d'accorder au moment de la 'commande', et à celui de la 'consommation', une influence décisive sur la structure de l'oeuvre d'art. C'est que l'on se refuse de confondre – pour le dire avec Marx – Milton, qui „produisit le *Paradis perdu*" suivant sa nature, à savoir „pour la même raison pour laquelle un ver à soie produit la soie", avec „le prolétaire de la littérature" qui produit sur commission.

Le domaine de la critique stylistique est particulièrement riche en Italie. Les précédents nationaux étaient ici bien solides et puissants, grâce aussi à l'intermédiaire de Croce et de ses disciples. Sans vouloïr remonter au dix-neuvième siècle et citer Carducci lui-même, parmi les lettrés est de rigueur surtout le nom de Renato Serra (1884–1915), qui d'ailleurs fut attentif non seulement aux problèmes du langage littéraire, mais aussi à ceux du marché du livre; parmi les philologues le sont ceux d'Ernesto Giacomo Parodi (1862–1923), de Cesare De Lollis (1863–1928) et de Domenico Petrini, trop tôt disparu (1902–1931). Il faut rappeler d'autre part l'influence exercée par les philologues allemands Karl Vossler (1872–1949) et Leo Spitzer (1887–1960), avalisés par Croce, et Erich Auerbach (1892–1957), divulgué en Italie seulement vers le début des années Soixante et dont la critique stylistique eut aussi, on le sait, une connotation historique et sociologique. Soit dit ici en passant qu'au contraire l'oeuvre de Ernst Robert Curtius, en dehors du cercle restreint des spécialistes, a eu en Italie un écho inexplicablement limité.

Mario Fubini (1900–1977) représente peut-être la mesure la plus haute et dense de signification de cette tendance. Il a joint à ses nombreux essais sur presque chaque époque de la littérature italienne – entre autres sur le style de Guicciardini (1946) et sur la langue de Vico (1943) – de mûres réflexions théoriques (*Stile, linguaggio, poesia*, 1948; *Critica e poesia*, Bari 1966²; *Saggi e ricordi* 1971), ainsi que des recherches sur les formes métriques (*Metrica e poesia*, I, Milan 1970), par exemple sur l'histoire du sonnet, qui n'avaient presque plus été entreprises, après Carducci, par nos philologues. Fut élève de Parodi Alfredo Schiaffini (1895–1971), un historien de la langue italienne qui, dans ses derniers travaux, fournit des contributions ultérieures aux premiers siècles, son terrain préféré depuis la jeunesse („La stilistica letteraria", dans *Momenti di storia della lingua italiana*, Rome 1965³; *La lingua dei rimatori siciliani del Duecento*, 1957; *Lettura del 'De vulgari eloquentia, di Dante*, 1959). Mais il ne fut pas le seul de nos linguistes à avoir pratiqué la critique stylistique. Terracini (1886–1968; *Analisi stilistica*, 1966) a fait beaucoup aussi, il a tracé la recherche d'une phénoménologie du style visant à isoler l'„esprit de l'oeuvre" et en même temps la stylisation des formes de cette oeuvre: en somme une tentative de médiation féconde entre critique pure et philologie, qui continue à être pratiquée avec profit par maints italianistes

(Gianfranco Folena, Pier Vincenzo Mengaldo, Giorgio Petrocchi, etc.). Indo-européiste surtout fut Antonino Pagliaro (1898–1975), mais de celle qu'il appela 'critica semantica' (*Il segno vivente*, Napoli 1952; *Saggi di critica semantica*, Messine-Florence 1953; *Nuovi saggi di critica semantica*, *ibid.* 1956; *Altri saggi di critica semantica*, *ibid.* 1961; *Forma e tradizione*, 1972, etc.) il fournit des applications en territoire soit grec soit latin soit roman. Indo-européiste lui aussi, mais non seulement, Giacomo Devoto (1897–1977) étudia (*Studi di stilistica*, Florence 1950; *Nuovi studi di stilistica*, *ibid.* 1962) le style de divers narrateurs (Fogazzaro, Verga, Svevo, etc.) sur la base d'une formulation théorique du concept de style, à mi-chemin entre évasion subjective et construction objective: „Le style-écrivait-il – est ce qui reste d'individuel dans les réalisations linguistiques aussitôt entrées dans le monde économico-juridique, c'est-à-dire lorsqu'elles ont accepté une légalité externe à l'individu, quand... elles sont devenues accessibles à un lecteur".

Un aspect particulier de la recherche historique et linguistique touche le changement des niveaux du style en relation avec la 'fonction' du texte: en tel sens s'orientent depuis quelque temps plusieurs travaux de mes élèves et de moi-même sur le grec tardoantique et byzantin. L'essor de la philologie byzantine en Italie (école napolitaine, etc.) surtout à partir des années Soixante-dix mériterait un discours à part.

Une orientation originale de la critique italienne de l'après-guerre prend le nom de 'critique des variantes' (ou 'des brouillons'). Après les essais, entre les années Trente et Quarante, de Piero Bigongiari, Giuseppe De Robertis (1888–1963), Giuseppe Ungaretti (1888–1970), la considération de l'oeuvre d'art comme 'formation', non seulement comme 'résultat', a pris de plus en plus d'importance. Il s'agit d'une conception non statique, mais dynamique à laquelle „revient l'intérêt des rédactions successives et des variantes d'auteur (ainsi que les repentirs et les remaniements d'un peintre), étant donné qu'elles substituent aux mythes de la représentation dialectique des éléments historiques plus littéraux, verifiés sur la base de documents" (Contini). Les contributions principales à la définition de telle perspective et à son application sur des auteurs de toutes les époques, même contemporains, ont été données par Gianfranco Contini (sur Pétrarque, Leopardi, etc.), Maria Corti (sur Sannazaro, Fenoglio, etc.), Cesare Segre (sur Machado). Expérimentée le plus souvent sur les phases d'élaboration d'oeuvres particulièrement conformes au but, la méthode a été appliquée aussi à l'ensemble de la production d'un auteur (par exemple par Adelia Noferi, une élève de De Robertis, à D'Annunzio, par Avalle à Montale).

L'approche stylistique dans ses diverses implications, et surtout en tant que critique des variantes, devait avoir comme conséquence presque naturelle de porter l'attention sur la synchronie, et sur le système, au moins autant que sur la diachronie et sur l'épisode. Ceci explique comment en Italie des expériences raffinées de type structuraliste se sont manifestées – avec G. De Robertis,

Contini, et auparavant avec Santorre Debenedetti (1878–1948) – bien avant que l'on ne parle de structuralisme au sens strict.

Avalle, Corti, Isella, Segre sont, chacun de son côté, allés de l'avant, mais toujours par la voie tracée, sans relâcher le lien ni avec la recherche philologique ni avec la langue individuelle des artistes, de sorte que dans son ensemble la critique structurale (évidemment nous ne parlons pas ici de la linguistique structurale, pratiquée chez nous, entre autres, par Giulio C. Lepschy) a évité en Italie des excès du structuralisme bien connus, comme l'annulation, en faveur de la notion de forme, de la notion même d'auteur, et jusqu'à celle d'oeuvre (Genette), la chasse fidéiste aux statistiques et aux formalisations impersonnelles, etc. Les revues *Paragone* (1955–), *Strumenti critici* (1966–) et, sur le versant classique, *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* (1975–), ainsi que *Lingua e stile* (1966–), où un large espace est destiné à la linguistique, documentent bien ces tendances de la critique. Une tentative de systématisation interdisciplinaire de linguistique et esthétique, structuralisme et phénoménologie est contenue dans le livre, pas toujours perspicace mais certainement remarquable, du critique et historien de l'art Cesare Brandi, *Teoria generale della critica* (Turin 1974).

Naturellement, dans un tel genre de recherches devenues presque partout une mode envahissante, il n'est pas facile de prévoir jusqu'à quand pourra durer la 'complémentarité', sagement défendue par Mme Corti (*Metodi e fantasmi*, Milan 1969, p. 69), entre structuralisme et historicisme, avec „comme conséquence naturelle l'intégration des résultats des deux méthodes". Des symptômes semblent préconiser un déplacement de l'aiguille de la balance vers l'*amor novi* à tout prix. Je pense, par exemple, dans le secteur classique, à la gratuité de tant de recherches dans la sphère de ce qu'on appelle la narratologie (bilan dans les *Atti del Convegno internazionale* ('Letterature classiche e narratologia' [Selva di Fasano 1980], Pérouse 1981), à la consistance (ou à la justification) réelle de tant de mises au point formalistes, même si subtiles et habilement agencées. A ce regard peut être instructive la polémique qui a opposé récemment M. La Penna (Maia XXXIII 1981, p. 217–223 et XXXV 1983, pp. 115–121) et Gian Biagio Conte (MD VIII 1982, p. 123–139 et IX 1982, pp. 153 s.) à propos de l'étude de ce dernier sur les „Proemi al mezzo" dans la poésie latine (dans *Il genere e i suoi confini. Cinque studi sulla poesia di Virgilio*, Turin 1980, p. 122–136). La Penna parle, bien qu'avec quelque exagération, de „futiles jeux de la philologie structuraliste", de „radotages méthodologiques", de „résultats le plus souvent fumeux et charlatanesques" de l'„envahissement du structuralisme... dans l'analyse littéraire", et il affirme avec raison que „beaucoup d'analyses de type structuraliste, non seulement suppriment l'histoire sociale et politique, la biographie, etc., mais aussi l'analyse concrète de la parole et du style".

Encore en phase de rodage, pouvons-nous dire, est la greffe dans notre culture philologique de la critique symbolique (précurseurs le très pénétrant Giacomo Debenedetti, 1901–1967; *Saggi critici*, Milan 1929, 1955, 1959, et

puis beaucoup d'autres, de Giorgio Bàrberi Squarotti à Emerico Giachery, à Ezio Raimondi) et de la recherche sémiologique en littérature (le sémiologue Umberto Eco, naturellement, Corti, Segre, etc.; un exemple d'application dans le domaine du grec: Carlo Odo Pavese, *Semantematica della poesia corale greca*, dans Belfagor XXIII 1968, pp. 389–430). De même en ces domaines, au moins en ce qui concerne le monde académique, l'on peut dire que la tendance, dans l'ensemble, est toujours vers un certain équilibre entre les nouvelles positions et la tradition de l'historicisme. „La sémiologie... offre une structure où l'on pourra peut-être ranger les institutions littéraires (genres, styles, langages sectoriels, etc.) de façon à constituer une médiation précise entre le produit artistique et son époque, d'une part, entre le produit et ses consommateurs, de l'autre" (Corti, dans *I metodi attuali della critica in Italia*, édité par Maria Corti et C. Segre, Turin 1980³, p. 353).

Le même discours est valable dans une certaine mesure aussi pour la critique formaliste au sens strict, à propos de laquelle nous rappellerons spécifiquement l'apport de l'angliste Marcello Pagnini (*Struttura letteraria e metodo critico*, Messine-Florence 1967; *Critica della funzionalità*, Turin 1970; *Lingua e musica. Proposte per un'indagine strutturalistico-semiotica*, Bologne 1974), et pour la critique psychanalytique, pratiquée d'ailleurs très rarement, mais qui a trouvé dans le franciste Francesco Orlando un partisan très valide, aussi sur le plan théorique (*Lettura freudiana della 'Phèdre'*, Turin 1971; *Per una teoria freudiana della letteratura*, Turin 1973).

Napoli

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Joachim Latacz, Homer. Eine Einführung, Artemis Verlag München und Zürich 1985, ss. 206.

Ta niewielka rozmiarami książeczka, ale bogata w treść i żywo napisana, w założeniu jej autora adresowana jest nie do specjalistów, lecz do miłośników Homera czy też do tych czytelników, którzy mogą stać się owymi miłośnikami. Nie znajdziemy w niej objaśnień dotyczących tzw. homeryckich realiów, z czego J. Latacz celowo zrezygnował, ale będziemy za to mieli możność jakby „podpatrywania" Homera, zaznajamiania się z jego techniką literacką, z powziętym przezeń zamysłem poetyckim i jego genialną realizacją w postaci *Iliady i Odysei*, a wszystko to razem zostało przez autora osadzone w rzeczywistości Grecji epoki archaicznej.

Celem książki jest ukazanie współczesnemu czytelnikowi wartości poezji homeryckiej, ułatwienie mu jej zrozumienia i docenienia. A ów krąg czytelniczy, mimo stałej w ciągu wieków obecności Homera w kulturze europejskiej, jest coraz mniejszy. J. Latacz konstatuje: „Die Zahl derer, die Homer als Schüler, Studenten oder Literaturliebhaber im griechischem Original gelesen haben, hat nach dem Zweiten Weltkrieg drastisch abgenommen, und unter den Tausenden die durch Übersetzungen Bekanntschaft mit dem Dichter machten und noch machen, bilden diejenigen, die seine umfangreiche Werke g a n z gelesen haben, vermutlich eine Minderheit" (s. 9), i słuszność tego spostrzeżenia rozciągnąć można także na polską rzeczywistość.

Książka składa się z sześciu części. Wstęp to przede wszystkim krótkie omówienie budowy wiersza homeryckiego i uświadomienie dzisiejszemu czytelnikowi, jak dalece heksametr wpływał na twórczość epicką, na jej tradycyjny i improwizacyjny zarazem charakter, nakazując pieśniarzowi zamknąć w schemacie określonego metrum wszelką z możliwych formę literackiej wypowiedzi. W tej wstępnej części książki znajdziemy także syntetycznie nakreśloną historię badań nad Homerem, wprowadzającą czytelnika w zagadnienie tzw. kwestii homeryckiej, która dzisiaj, jak pisze J. Latacz, „w swej pierwotnej postaci już nie istnieje" (s. 20), jako że aktualnie formułujemy ją inaczej, pytając przede wszystkim o to, co uczynił Homer z wcześniejszą lub współczesną mu twórczością epicką innych pieśniarzy, pieśniarzy ustnych, oraz próbując ustalić, na czym polega oryginalność poety. Innymi słowy, współczesna homerologia usiłuje odpowiedzieć na pytania, co jest homeryckiego u Homera?

W rozdziale pierwszym, zatytułowanym „Die neue Aktualität Homers" (s. 23–31), określa prof. Latacz miejsce poematów Homera w dziejach europejskiej tradycji kulturalnej podkreślając przełomowe wręcz znaczenie *Iliady* i *Odysei* jako pierwszych w naszej kulturze dzieł powstałych przy użyciu pisma. Dzięki bowiem zastosowaniu pisma powstała literatura we właściwym sensie tego słowa (tzn. przy pomocy pisma powstały teksty komponowane dla celów wyższych, aniżeli zaspokojenie potrzeb praktycznych) i to właśnie Homer otworzył epokę europejskiej tekstualności (Textualität). Znaczenia i konsekwencji tego faktu nie można nie docenić; J. Latacz wielokrotnie to podkreśla, stwierdzając m. in. (s. 28): „Der kulturgeschichtliche Einschnitt, den Homer bedeutet, ist in seinem Rang tatsächlich kaum zu überschätzen: Seit *Ilias* und *Odyssee* ist die Kultur des Abendlandes eine Schrift- und Textkultur, d.h. eine Kultur, die ihr gesamtes Wissen, Können und Wollen schriftlich konserviert und Schicht auf Schicht kontinuerlich speichert; sie ist dadurch ebenso vor Vergessen geschützt wie zur Überbietung verurteilt". Niejako przy okazji zaznacza także, iż społeczne konsekwencje tekstualności są obecnie, zwłaszcza w USA, przedmiotem intensywnych badań.

Wizerunek świata greckiego od czasów mykeńskich po wiek VIII p.n.e., ze szczególnym podkreśleniem jego gospodarczej i społecznej struktury, a przede wszystkim próba scharakteryzowania na tym tle sylwetki Homera, wypełnia drugi rozdział książki („Person, Umwelt, Zeit und Werk Homers", s. 32–90). Punktem wyjścia dla podjętych tu rozważań jest przedstawienie owej starożytnej legendy homeryckiej, jaką stworzyły zachowane do naszych czasów rozmaite antyczne „bioi", które jednak z autentyczną postacią Homera niewiele mają wspólnego, tworząc najzupełniej dowolny portret poety. Jedynych zatem o nim wiadomości szukać możemy tylko w dziele Homera oraz w naszej wiedzy o świecie greckim w VIII w. p.n.e. Był to zaś rzeczywiście świetny okres, który określa się obecnie mianem greckiego renesansu. Upowszechnienie się pisma, ożywienie gospodarcze i bujnie rozwijający się handel stworzyły wówczas nową jakość życia. Słynny „puchar Nestora", znaleziony na wyspie Ischia i datowany na 730–720 r. p.n.e. (a może jeszcze o dziesięć lat starszy), poświadcza możliwość swobodnego pisemnego utrwalania wierszy epickich już w połowie tego stulecia. Poświadcza on także ówczesną znajomość *Iliady* (pytanie tylko, w jakiej postaci?), gdyż inaczej żart kryjący się w napisie na owym naczyniu nie miałby sensu (por. s. 81). Znalezisko to w połączeniu z innymi przesłankami pozwala przyjąć, że Homer rzeczywiście tworzył swe poematy mniej więcej w połowie ósmego stulecia. Rozdział kończy skreślony z domieszką fantazji biogram poety, który pozwolę sobie tutaj streścić: Homer urodził się ok. 770 r. w jednym z miast małoazjatyckiej Jonii lub pobliskich wysp. Pochodził z dobrego domu i dość wcześnie zetknął się ze starą pieśnią bohaterską, próbując też własnych sił na tym polu. Jeszcze jako dziecko nauczył się czytać i pisać, a jako młodzieniec był już wszechstronnie jak na owe czasy wykształcony. Dzięki rozgałęzionym kontaktom swej arystokratycznej rodziny wiele podróżował. Mniej więcej w wieku lat 40, będąc doświadczonym już pieśniarzem, postanowił nadać nowy wyraz, zgodny ze współczesnym i właściwym mu duchem arystokratycznym, dawnej pieśni bohaterskiej, która sławiła walki pod Troją. Możliwe, iż ok. 710 r. p.n.e., już jako sześćdziesięciolatek, pomny sukcesu, jaki przyniosła mu *Iliada* i widząc zmiany wartości, jakie w otaczającym go świecie niósł ze sobą rytm życia, zasiadł do *Odysei*. Sława jego dzieł rozniosła się po całej Grecji. Umarł ok. 700 roku p.n.e. (por. s. 91). I jeszcze uwaga: „Vieles an diesem Bild Homers wäre nur erschlossen – gänzlich aus der Luft gegriffen wäre es nicht".

Dwa dalsze rozdziały książki poświęcone są kolejno *Iliadzie* (s. 91–169) oraz *Odysei* (s. 170–194), stanowiąc całościową interpretację obu tych dzieł. Szczególnie w tej części swego wprowadzenia do Homera pomaga J. Latacz współczesnemu czytelnikowi wniknąć w strukturę homeryckiego eposu. Po zaprezentowaniu interesującej analizy prooimion homeryckiej *Iliady* przechodzi autor książki do odsłonięcia przed czytelnikiem kunsztownego planu poematu, wyjaśnia następnie sposób rozwoju akcji, objaśnia poszczególne motywy, wskazując na celowość epizodów i ich przemyślany dobór. Pokazuje, dzięki czemu poemat stał się arcydziełem, które wyparło wcześniej istniejące pieśni o wyprawie trojańskiej. Nieustannie podkreśla też potrzebę rozumienia konwencji epickiej. Uświadamia także, czym był ów epos dla antycznej publiczności i próbuje pokazać, jak poemat był przez nią odbierany. Słowem – uczy czytać Homera. W podobny sposób, choć już ze zrozumiałych względów krócej, stara się ułatwić lekturę *Odysei*, ukazując plany i motyw akcji poematu. Przestrzega przed powierzchowną lekturą, podpowiadając głębszą interpretację arcydzieła. Dla takiego bowiem czytelnika, który zechce podążyć jedynie tropem poszczególnych przygód Odysa, poemat będzie tylko dawną opowieścią żeglarską; prawdziwy wszakże Homer pozostanie dlań niemy.

Książkę kończy pożyteczny dodatek, w którym znajdziemy stosowne wskazówki bibliograficzne, zestawienie imion greckich i niektórych greckich pojęć z zaznaczeniem ich wymowy oraz mapkę greckiego świata. W podsumowaniu raz jeszcze wypada stwierdzić, że *Homer* J. Latacza to dobra pozycja książkowa, napisana na podstawie najnowszej literatury przedmiotu, jedna z niewielu, jakie przynieść mogą całościowy wgląd w homerycką problematykę, podany w przystępnej formie i dobrze służący idei popularyzacji starogreckich arcypoematów.

Włodzimierz Appel (Toruń)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

H. Krauss und E. Uthemann, Was Bilder erzählen. Die klassischen Geschichten aus Antike und Christentum in der abendländischen Malerei, Verlag C. H. Beck München 1987, ss. 546.

Książka dwojga autorów, H. Kraussego i E. Uthemann, która odsłania przed nami tajniki malarskiej anegdoty, zobrazowanej głównie w dziełach mistrzów dawnych, ale także, choć rzadziej, bliższych współczesności, mimo że nie jest bezpośrednio związana z filologią klasyczną, z kilku co najmniej powodów przyciąga zainteresowanie i w pełni zasługuje na naszą uwagę. Decyduje o tym przede wszystkim bardzo staranny sposób jej opracowania oraz szeroki krąg jej potencjalnych użytkowników. Książka ta nosi bowiem zarówno cechy książki naukowej, jak i popularnej, a przy tym, co chciałbym szczególnie podkreślić, jest to także książka przeznaczona po prostu do czytania.

Adresatem jej może być dosłownie każdy czytelnik: i dojrzały erudyta, który pragnie uzupełnić mozaikę swej wiedzy (lub którego w jakimś momencie zawodzi pamięć), i zupełnie młody jeszcze człowiek, którego książka ta wprowadzi w miniony świat antycznych oraz chrześcijańskich legend i prawd. Historia bowiem przeplata się tu z fantazją, śródziemnomorski mit z opowieściami *Starego* i *Nowego Testamentu*, pogańskie *vitae* ze średniowieczną hagiografią, całość zaś opiera się na rzetelnej znajomości źródeł i opracowana została bardzo przejrzyście w ściśle określonym porządku tematycznym.

O powstaniu książki zadecydowała potrzeba praktyczna, której istotę wyjaśniają autorzy następującymi słowy: „Beim Besuch von Museen und Kirchen oder beim Blättern in Kunstbänden fesseln uns immer wieder Bilder mit dramatischen Szenen aus den antiken Götter- und Heldensagen, aus der griechischen und römischen Geschichte... oder aus den zahlreichen Heiligenlegenden. Manche dieser Geschichten sind uns völlig unbekannt, manche kennen wir nur dem Namen nach, an andere haben wir höchstens eine vage Erinnerung. Meist ist es gar nicht so einfach, sich näher zu informieren" (ze wstępu, s. V). I właśnie w tym celu, by można było wygodnie i szybko odnaleźć pożądaną informację, H. Krauss i E. Uthemann opracowali omawianą książkę, którą moglibyśmy określić mianem swego rodzaju leksykonu wiedzy humanistycznej.

Składa się ona z pięciu zasadniczych części oraz dodatku, będącego bardzo istotnym dopełnieniem, który nadaje książce walor pomocy naukowej. Znajdziemy tam (s. 496–514) wykaz źródeł literackich z krótką informacją o każdym autorze, wydaniu jego dzieł i przekładzie dostępnym czytelnikowi w języku niemieckim, a także wskazówki bibliograficzne dotyczące literatury uzupełniającej. Następne strony owego dodatku (515–517) wypełnia wykaz miejsc, w jakich przechowywane są te zabytki sztuki malarskiej, o których mowa jest w książce, dalej zaś znajdziemy indeks uwzględnionych w niej artystów (s. 518–528) oraz indeks rzeczowy, znacznie ułatwiający odszukanie w książce literackiego opracowania danego wątku tematycznego (s. 529–546). Zostały one zebrane kolejno w następujących rozdziałach: mitologia grecko-rzymska (s. 2–119), Rzym i Cesarstwo Rzymskie (s. 120–147), Grecja i Wschód Starożytny (s. 148–179), historie biblijne (s. 180–350) oraz żywoty świętych (s. 352–493). Z wyjątkiem tej ostatniej części, która ułożona jest w porządku alfabetycznym według imion poszczególnych świętych, pozostałe rozdziały książki mają w miarę możliwości układ chronologiczny.

O czym opowiadają obrazy to osobliwy zestaw ponad 1000 rozmaitych opowieści ściśle osadzonych w kulturalnej tradycji Europy. Kryterium wyboru stanowiła tu popularność danego wątku w jego malarskiej interpretacji od czasów średniowiecza począwszy aż po barok. Uwzględnione zostały nawet rzadsze przekazy, o ile stały się inspiracją dla dzieła mistrza, lub też można natrafić na ich plastyczne wizerunki w kolekcjach najpopularniejszych muzeów. Celowo pominięte zostały wyobrażenia alegoryczne i symboliczne (autorzy wskazują w bibliografii na opracowania specjalnie poświęcone tego rodzaju malarstwu) oraz określony typ przekazu ikonograficznego, jaki stanowi np. malarstwo wazowe oraz ilustracja książki rękopiśmiennej.

Każda z opowieści opatrzona została informacją o jej pochodzeniu, a oprócz tego wykazu źródeł znajdziemy też wyliczenie najważniejszych obrazów podejmujących dany wątek (dowiadujemy się np., że scena śmierci Patroklosa zainspirowała takich twórców, jak: Ingres, Romano, Wiertz, Gérard i Rubens). Tutaj nasuwa się drobna uwaga: aczkolwiek źródła są w wielu wypadkach podawane tylko w wyborze, to jednak warto się chyba upomnieć o przypomnienie *Posthomerica* Quintusa ze Smyrny, źródła bogatego przecież w wiadomości o wydarzeniach rozgrywających się pod Troją po śmierci Hektora, zwłaszcza że od dawna istnieje niemiecki przekład tego poematu, przygotowany przez J. J. C. Donnera, Stuttgart 1866–67.

Książka napisana jest ładną niemczyzną, bardzo przystępnie i zajmująco. Jej wartość podnosi jeszcze szata graficzna i blisko 100 reprodukcji. Niestety nie są to ilustracje kolorowe. Może w następnym wydaniu tej książki, bo nie wątpię, że jej nakład rozejdzie się błyskawicznie, wydawnictwo będzie mogło zadbać o wielobarwne fotografie, czego z pewnością życzyłby sobie każdy jej użytkownik. Przypuszczam także, iż tego rodzaju leksykon byłby i w Polsce swoistym bestsellerem.

Włodzimierz Appel (Toruń)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Anna M. Komornicka, Poezja starożytnej Grecji. Wybrane gatunki literackie, Łódź 1987, ss. 172+31 fotografii, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

C'est avec une profonde satisfaction que je me fais le plaisir de signaler la parution d'un livre consacré à plusieurs importants genres de l'ancienne littérature des Hellènes.

Le savant polonais, Tadeusz Sinko, avait rédigé une synthèse – la plus exhaustive qui ait jamais parue – de l'histoire des *Lettres grecques*[1]. Ce qui excite notre admiration c'est le fait qu'il avait continué cette oeuvre gigantesque durant 24 ans, avec la même compétence avec laquelle il écrivait nombre d'études et de mini-monographies sur divers poètes et auteurs prosaïques de l'antiquité grécque. On ne saurait assez regretter le fait que le fruit d'un travail aussi ardu et relevant d'une érudition absolument prodigieuse, soit ignoré en dehors de la Pologne – notre langue ne faisant pas partie de celles admises aux congrès internationaux. Cet opus magnum n'a jamais été traduit et ne le sera plus, étant donné que le premier tome (en deux volumes) ainsi que deux ou trois volumes suivants, rédigés avant la II guerre mondiale, exigeraient des remaniements et une modernisation à la suite et en raison des découvertes ultérieures. D'ailleurs, en 1959, l'auteur lui-même a entrepris la rédaction d'un *Abrégé de l'histoire de la littérature grecque* en deux gros volumes[2].

A part l'imposante oeuvre de Sinko, il est à évoquer plusieurs études portant sur les *Lettres grecques*. Dans les années 1931–1933, le plus éminent de nos philologues classiques, T. Zieliński, a publié – en deux minces fascicules – un précis de la *Littérature de la Grèce antique*...[3], que, ensuite, il a inséré dans un manuel de littérature universelle, ouvrage composé par plusieurs auteurs[4]. Tout récemment, J. Łanowski a rédigé un chapitre sur la littérature grecque dont une

---

[1] T. Sinko, *Literatura grecka*, t. I–III (en six vols.), Kraków 1931, Wrocław 1954 (au total env. 3090 pages de grand format).

[2] T. I–II, Warszawa 1959 (au total presque 1900 p. de grand format).

[3] T. Zieliński, *Literatura starożytnej Grecji epoki niepodległości. Literatura starożytnej Grecji epoki powszechnej*, Warszawa 1931–1933 (au total env. 460 p. de petit format). Le t. I était accompagné d'une anthologie de textes (*Wzory*) établis par Stefan Srebrny; les textes à l'appui, établis par Maria Maykowska destinés au tome II, n'ont pas été publiés.

[4] T. Zieliński, *Literatura grecka*, dans: *Wielka literatura powszechna*, t. I, Warszawa 1933, p. 613–728.

version plus complète parut en forme de livre[5]. Les littératures grecque et romaine furent également l'objet d'un manuel compendieux de M. Cytowska et de H. Szelest[6]. Voilà toutes les publications dont nous Polonais disposons à ce sujet.

Le manuel de Cytowska-Szelest est adressé en premier lieu aux étudiants de philologie polonaise qui sont censés suivre un cours de littérature ancienne, terminé par un examen oral. Ce programme ne fait d'ailleurs que remonter à une tradition qui date d'un demi-siècle. Le précis de Zieliński devait satisfaire aux besoins des étudiants en Lettres Polonaises avant la parution des compendia de Łanowski et de Cytowska-Szelest, mais de toute évidence, il était insuffisant pour les philologues classiques qui, eux, ne pouvaient se passer de l'oeuvre de Sinko.

Les étudiants en philologie polonaise à l'Université de Łódź ont de la chance de pouvoir suivre — depuis des années — le cours de la littérature gréco-romaine dispensé d'une manière intéressante et captivante par Mme A. M. Komornicka, professeur de philologie classique. Même les examens qui, à leur âge, suscitent pas mal d'appréhension et de nerfs, se poursuivent dans une ambiance fort sympathique, l'examinateur attendant de ses disciples non seulement une connaissance raisonable du sujet même, mais aussi des lectures approfondies et des réflexions personnelles.

Le livre en question (inspiré en partie de ces cours) a été conçu et composé d'une manière fort originale. Il contient des exposés sur 4 principaux genres littéraires, à savoir: l'épopée, la lyrique — avec toutes ses variantes — la fable et l'idylle. Le drame grec (tragédie et comédie) feront l'objet du volume suivant qui — aux dires de l'auteur — sera une continuation de celui-ci. Il nous faut cependant remarquer que la conception ingénieuse du livre n'a pas toujours été réalisée d'une manière entièrement satisfaisante. On aimerait p. ex. voir tous les genres choisis présentés dans leur évolution, non seulement à travers la littérature grecque, mais aussi à travers les littératures romaine et moderne, celle de la Pologne en premier lieu. C'est d'ailleurs ce que AMK a accompli — et avec succès — dans ses deux exposés sur la fable et sur la poésie bucolique. La lecture du livre nous fait voir que l'auteur témoigne d'une connaissance pénétrante de la littérature européenne et de perspicacité de jugement, donc, mieux que personne, elle se trouve prédisposée à ce genre d'étude comparative. Bien sûr, ce programme — là exigerait une reconstruction du livre: changer le titre, augmenter considérablement le volume du contenu — mais alors nous aurions le bénéfice d'une publication globale sur la poésie grecque et latine. Il serait donc fort souhaitable que la 2me édition soit enrichie de ce supplément.

Passons aux chapitres particuliers. L'exposé sur la fable embrasse, à part la fable poétique, aussi celle d'Ésope, oeuvre prosaïque. AMK a tort de s'en excuser, on ne saurait tracer l'image de la fable antique sans Ésope! Une série de remarques sur ce genre littéraire sert d'introduction à ce chapitre. Nous y retrouvons, entre autres, fort à sa place, l'opinion formulée par Lessing: „la brièveté est l'âme de la fable". Il y aurait lieu à rappeler également le phrase de Phèdre adressée au lecteur à propos de son recueil de fables: „Si non ingenium, certe brevitatem approba". Ce chapitre relève à maintes reprises de la sagacité de l'auteur. Il est intéressant d'apprendre que Nicolas Copernic en traduisant du grec en latin les *Lettres* de Théophilacte de Symocatta, a également traduit — insérée par celui-ci — la fable d'Ésope, reprise par Babrios et plus tard par la Fontaine; en Pologne nous la retrouvons chez F. Morawski. Tout cet exposé est amplement étoffé d'exemples de fables modernes qui font valoir d'excellents rapprochement d'idées et des analogies suggestives et originales. Cette tradition remonte à nos meilleurs historiens de littérature et éditeurs de fables. I. Chrzanowski p. ex. dans l'édition critique des fables d'Ésope rédigée par Biernat de Lublin (1910, Biblioteka Pisarzów Polskich nr 55) a composé un copieux supplément intitulé *Wybór staropolskich bajek ezopowych od Biernata Lubelczyka do Mickiewicza*. Une autre idée ingénieuse de Mme K. qui mérite d'être relevée, c'est d'avoir rappelé la fable de Leonardo da Vinci *Les cèdres*

---

[5] J. Łanowski, *Literatura starogrecka*, dans: *Dzieje literatur europejskich*, éd. 2, t. I, Warszawa 1979, p. 13—134; idem, *Literatura Grecji starożytnej w zarysie*, Warszawa 1987 (plus de 200 p.).

[6] M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura grecka i rzymska w zarysie*, Warszawa 1985; *Literatura grecka*, p. 7—218.

et les autres arbres – dans la traduction polonaise de L. Staff – qui tire son origine de la fable d'Ésope *Le chêne et le roseau*. Fort divertissant est le petit poème de J. Ejsmond *Sur le sort de l'auteur des fables* (p. 66 s). Inutile, par contre, est la remarque sur la mort du poète, qui reprend une information fausse, à la suite d'une erreur du prénom d'Ejsmond (en réalité celui-ci fut victime d'un accident). Le sens de ce poème aurait été encore plus net, s'il avait été accompagné d'une mention sur l'*Introduction aux fables* d'I. Krasicki, devenue dès lors un commentaire classique.

Dans le livre de AMK, la fable se trouve continuée jusqu'à nous jours, c'est-à-dire jusqu'au recueil de fables de Tadeusz Kotarbiński; j'aimerais quand même y relever quelques omissions ou inexactitudes. Pour ce qui est de la fable allemande, on s'attendrait plutôt de voir paraître le nom de Gleim que celui de Gottsched, mais à la rigueur, Lessing, à lui seul, est suffisant. Les auteurs polonais – fort nombreux d'ailleurs (p. 68 s) – ne sont pas toujours commentés dans l'ordre chronologique. Rej et Paprocki vécurent au XVI s., Niemirycz au XVII. Dans l'analyse des oeuvres du XVIII s. il me manque certains détails que j'estime essentiels, tels que la délimitation de la fable épigrammatique et de la fable narrative. Autre détail: à part l'influence d'Ésope et de Phèdre, il serait à évoquer celle de la Fontaine, bien sensible chez les poètes polonais, déjà à partir de Niemirycz. Krasicki – à mon avis – mérite un commentaire plus minutieux; nous n'y retrouvons qu'une seule fable suivie de l'information „composée par l'évêque de Warmia", ce qui est susceptible d'être incompris par un lecteur peu avisé. Biernat de Lublin, lui aussi, me paraît être traité d'une manière trop succincte. Il a pourtant écrit *La Vie d'Ésope le Phrygien* qui avait précédé son grand recueil de fables d'Ésope. Signalons tout de même que AMK rappelle (p. 68) un quatrin choisi de cette *Vita* – sans le commenter d'ailleurs. Fort à propos, elle évoque un autre quatrin sur l'art poétique de la fable (p. 70), mais ici il aurait fallu remonter à la source de celui-ci, et notamment à *L'art poétique* de Franciszek Ksawery Dmochowski tandis que l'auteur le reprend de chez Linde qui ne fait que le citer dans son *Lexique*.

Le chapitre sur la poésie pastorale (en ancien polonais „skotopaska") a été, lui aussi, conçu d'une manière globale. L'auteur y a renoncé à l'étalage d'une érudition par trop livresque, en passant sur les poèmes de Bion ou de Moschos. Théocrite, en revanche, y est représenté par plusieurs poèmes choisis, dans la traduction de A. Świderek et de A. Sandauer. On est bien content d'y lire le fragment de l'idylle théocritienne *Les ouvriers ou les moissonneurs* dans une traduction libre de Szymon Szymonowic-Simonides (1558–1629), intitulée par celui-ci *Żeńcy* („Les faucheurs"). A cet endroit rappelons quelques lignes de l'introduction rimée de cet éminent poète bucolique polonais où il constate que Virgile était supérieur à Homère (dans son *Enéide*) et à Hésiode (dans les *Géorgiques*) mais qu'il était inférieur à son modèle grec dans les *Bucoliques*. Ce poème de Virgile commenté dans notre livre d'une manière presque aussi étendue que les idylles de Théocrite, est évoqué dans la belle traduction de Z. Abramowicz. Le premier distique de l'églogue I de Virgile est la seule citation latine du livre qui, adressé aux lecteurs ignorant la langue des Hellènes, n'allègue aucun texte en grec. A ce propos, je ne peux m'empêcher de rappeler le charmant extrait du poème *Urodzony Jan Dęboróg* composé par Syrokomla, relatif à la lecture de Virgile:

[...] na pole ruszym
Z gramatyką łacińską i Wirgilijuszem,
Z konwią mleka i z chlebem. Toż to będzie cudnie,
Siadłszy pod kopą żyta we znojne południe,
Posilając się sobie, póki skwaru chwila
Titire! tu patulae! ... tłumaczyć z Wirgila,
Bo sielanki najlepiej w polu się wydadzą [...]

[...] Allons aux champs, avec la grammaire latine et Virgile, avec une cruche de lait et du pain. Quel délice de nous asseoir sous une meule de seigle, en plein midi, et pendant qu'on se rassasie, tant que la chaleur persiste, Tityre, tu patulae... traduire Virgile, car c'est aux champs que les bucoliques sonnent le plus juste [...]

L'évolution de l'idylle polonaise ne se trouve esquissée que dans les grandes lignes. AMK a eu une heureuse idée de faire voir Szymonowic-Simonides à travers le témoignage rimé adressé à celui-ci par Kacper Miaskowski. De nombreux poètes bucoliques se trouvent évoqués dans cet exposé, mais j'aimerais y ajouter quelques détails ou rectifications. L'auteur a omis Wincenty Reklewski; elle semble avoir confondu l'idylle sensu stricto et le poème bucolique. Il est incorrect — à mon avis — de qualifier d',,idylle" (même entre guillemets) l'archipoème de Mickiewicz *Pan Tadeusz*. Cette désignation générique est inusitée dans les théories contemporaines de la littérature polonaise.

Passons à présent aux deux principaux genres poétiques du livre, et notamment à l'épique et à la lyrique. Celle-là (Homère et Hésiode) comprend deux chapitres (plus de 30 pages au total), tandis que celle-ci (qui embrasse: les iambes, la lyrique érotique, la poésie élégiaque, les odes triomphales — épinicies) y est représentée dans quatre chapitres (env. 80 pages). Il saute aux yeux que l'auteur a assigné une place privilégiée à ce genre poétique, aux dépens de la poésie épique. Il faut l'en excuser cependant, le livre étant adressé aux étudiants des Lettres Modernes, polonaises en premier lieu. Or ceux-ci, déja au lycée on fait connaissance — fort superficielle d'ailleurs — avec la lyrique grecque, le programme de lectures obligatoires (en Ière classe de lycée) prévoyant quelques textes choisis des auteurs tels que: Tyrtée („Qu'il est beau de mourir..."), Sapho („Digne de mépris est celle qui ignore la poésie" et l',,Adieu"), Anacréon („Ce dieu si doux", „Badinages" — en fragments, „Chanson") un poème anacréontique anonyme (inc. „En tressant une couronne de roses..."), Simonide de Céos („Le Destin" ainsi que le célèbre épitaphe en l'honneur des Lacédémoniens tombés à Thermopyles) et plusieurs épigrammes de l'*Anthologie Palatine*[7]. Ainsi, AMK — sans d'ailleurs connaître ce manuel à l'usage des écoles secondaires — a rendu un grand service à ses jeunes disciples universitaires qui — grâce à son livre — auront acquis un vaste aperçu de la lyrique archaïque grecque.

Encore une particularité de nature formelle qui donne prise à la critique: 18 pages (112—130) env. 10% du livre, ont été consacrées à Solon. K. retrace le portrait ce celui-ci en tant que poète, personnage politique et historique. Ce long exposé est incompatible avec les autres chapitres de l'ouvrage.

Ce qui mérite cependant d'être mis en relief, c'est le fait que AMK fait preuve — à travers tout le livre — d'une remarquable originalité de vues et d'une ouverture d'esprit exceptionnelles. Ses cours à l'Université —. dont une partie fait l'objet de ce livre présenté en forme de *Quaestiones selectae* — sont le fruit de ses longues études et des réflexions personnelles. Pour ce qui est de la lyrique grecque, elle est un chercheur pénétrant, d'une compétence et d'un savoir largement reconnus. Rappelons qu'elle est l'auteur d'un imposant ouvrage sur Pindare et d'une exhaustive monographie — la seule, que je sache, qui ait jamais parue — sur Simonide de Céos[8].

La lyrique grecque présentée avec une aussi vaste envergure, n'est tout de même pas continuée par des poèmes latins analogues. L'auteur passe également sous silence les problèmes de versification. Et pourtant dans la prosodie d'Horace on retrouve des asclépiades, des strophes saphiques et alcaïques! Ces mètres ont influencé l'art de Jan Kochanowski, notre plus grand poète de la Renaissance qui les a empruntés aux poètes antiques, pour composer des poèmes latins. Dans ceux écrits en polonais, Kochanowski fut le premier à introduire la strophe saphique qui fructifie jusqu'à nos jours. Ce poète n'a pas été négligé par AMK qui évoque ses traductions et paraphrases

---

[7] Cf. Maria Adamczyk, Bożena Chrząstowska, Józef Tomasz Pokrzywniak, *Starożytność — Oświecenie. Podręcznik literatury dla kl. I szkoły średniej*, Warszawa 1987, p. 49—54, 57—59 (La littérature antique: B. Chrząstowska).

[8] Cf. A. M. Komornicka, *Studia nad Pindarem i archaiczną liryką grecką. W kręgu pojęć prawdy i fałszu*, Łódź 1979, Acta Universitatis Lodziensis, Ser. I nr 49; eadem, *Simonides z Keos. Poeta i mędrzec*, Wrocław—Łódź 1984. Ajoutons que nombre d'études et d'articles sur Pindare ont été publiés par l'auteur au cours de longues années, qui ont anticipés le gros ouvrage mentionné ci-dessus. N'évoquons, à titre d'exemples, que la revue critique fort instructive et utile, sur les recherches pindariques dans les dernières 50 années, intitulée *Twórczość Pindara w świetle badań ostatniego pięćdziesięciolecia* (*Krytyczny zarys bibliografii*), Meander XXV 1970, p. 375—392.

des poètes grecs. A ce propos, j'ai le plaisir de signaler une découverte, faite par l'auteur, d'un détail-inaperçu par les spécialistes de Kochanowski — et que personnellement je considère un succès spectaculaire de Komornicka. Elle vient notamment d'indiquer la source la plus ancienne de la *Fraszka* (facétie) *Aux amours* (III 2) qui est le célèbre poème lyrique de Sapho (fr. 1). Jusqu'à présent les savants étaient d'accord que ladite fraszka de Kochanowski, inc. *Matko skrzydlatych miłości...* (Mère d'amours ailées...) tirait son origine de l'*Ode* I 19 d'Horace („Mater saeva Cupidinum...")[9].

Insistons sur le fait que les quatre chapitres consacrés à la lyrique grecque archaïque, et à toutes les nombreuses ramifications de celle-ci — constituent la partie la plus brillante du livre. Ces exposés — nous l'avons dit — présentent en grandes lignes tout ce qui est fondamental et caractéristique par rapport à ces genres poétiques, laissant de côté tout le poids excessif d'une érudition trop spécialisée (notes, références, polémiques etc). En conséquence, l'auteur a délibérément passé sur les poètes grecs moins importants pour les étudiants de Lettres Polonaises. Ainsi, Alcée n'y est que mentionné, on aurait beau chercher Corinne. Cette déficience — si l'on veut — est amplement récompensée par une analyse documentée et minutieuse des oeuvres poétiques choisis par AMK, enseignante expérimentée et douée d'un remarquable talent didactique.

En passant aux deux premiers chapitres qui traitent de la poésie épique, remarquons que — contrairement aux manuels et aux introductions, telles que celle de Sinko aux éditions des deux épopées, — l'auteur de *La poésie de la Grèce antique* renonce à un cours encyclopédique sur l'oeuvre de Homère. Elle considère comme convenu, afin d'éviter des redites encombrantes, que le sujet et l'action de ces poèmes épiques sont familiers aux destinataires du livre (la lecture des deux épopées étant une condition sine qua non, pour les étudiants, d'être admis à l'examen final).

Dans ce chapitre, nous bénéficions d'un aperçu du problème dit „question homérique", qui tient compte des résultats de recherches récentes à ce sujet. Il y manque toutefois le nom de Georg Finsler dont la monographie de Homère fut longtemps considérée la plus complète. Parmi les savants polonais AMK rappelle — fort justement — des „homérologues" raffinés, tels que Zieliński, Sinko, Morawski, Witkowski, Kumaniecki. Je prétends que Gansiniec et Krokiewicz ont également droit d'y trouver leur place. Il n'est pas tout à fait évident que Sinko se soit rangé du côté des „pluralistes". Il a étudié les théories des uns et des autres, et a publié les résultats de ses recherches à maintes reprises. Dans son dernier *Abrégé...* (t. I, p. 100) il semble — à mon avis — se solidariser avec les „pluralistes"; il y fait ressortir les différences d'individualités — de l'auteur de l'*Iliade* et de l'auteur de l'*Odyssée*, pour conclure finalement que l'*Iliade* est une oeuvre de génie, tandis que l'*Odyssée* est celle d'un poète de talent exceptionnel.

Ce jugement cependant ne mène pas forcément — à ce que je crois — à la conclusion que d'après Sinko il y ait eu deux différents auteurs anciens. On dit p. ex. que *La Divina Commedia* est une oeuvre de génie, tandis que *La Vita Nuova* n'est qu'un produit d'un poète de talent; ou bien *Don Quichotte*: oeuvre géniale et les nouvelles de Cervantes: oeuvre d'un auteur de talent. Rappelons que le même Sinko, dans son introduction à l'*Odyssée*, termine son exposé par la constatation suivante: „une oeuvre est susceptible d'être complétée par une autre du même auteur"; et à titre d'exemple, il indique *Oedipe-Roi* et *Oedipe à Colon*; *Paradise lost* et *Paradise regained* de Milton; la I-ère et la II-ème partie de *Faust* de Goethe; *Ogniem i mieczem*, *Potop* et *Pan Wołodyjowski* de Sienkiewicz[10]. L'interprétation de ce problème par Zieliński demeure également ambiguë: un pluraliste conséquent n'emploie pas le nom de Homère, il dit „l'auteur de l'*Iliade*" et „l'auteur de l'*Odyssée*". Voilà quelques réflexions qui me sont venues à l'esprit après avoir écouté — il y a plusieurs années — une conférence sur l'*Odyssée* prononcée, à l'Université de Łódź, par Walter Nicolai, professeur à Mainz, — pluraliste déterminé.

---

[9] J. Pelc, *Jan Kochanowski. Szczyt renesansu w literaturze polskiej*, éd. 2, Warszawa 1987, p. 274, 492. L'édition et commentaire du recueil des *Fraszki* de Jan Kochanowski, rédigés par J. Pelc, (Wrocław 1957, BN I 163) n'évoquent pas les sources antiques de la fraszka III 12.

[10] Cf. Homer, *Odyseja*, texte établi par T. Sinko, BN II 21, éd. 3, Kraków 1925, p. VI—VII.

Parmi les „grands" traducteurs de l'*Iliade* (pour être plus précis des fragments de celle-ci) AMK évoque Słowacki, en omettant toutefois Kochanowski (chant III intitulé „La Monomachie entre Pâris et Ménélas"); Norwid qui a traduit quelques extraits de l'*Odyssée* n'y figure pas. Et pourtant une information détaillée sur les plus importantes traductions polonaises serait fort utile! Celle p.ex. de F. K. Dmochowski a survécu deux siècles (Mickiewicz dans *Pan Tadeusz* lui a emprunté quelques paires rimées). Zieliński, lui, se référait dans ses études au texte polonais de Jan Czubek. De nos jours, la version polonaise de Kazimiera Jeżewska – citée par AMK – ainsi que celle de I. Wieniewski se sont substitué à celle de Dmochowski. Pour ce qui est de l'*Odyssée* le texte de Lucjan Siemieński fut longtemps apprécié à côté de celui de Józef Wittlin. Ensuite, la dernière traduction prosaïque de Jan Parandowski a fini par supplanter toutes les versions poétiques précédentes. A cet endroit il serait opportun et instructif de commenter le fait que jusqu'à présent nous ne disposons d'aucune version prosaïque de l'*Iliade*. Autre remarque marginale: il serait non sans intérêt de signaler que – à deux reprises, – on avait tenté de rédiger un „florilège" de versions polonaises de Homère, pour les besoins des écoles secondaires, faites par des écrivains renommés. Ainsi, le poète A. Lange a publié (sous le pseudonyme de A. Wrzesień) une sorte de résumé de l'*Iliade* compilé d'extraits traduits par J. Kochanowski, F. K. Dmochowski, J. Słowacki, A. Szmurło, P. Popiel, L. Rydel[11]. A. Boleski (dans la serie de K. Drzewiecki) a, à leur tour, „construit" un tome intitulé *Iliade-Odyssée*[12] qui se présente de la manière suivante: *Iliade* = fragments du Chant I – Słowacki, du chant III – Kochanowski, des chants IV et VI – Dmochowski, du chant XI – Mleczko, des chants XVI, XVIII et XXI – Dmochowski, du chant XXII – Rydel, des chants XXIII–XXIV – Dmochowski. *Odyssée* = les fragments du chant I viennent de la traduction de Norwid, ceux des autres chants (VI–VII, IX, XI–XII, XIV, XVI–XVII, XIX, XXI–XXIV) dans celle de Siemieński.

Dans le cours sur Homère nous ne retrouvons qu'une seule mention au sujet de Virgile, sans commentaire expliquant pourquoi l'*Énéide* est appelée une *Odyssée* et *Iliade* romaine. Il y aurait lieu d'introduire ici l'extrait des hauts faits de Diomède et de faire valoir l'analogie manifeste de l'*Oeuvre homérique* avec l'*Énéide*. Trop brèves sont les remarques de AMK sur la poésie épique en Pologne[13]. Dommage que l'auteur n'ait pas jugé profitable de se référer à l'opinion sur ce genre littéraire exprimée par Aristote dans *La Poétique*, surtout sur le vers héroïque, vers épique par excellence, qui eut une nombreuse progéniture: le hexamètre antique, fréquent dans la poésie allemande, l'alexandrin français, le vers de treize syllabes en Pologne, la „ottava rima" typique de la poésie italienne, adoptée en Pologne et qui – à une époque ultérieure – rivalisait avec le vers de treize syllabes... Tous ces mètres méritaient une mention.

Hésiode a été commenté plus largement que Homère (nous y retrouvons un ample résumé des deux poèmes du poète d'Ascra). Une excellente idée de l'auteur était de comparer des fragments appropriés de la *Théogonie* à ceux de la *Bible*. Il est regrettable par contre, que les *Travaux* n'aient pas été associés aux *Géorgiques* de Virgile et – en Pologne – au poème *Ziemiaństwo polskie* de Kajetan Koźmian.

---

[11] Ed. 5, Warszawa 1928, série „Arcydzieła literatury powszechnej" nr 1.

[12] Warszawa 1921, „Arcydzieła literatur obcych", nr 1.

[13] *Pan Tadeusz* de Adam Mickiewicz est gualifié d'épopée nationale polonaise, mais la matière du poème ne peut être mise sur le même pied que celle de l'épopée homérique. Remarquons, que seule la traduction – en hexamètre – faite par Hermann Buddensieg (1963) a frayé la voie du poème polonais à la „Weltliteratur" dans les pays germanophones. Il en est autrement en France. La traduction prosaïque de Paul Cazin est traitée par les Français comme „un roman sur la chasse". Il existe cependant une exception que je note à cet endroit avec plaisir. Le philologue classique, M. Alain Michel, qui ne connaît *Pan Tadeusz* que par la version prosaïque de Cazin, avait formulé un jugement très pénétrant à ce propos dans une conversation qu' on a eu, lui et moi. Or, à son avis, il n'existe pas dans la poésie française une épopée où une tasse de café prise à Soplicowo à la même valeur artistique que la guerre de Napoléon... J'estime que cette opinion fait preuve de la sagacité de mon interlocuteur et qu'il a fort justement saisi une particularité typique de *Pan Tadeusz* commentée – il y des années – en termes approximatifs par un savant polonais, Manfred Kridl, dont les études Michel ignorait naturellement.

Tout le livre est abondamment étoffé de „textes" à l'appui" des auteurs anciens présentés — quelques-uns dans la traduction d'éminents poètes ou de philologues classiques de renom (Z. Abramowicz, A. Świderek), d'autres, en grande majorité, faites par AMK, fidèlement calqués sur l'original et respectant également les exigences d'une belle et moderne langue polonaise. Ces traductions — ci ne sont ni rimées ni strictement prosaïques (comme p.ex. celles de la collections „Les Belles Lettres"); Komornicka a choisi la forme d'une prose cadencée (vers blanc) — ce que nous estimons un accomplissement fort heureux.

Une autre réalisation de l'auteur qui attire notre éloge c'est l'exposé tenant lieu d'Introduction au livre, qui met en relief les valeurs durables de la poésie grecque. Bien différent de l'étude — désormais classique — de Tadeusz Zieliński, „L'éternelle actualité des problèmes artistiques de l'antiquité"[14] (qui — à mon avis — aurait du se trouver dans l'index bibliographique du livre), il en est une brillante continuation moderne.

Pour finir quelques menues rectifications purement rédactionnelles. AMK évoque à plusieurs reprises des noms des personnes qui, dans le contexte, risquent de ne pas être compris au premier abord. Ainsi, Lessing (p. 53) a droit à un commentaire plus explicite. L'épithète „notre regretté compatriote Adam Turyn" (p. 143) est trop évasive, sans être suivie de la remarque qu'il s'agit de l'éminent éditeur de Pindare. Les citations ne sont pas toujours „localisées" — ce qui est d'ailleurs admissible, vu le caractère didactique du livre; mais alors les noms des éditeurs des textes grecs (Lasserre, Diehl, Merkelbach-West etc.) — cf. p. 80 et passim — semblent superflus pour un lecteur ignorant le système adopté par l'auteur, et prêtent à confusion. Signalons encore une datation susceptible d'être interprétée à contre-sens: à la p. 55 nous lisons „Tadeusz Zieliński dans ses Essais sur l'antiquité" (Kraków 1971, p. 31)..." Un lecteur fortuit serait porté à croire que cette étude avait été publiée en 1971, du vivant de Zieliński. Or, il y est question d'un article *Sur une puissance funeste*, édité en russe déjà en 1893 (sic), et plus tard, en 1925, inséré par l'auteur dans un volume rédigé en polonais, sous le titre de *La Vie des idées*" (*Z życia idei*). AMK aurait donc dû rappeler que ces *Essais*... (le titre ne vient pas de l'auteur), réédités en 1971 sont accessibles à présent.

La bibliographie intitulée „Les plus importantes publications polonaises" (p. 166) est — à mon avis — trop peu fournie. Les manuels de la littérature grecque, mentionnés au début de ce compte-rendu, méritent d'être évoqués. Les vols. de la série Biblioteka Narodowa (BN) auraient dû être classés à part et accompagnés de coordonnées bibliographiques complètes. P. ex. *Pindar. Wybór poezji*, oprac. A. Szastyńska-Siemion, Wrocław 1981, BN II 199. Je m'attendais également à trouver certaines éditions en dehors de cette série, p.ex. *Homera Ilias* texte établi par K. Morawski, traduction de J. Czubek. Pourquoi avoir omis le nom de Sinko (éd. I-ère de BN) et évoqué seulement l'édition récente de J. Łanowski? La même remarque porte sur les introductions de T. Sinko aux deux épopées homériques, qui constituent une contribution importante à la connaissance de ces poèmes. Pour la lyrique grecque, AMK a eu raison de mentionner l'ancienne édition de W. Steffen de concert avec la toute récente, précédée d'une préface, de J. Danielewicz. Par modestie, elle a passé sous silence son volume d'*Études sur Pindare*.

Il est à souhaiter — j'y reviens — que tous les manquements et imperfections — que j'ai méticuleusement relevés — disparaissent dans la II-ème édition de ce livre si utile et nécessaire à de nombreux lecteurs.

Jerzy Starnawski (Łódź)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

C. P. Jones, Culture and Society in Lucian, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, London England 1986, ss. XIV + 195.

C.P. Jones, profesor Uniwersytetu w Toronto, znany jest ze swych zainteresowań kulturą i literaturą grecką epoki wczesnego cesarstwa (wiek I i II). Na wysoką pozycję w nauce zasłużył

---

[14] Réédition accessible: T. Zieliński, *Po co Homer? Świat antyczny a my*, Kraków 1970, p. 341—402.

sobie monografiami o środowisku społeczno-kulturalnym Plutarcha i Diona z Prusy[1]. Praca o Lukianie jest kolejnym owocem jego badawczej pasji.

Uczony ogniskuje swoje wysiłki na uzasadnieniu tezy, że Lukian nie był hermetycznie odizolowanym od społeczeństwa artystą „żyjącym w świecie książek i literackich reminiscencji"[2]. Autor przeciwstawia się także i drugiemu dość rozpowszechnionemu poglądowi, iż grecka literatura okresu cesarstwa nie reagowała na otaczającą ją rzeczywistość.

Za reprezentantów wymienionych opinii uznaje większość uczonych, żyjących w XIX i XX wieku. We wstępnym, pierwszym rozdziale („Introduction: The Modern Lucian", s. 1—5) zwięźle przedstawił ich poglądy. Koncentruje się na badaniach, które przeprowadzili: Jacob Bernays, Johannes Vahlen, Ulrich von Wilamowitz, Eduard Norden, Rudolf Helm[3], Jacques Bompaire[4], i uwypukla ich negatywne stanowisko wobec tzw. nihilizmu Lukiana. Lista ta ze zrozumiałych względów nie może być pełna. Szkoda jednak, że autor nie zna, jak to wynika z dalszych jego wywodów, ani łacińskich dysertacji T. Sinki[5], nie mówiąc już o polskich[6], ani książki C. A. Van Rooya[7], ani też najnowszej monografii B. Pappaioannou[8]. Należy również żałować, że kanadyjski uczony nie zainteresował się antycznym źródłem negatywnych opinii o Lukianie, wygłaszanych przez nowożytnych uczonych. Chodzi o opinię Focjusza w *Bibliotheke* (96 a, 128, przeł. O. Jurewicz): „[Lukian], wydaje się, jest jednym z tych, dla których nie ma w ogóle niczego poważnego, gdyż śmiejąc się drwi z opinii innych, a nie ukazuje swego własnego zdania, chyba że ktoś powie, iż jego zdanie polega na tym, że nie ma żadnego zdania". Z opinii tej wynikają przynajmniej dwie supozycje: pierwsza, że rzeczywiście mógł być nihilistą, i druga, która dla wywodów Jonesa wydaje się ważniejsza, że Lukian jednak reagował na „opinie innych", czyli na otaczającą go rzeczywistość. W ten sposób ułatwiłby sobie nowożytny uczony przejście do precyzyjnego uzasadnienia tezy swojej pracy. Monografia ma bowiem dostarczyć nowych, bardziej szczegółowych argumentów tym jeszcze stosunkowo nielicznym uczonym, którzy prezentują pogląd, iż Lukian był bystrym obserwatorem otaczającego go świata. Sugestie tego rodzaju wysunęli opierając się na mniej lub bardziej drobiazgowych badaniach dopiero w drugiej połowie naszego wieku: Jonas Palm[9] i Glen Bowersock[10]. Uczonego kanadyjskiego zainspirowały jednak dwie prace kolegi, również profesora z Toronto, Barry'ego Baldwina, *Lucian as Social Satirist*[11], oraz *Studies in Lucian*[12]. Wiele zawdzięcza też rozmowom z Luisem Robertem oraz jego studiom *A travers l'Asie Mineure*, a zwłaszcza rozdziałowi „Lucien en son

---

[1] *Plutarch and Rome*, Oxford 1971; por. rec. K. Korus, Eos LXI 1973, s. 296—299; *The Roman World of Dio Chrysostom*, Cambridge, Mass., 1978.

[2] *Preface*, s. V: „The present book, however, arose out of a dissatisfaction with a strong current in the criticism of this author, namely, the tendency to regard him as an „artist" hermetically sealed in a world of books and literary reminiscences".

[3] Prace wymienionych uczonych stały się podstawą monograficznego opracowania życia i twórczości Samosateńczyka przez T. Sinkę, *Literatura grecka*, t. III cz. 1, Kraków 1951, s. 367—444.

[4] *Lucien écrivain: Imitation et création*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome CXC, Paris 1958. Por. też rec. J. Delz, *Lucien*, Gnomon XXXII 1960, s. 756—761.

[5] T. Sinko, *De Luciani libellorum ordine et mutua ratione*, Eos XIV 1908, s. 113—158; *Symbolae chronologicae ad scripta Plutarchi et Luciani*, Rozprawy Filologiczne PAU, LXVII, nr 5, Kraków 1947.

[6] *Twórczość Lukiana*, Przegląd Polski 1908, s. 391—412; *Nowa forma enkomion u Lucjana z Samosat*, Eos XLIV 1950, s. 3—15.

[7] *Studies in Classical Satire and Related Literary Theory*, Leiden 1966, rozdz. IV: „The satirical elements in Greek Literature", s. 116 n.

[8] *Lukianos, o megalos satirikos tes archaiotetas*, Thessalonike 1976.

[9] *Rom, Römertum und Imperium in der griechischen Literatur der Kaiserzeit*, Lund 1959.

[10] *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969; *Greek Intellectuals and the Imperial Cult in the Second Century A.D.* [w:] *Le culte des Souverains dans l'empire romain*, Entretiens Hardt XIX, Geneva 1973, s. 177—206.

[11] Classical Quarterly XI 1961, s. 199—208.

[12] Toronto 1973.

temps"[13]. Przyznaje także, że poważną pomocą służyła mu nowsza monografia Jennifer Hall[14]. I znów należy żałować, że autor omawianej książki pominął milczeniem w toku swych dalszych dociekań wiele użytecznych prac, które dla uzupełnienia bibliografii podajemy poniżej w kolejności alfabetycznej[15]. Wymienione prace pomogłyby uczonemu w realizacji podstawowego zadania, tj. w rekonstrukcji środowiska kulturalnego i społecznego, w którym Samosateńczyk przebywał i w którym się rozwijał. Tu zgodzić się należy z poglądem Jonesa, że bez rozwiązania (dodajmy: w miarę precyzyjnego) powyższego problemu nie można zrozumieć Lukiana (s. 5: „To understand Lucian it is necessary to examine both his culture an his society").

W rozdziale drugim („Lucian in Society") autor monografii usiłuje określić pozycję Lukiana w społeczeństwie. Właściwie jeszcze raz w sposób tradycyjny, bo na podstawie odautorskich wypowiedzi starożytnego satyryka, przedstawiony zostaje czytelnikom jego życiorys. Na uwagę zasługują jedynie obfite źródła historyczno-archeologiczne, pozwalające mu scharakteryzować prowincję Komagene i jej stolicę Samosaty[16]. Analizując *Somnium* nie dostrzegł jednakże Jones istotnego elementu w rozwoju artystycznym autora dialogów, a mianowicie ogromnego wysiłku, jaki miał włożyć niedoszły rzeźbiarz, aby „przekwalifikować się" na retora. Mówił po syryjsku, otaczali go w szkole retora rówieśnicy z tzw. lepszych czy elitarnych domów, mówiący grecką koine, w urzędach słyszał łacinę, a nauczyciel wymowy wymagał znajomości czystego attyckiego dialektu z V i IV w. p.n.e. Pokonał wszystkie te przeszkody, nauczył się wspaniale pisać i przemawiać po attycku. On też jeden najlepiej wiedział, ile trudu kosztowała go

---

[13] Pełny tytuł pracy: *À travers l'Asie Mineure: Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome CCXXXIX, Paris 1980.

[14] *Lucian's Satire*, New York 1981.

[15] G. Anderson, *Arrian's Anabasis Alexandri and Lucian's Historia*, Habis VII 1976, s. 57–73; V. Andò, *Luciano, Il lutto*, Hermes–Collana di testi antichi 11, diretta da Giusto Monaco, Palumbo, Palermo 1984, Introduzione, s. 17–53; Agostino Vittorio d', *Figurazioni simboliche della vita umana nelle opere di Luciano*, Rivista di Studi Classici IV 1956; R. Bianchi Bandinelli, *Luciano di Samosata e il probleme della cultura*, Dal diario di un borghese, Mailand 1962², s. 193–223; A. Boulanger, *Aelius Aristide et la Sophistique dans la province d'Asie au II siècle de notre ère*, Paris 1923; P. Bourboulis Photeine, *Ancient festivals of „Saturnalia type"*, Hellenika XVI, Thessaloniki 1964; M. J. Cary-Haarhoff T. J., *Life and Thought in the Greek and Roman World*, Methuen (University Paperbacks), London 1961; S. Dill, *Roman Society from Nero to Marcus Aurelius*, Meridian Books, New York 1958; V. Fumarola, *Conversione e satira antiromana nel Nigrino di Luciano*, Rivista di Studi classici VI 1951; C. Gallavotti, *Luciano nella sua evoluzione artistica e spirituale*, Lanciano 1932; T. R. Glover, *The Conflict of Religions in the Early Roman Empire*, Beacon Press, Boston 1960; J. Hoffman, *Lucian der Satiriker im Hinblick auf Glauben und Leben der Gegenwart*, Nürnberg 1856; M. Kokolakis, *Pantomimus and the Treatise Perì orcheseos (De saltatione)*, Platon XXI 1959; M. Kokolakis, *The Dramatic Simile of Life*, Athens 1960; M. Kokolakis, *Lucian and the Tragic Performances in his Time*, Platon XXIII/XXIV 1960; G. Lojacono, *Il riso di Luciano*, Catania 1932; H. Piot, *Un personnage de Lucien: Menippe*, Rennes 1914; M. Riemschneider, *Die Abhandlung Lukians „Wie man Geschichte schreiben soll"*, Acta Conventus XI „Eirene" ... MCMLXVIII habiti, Wratislaviae 1971, s. 400–404; J. Schwartz, *Considérations sociales à propos de Lucien de Samosate*, Revue de la Franco-Ancienne CLV–CLVI (1966–1967), s. 33–45; I. Trencsényi-Waldapfel, *Die Umwelt Lukians*, Untersuchungen zur Religionsgeschichte, Budapest 1966, s. 384–402; L. Varcl, *Verfassersverantwortlichkeit bei Juvenal und Lukian*, Geras-Studies presented to George Thomson, Charles University, Prague 1963; R. Venchi, *La presunta conversione di Luciano*, Roma 1934; I. Waltz, *Die geschichtlichen Kenntnisse des Lukians*, diss. Tübingen 1922.

[16] F. K. Dörner, *Kommagene*, Antike Welt, Sondernummer VI 1975; F. K. Dörner i R. Naumann, *Forschungen in Kommagene*, Istanbuler Forschungen X, Berlin 1939; G. A. Downey, *History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961; J. Wagner, *Seleuceia am Euphrat*, Zeugma. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients B X, Wiesbaden 1976; J. Wagner, *Dynastie und Herrscherkult in Kommagene*, Forschungsgeschichte und neuere Funde, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, Mitteilungen, Istanbuler Mitteilungen XXXIII 1983, s. 177–224.

ta umiejętność. Stąd motyw pracy stale się będzie przewijał w autobiograficznych wypowiedziach Syryjczyka. Dodajmy, że mają one wszelkie znamiona prawdy historycznej.

1. W świetle tych uwag inaczej nieco niż kanadyjski uczony należy rozumieć obietnicę, jaką otrzymał Lukian od Retoryki (*Somnium*, c. 11): „podziw i zazdrość budzić będziesz powszechną, czczony, chwalony, sławiony z powodu najwyższych zalet, respektowany przez arystokrację rodu i majątku". Dla Jonesa (s. 16) brzmi ona jako obietnica uzyskania takich kompetencji zawodowych, jakie są potrzebne do zapewnienia wygodnego życia, ale nie bogactwa. Tymczasem chodzi tu — co wydaje się prawdopodobniejsze — o obietnicę nobilitacji społecznej, o czym świadczą dwa fakty: 1. opozycja wyrażeń ὁ νῦν πένης ὁ τοῦ δεῖνος — ἐπὶ τοῖς ἀρίστοις εὐδοκιμῶν. Retoryka gwarantuje terminatorowi u rzeźbiarza, mówiącemu po barbarzyńsku, akceptację w środowisku ludzi szlachetnie urodzonych i bogatych, sławę i oczywiście także pieniądze.

2. Odautorska ocena pierwszego etapu kariery artystycznej, wyrażona w *Bis accusatus* (c. 32). Potwierdza tu pisarz swą materialną niezależność, jaką mu zapewniła kilkunastolenia działalność w charakterze popisowego deklamatora: „miałem prawo, człowiek czterdziestoletni, uwolnić się raz wreszcie od tych zgiełków i procesów [...] nie potrzebując już na nic pochwał i oklasków tłumu". Por. też w *Bis accusatus* nieco wcześniejszą wypowiedź Retoryki (c. 28): „dostatków mu przysporzyłam".

Przytoczone wypowiedzi Lukiana pozwalają nam jednak na uznanie za prawdopodobną kolejną hipotezę Jonesa: satyryk był klientem — przyjacielem (typu: Mecenas — Horacy) znakomitych rzymskich, a może i greckich notabli. Konsul z r. 146 i teść Aleksandra z Abonuteichos, Rutilianus, oraz jakiś inny nie znany z nazwiska senator, któremu Lukian tłumaczy się z powodu pomyłki w rannym pozdrowieniu, a może i sam Herodes Atticus, co jednak wydaje się mało prawdopodobne[17], czy wreszcie prefekt Egiptu, który ułatwił prawie sześćdziesięcioletniemu artyście objęcie stanowiska sekretarza w państwowym urzędzie, mieliby w jakiś sposób wspierać materialnie sławnego autora dialogów.

Moim zdaniem jest tu też miejsce na wysunięcie bardziej prawdopodobnej hipotezy, że to nie pragnienie majątku, lecz kompleksy wynikające z lichego pochodzenia młodego retora wywierały decydujący wpływ na wszelkie jego zabiegi wokół pozyskania przychylności sfer arystokratycznych czy bogatych Rzymu. Drzemało w nim stale pragnienie nobilitacji społecznej. Taki wniosek nasuwa się przy interpretacji *Imagines* i *Pro imaginibus*[18]: w r. 162/163 Werus, współrządca Marka Aurelego, wraz ze swoim dworem znajduje się w Antiochii. Lukian pisze pochwałę jego kochanki Pantei w taki sposób, aby swą kunsztowną formą utwór zwrócił uwagę adresatki i aby zyskał aplauz jej otoczenia. Prawdopodobnie efektów spodziewanych nie uzyskał, o czym świadczy *Pro imaginibus*. W tym samym czasie powstaje żartobliwy dialog *De parasito*. Oskarża tam Samosateńczyk m. in. Platona o nieudolność w uzyskaniu (pomimo dwóch prób) stałego miejsca na dworze Dionizjusza Młodszego (c. 34). Jeśli uświadomimy sobie sytuację, w jakiej znajdował się w tym czasie autor *Pro imaginibus* (nie zaakceptowany przez dwór Werusa), przykład Platona mógł być żartem Samosateńczyka z samego siebie. Jeżeli słuszny jest nasz domysł, to możemy wysunąć prawdopodobny wniosek, że na tego rodzaju żarty mógł sobie pozwolić człowiek materialnie niezależny, który ubiegał się o nobilitację, o większy prestiż społeczny, a nie wyłącznie o wysoką zapłatę.

Zatrzymaliśmy się nieco dłużej na zagadnieniach biograficznych pisarza, aby ukazać fakt najistotniejszy dla ilustracji sposobu przeprowadzania przez Jonesa wywodów. Autor, jak można to zauważyć, obraca się stale w sferze hipotez i przypuszczeń wszędzie tam, gdzie stara się ofiarować czytelnikowi jakieś nowe spostrzeżenie, w pozostałych wypadkach przypomina dotychczasowe wyniki badań. Hipotezy zaś swe dokumentuje mniej lub bardziej przekonywająco.

---

[17] Jones usiłuje rozważyć wszystkie możliwości (por. s. 18, 38, 125, 132), ale nie opowiada się za żadną, z braku wyraźnego świadectwa (por. też. s. 100). Por. W. Ameling, *Herodes Atticus*, 1: Biographie, 2: Inschriften-katalog, Hildesheim 1983; J. P. Oliver, *Marcus Aurelius: Aspects of Civic and Cultural Policy in the East*, Hesperia Supplement 13, Princenton 1970; J. P. Oliver, *The Actuality of Lucian's Assembly of the Gods*, American Journal of Philology CI 1980, s. 304—313.

[18] Por. K. Korus, *The Motif of Panthea in Lucian's Encomium*, Eos LXIX 1981, s. 47—56.

Do przyjętych bez większego uzasadnienia hipotez należy m. in. podział twórczości Lukiana na dwa okresy (s. 14 n.). Uczony odrzuca, jako niemiarodajne, twierdzenie o ewolucji artystycznej pisarza. W ten sposób z jednej strony przyjmuje za prawdziwą wzmiankę o przełomie artystycznym satyryka w *Bis accusatus* (c. 32), a z drugiej, w tym samym utworze nieco dalej (c. 34), nie dostrzega rozważania, z którego wyraźnie wynika, że starożytny pisarz wspomina o fazach swojego rozwoju[19].

Autor monografii przyporządkowuje, również bez szczegółowego uzasadnienia, utwór *Zeuxis sive Antiochus* do drugiego etapu twórczości Samosateńczyka, podczas gdy m. in. J. Schwartz ponad dwadzieścia lat temu przekonywająco dowiódł, że wygłoszony był ok. r. 159, a więc pod koniec pierwszego etapu. Dodajmy, że ma on charakter wyraźnie obrachunkowy, podsumujący całą młodzieńczą działalność Syryjskiego retora[20].

Rozdział trzeci („Philosophy and Philosophers") poświęcił kanadyjski uczony stosunkowi Lukiana do naukowej tradycji szkół filozoficznych i ich założycieli oraz do współczesnych mu filozofów. Na kilku stronach (s. 24—32) podsumował wyniki badań wielu uczonych i doszedł do następujących bardzo ogólnych, i częściowo znanych już w nauce, stwierdzeń:

1. Satyryk traktuje rozmaite szkoły filozoficzne w sposób, który wyraźnie wskazuje na jego głębszą praktyczną wiedzę, a nie tylko ograniczoną do książkowych informacji. Chociaż wiele z jego dowcipów znajdujemy u pisarzy wcześniejszych (nie tylko w komedii, ale i epigramie), to jednak wbrew temu, co twierdzi Bompaire, Samosateńczyk zdaniem Jonesa nie odtwarza typowej, znanej z literatury sylwetki filozofa. Paralelizm w przedstawieniu filozofa-cynika, zachodzący u Eliusza Arystydesa i u Lukiana, świadczy o umiejętnej obserwacji życia u obu pisarzy i o ich zdolności uogólniania cech typowych dla żyjących w II w. n.e. filozofów.

2. Stosunek Lukiana do filozofii jest nieco skomplikowany. Opiera się na jego emocjonalnym nastawieniu do założycieli i współczesnych mu reprezentantów poszczególnych kierunków; np. platonik Nigrinus i łagodny cynik Demonaks są przyjaciółmi, wrogami zaś pitagorejczyk Aleksander z Abonuteichos i nader surowy cynik Peregrinus.

3. Tematyka filozoficzna i żarty z filozofów zajmują największą część jego twórczości. Zdaniem Jonesa jest to efekt nie tylko lektury i studiów starożytnego satyryka i nie tylko zapotrzebowania społecznego, ale także jest to wynik autentycznych obserwacji życia kulturalnego w Imperium Rzymskim.

Rozdział czwarty zatytułował autor monografii „Bogowie i wyrocznie" („Gods and Oracles"). Analizując nastawienie Samosateńczyka do religii sprzeciwia się porównywaniu go do Voltaire'a, raczej widzi w nim „a gentler Swift" (s. 34). Moim zdaniem wszelkie tego rodzaju porównania zaciemniają prawdę o starożytnym pisarzu. Należą może do historii recepcji antyku, ale nie wnoszą wiele do studiów nad rzeczywistymi poglądami zhellenizowanego Syryjczyka.

Badania nad stosunkiem autora dialogów do wierzeń i wyroczni oraz do innych niż olimpijskich bogów mają już swą ponad 130-letnią tradycję[21]. Dlatego przedstawiony krótki zarys zagadnienia (s. 33—45) ma charakter historyczny. Jones starał się jedynie uwypuklić cechy typowe w wypowiedziach twórcy dialogu satyrycznego i wykazać, że wynikały one nie z literackich doświadczeń, lecz z uważnej obserwacji bujnie rozwijających się, nowych kultów.

1. Celem ataków są zdaniem Jonesa przede wszystkim ci bogowie, którzy doznawali kultu większego niż tradycyjni mieszkańcy Olimpu.

2. W przedstawieniu starych, olimpijskich bogów satyryk zwalcza w duchu epikurejskim przede wszystkim antropomorfizm.

3. Najlepiej o praktycznym zainteresowaniu się Lukiana obcymi kultami świadczy dialog *De dea Syria*. Budził on zastrzeżenia uczonych, m. in. Helma oraz (o czym Jones nie wie) T. Mandybura[22], co do autentyczności, ponieważ „nazbyt poważnie traktował" o kulcie bogini

---

[19] K. Korus, *Zur Chronologie der Schriften Lukians*, Philologus CXXX 1986, 1, s. 96—103.

[20] *Biographie de Lucien de Samosate*, Collection Latomus 83, Brussels 1965; K. Korus, *Poetyka Lukiana z Samosat. Kryteria oceny i wartościowania*, Rozpr. hab. nr 71, Kraków 1982, s. 17 n.

[21] Por. J. Hoffman, *Lucian der Satiriker im Hinblick auf Glauben und Leben der Gegenwart*, Nürnberg 1856, pracy tej nie uwzględnia Jones.

[22] *Pseudo-Lukiana perì tes Syriès theou*, Kraków 1901, Rozpr. AU Filol. t. XXXIII.

Atargatis w syryjskiej Hierapolis. Jones uznał, i słusznie, argumentację Bompaire'a i Hall, opowiadających się za autentycznością utworu. Należy tylko żałować, że nowożytny uczony nie zna wywodów T. Sinki[23], ponieważ ułatwiłyby mu one z punktu widzenia literackiego realizację wytyczonego celu. Tymczasem Jones skupił swą uwagę przede wszystkim na pozaliterackich świadectwach potwierdzających wiarygodność opisów Syryjczyka. Archeologiczne badania R. A. Odena[24] oraz H. Seyriga[25] służyły uczonemu jako główne źródło informacji. Uzupełnić można tę bibliografię wynikami badań H. Stocksa[26], R. Gansinca[27], J. Schnaydra[28]. Zgodzić się też trzeba z podsumowującą uwagą autora monografii (s. 44), że Lukian, nawet jeśli krytykował bogów, wyrocznie i kulty obcych dla Greków bóstw, to na podstawie własnych spostrzeżeń i konkretnych doświadczeń, których autentyzm poświadczają nie tylko źródła literackie, ale także i pozaliterackie.

O negatywnym nastawieniu Samosateńczyka do magii, zaklęć i wszelkiego rodzaju zabobonów najlepiej świadczy dialog *Incredulus*. Jego analizą rozpoczyna kanadyjski uczony piąty rozdział pracy („Credulity and Fiction", s. 46–88). Bohater dialogu Tychiades, którego imię mówiące przekłada Jones mylnie jako „Son of Chance"[29], referuje szyderczo rozmowę, jaką prowadzili uczeni filozofowie m. in. o amuletach i środkach leczniczych o charakterze magicznym. Wszystkie ich opisy uchodziły za literacką fikcję i nowożytni uczeni przechodzili nad nimi do porządku dziennego. Tymczasem Jones zatrzymuje uwagę czytelnika na tychże opisach i stwierdza, że Lukian ukazuje doskonałe rzeczowe rozeznanie w tego rodzaju materiale. I tak np. opis przygotowywania magicznego lekarstwa w c. 7 i 8 znajduje swe potwierdzenie w *Historii naturalnej* Pliniusza[30]. Krytyka zaś Galena[31], odrzucającego podobne praktyki magiczne w medycynie, uwierzytelnia wiarygodność złośliwych uwag satyryka, który w ten sposób zareagował na niezwykle aktualne zjawisko społeczne.

Również sporo autentycznych faktów da się zauważyć w dziele tak, zdawałoby się, odbiegającym od rzeczywistości, jak *Vera historia*, w którym starożytny autor stwierdza, że jedyną prawdą jest to, że będzie mówił nieprawdę. I tak np. kiedy narrator pyta się Homera, gdzie się urodził, epik odpowiada, że do tej pory trwa dyskusja, ale on sam przyznaje się do pochodzenia babilońskiego. Autentyzm dyskusji potwierdza Eliusz Arystydes, który z kolei aprobuje pretensje Smyrny do nazwy miasta ojczystego Homera. Lukianowy wybór Babilonu znajduje swą wiarygodność u autorów późniejszych i związany jest, jak dowodzi Jones, ze wzrostem zainteresowań magią i astrologią.

Podsumowanie wszystkich analiz budzi jednak pewien niedosyt. Kanadyjski uczony stwierdza bowiem niekonsekwencję u Samosateńczyka, który z jednej strony głosił, że nienawidzi kłamstw, a z drugiej nie gardził elegancką, pełną czaru fikcją (s. 58). Wydaje się, że w tym miejscu należy uzupełnić wywody nowożytnego badacza, który z założenia odrzucił możliwość rozwoju artystycznego satyryka, a przez to jego opinie wolał uznać za wewnętrznie sprzeczne.

O swoim rozwoju artystycznym wspomina autor dialogów tak często i tak wyraźnie, że pomijanie tego faktu prowadzić musi do pewnych nieporozumień. Tłumaczy swym czytelnikom w prolaliach (*Prometheus es in verbis*, *Bacchus*, *Herodotus*) w dialogach (*Bis accusatus*, *De saltatione*) w ekfrazach i pochwałach (*Zeuxis sive Antiochus*, *Imagines*, *Pro imaginibus*, *Demosthenis laudatio*), że stale szuka nowych dróg, że nie chce jeździć wyżłobionymi przez innych

---

[23] *Lit. gr.*, s. 379.

[24] *Studies in Lucian's De Syria Dea*, Harvard Semitic Monographs XV, Missoula Mont., 1977.

[25] *Antiquités syriennes 78: Les dieux de Hiérapolis*, Syria XXXVII 1960, s. 233–252 (Antiquités Syriennes 6, Paris 1966, s. 79–98).

[26] *Studien zu Lukians De Syria dea*, Berytus IV 1937, s. 1–40.

[27] *Zu De dea Syria*, Archiv. f. Religionswissenschaft XXI 1924, s. 499 n.

[28] *Przewodnik Lukiana po Hierapolis w Syrii*, Eos XLI 1940/46, s. 130–156.

[29] Por. Sinko, *Lit. gr.*, s. 378: „...baśnie [...] wyszydza Lucjan pod maską Tychiadesa (niby Kogokolwiek czy Ktosia, Quidam, Hecastus)...".

[30] 28, 257–258; 30, 21–22, 25; 29, 59, 28, 220.

[31] 11, 792–793 Kühn, por. też C. Bonner, *Studies in Magical Amulets, Chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor and London 1950.

koleinami (*Demosthenis laudatio*, c. 23). Dodajmy, że własne poszukiwania artystyczne prowadzą Samosateńczyka do teoretycznych uogólnień[32]. I tak w tym konkretnym przypadku jego krytyczny stosunek do fałszu, a aprobujący wobec fikcji, należy rozumieć w kategoriach teoretycznoliterackich. Przecież wyraźnie zastrzega się we wstępie do *Vera historia* (c. 3), że zmyślenia Ktezjasza i Jambulosa są bardzo przyjemne dla uszu, przestają natomiast takimi być w momencie, kiedy ich autorzy każą w nie wierzyć czytelnikowi. Krytyka zatem ogranicza się do wytknięcia romansopisarzom niekonsekwencji, bo nie dbają o przestrzeganie zasady jednolitości celu i funkcji gatunku, który uprawiają. Proponują romans i zmyślenia, a więc obiecują dostarczyć przyjemności a nie pouczania. Świadomością celu odznacza się natomiast jego *Vera historia* (c. 4), której realizacja artystyczna nie zaskakuje oczekiwań czytelników, nie wymaga od nich, aby wierzyli w to, co czytają. Tak więc pojęcie kłamstwa nabiera innej semantyki i, dodajmy, pojawiać się będzie we wszystkich rozważaniach teoretycznoliterackich Samosateńczyka.

W rozdziale szóstym („The Writing of History") Jones podejmuje analizę właśnie teoretycznoliterackiego pisma *De historia conscribenda*, którego powstanie datuje zgodnie z ustaleniami wcześniejszymi w nauce, na połowę roku 166, czyli tuż przed zakończeniem wojny partyjskiej przez Avidiusa Cassiusa. Usiłuje przede wszystkim ustalić, czy wyśmiani przez satyryka historycy wojny partyjskiej byli tylko fikcyjnymi, czy też historycznymi postaciami. Spośród tych historyków, którzy w pochlebstwie posunęli się tak daleko, że zestawili Luciusa Werusa z Achillesem, a króla partyjskiego z Tersytesem, wyszukał kanadyjski uczony (kierując się wzmianką o Homerze) Polyajnosa (s. 65). Ten bowiem skompilował utwór pt. *Podstępy wojenne* i ofiarował na początku wojny Markowi Aurelemu i Lucjusowi. W I księdze wskazywał właśnie, że Homer także włączył podstępy i fortele wojenne do swoich poematów. W podobny sposób analizuje nowożytny uczony wszystkie aluzje satyryka. Słusznie dochodzi do ogólnych, znanych już wcześniej w nauce[33], wniosków (s. 67): 1. utwór trzyma się konkretnych faktów, jest więc dowcipną krytyką współczesnych historyków; 2. wskazuje na Komagenę, jako ojczyznę satyryka; 3. uwypukla jego dobre wykształcenie retoryczne; 4. pozostaje w ścisłym (historycznym) związku z Lucjusem Werusem. Zapomina jednak autor monografii o podniesionym przez siebie w poprzednim rozdziale stosunku Lukiana do fałszu i zmyśleń, a zagadnieniu temu poświęca satyryk nieco miejsca w omawianym utworze (c. 7 i 8). Wyraźnie zaznacza, że celem historii jest prawda, a funkcją — nauczanie. Dlatego zafałszowanie świadome lub wynikające z niewiedzy jest zmianą gatunku z historycznego na retoryczny (enkomion) lub wręcz staje się poezją.

Identyczne rozważania podejmuje starożytny pisarz na temat laudacji, jako gatunku literackiego, w ogłoszonych mniej więcej w tym samym czasie, co *De historia conscribenda*, pismach *Imagines* i *Pro imaginibus*. W rozdziale siódmym („The Court of Lucius Verus") podczas analiz wymienionych utworów Jones nie dostrzega kryterium fałszu i prawdy, jako elementu konstytuującego gatunek. Pochwała bowiem musi również opierać się na istniejących cechach pozytywnego bohatera utworu, ponieważ tylko realizuje zadanie ich amplifikowania. Jeśli pisarz — stwierdza satyryk — będzie chwalił nie istniejące zalety, utwór stanie się wynaturzeniem laudacji, tj. pochlebstwem[34]. Tego rodzaju wstępna, Lukianowa przecież, uwaga ułatwiłaby Jonesowi argumentację za historycznością treści pochwał. Nie dostrzegając subtelnej konstrukcji *Imagines* próbuje kanadyjski uczony znaleźć (zauważając tematyczne wyłącznie podobieństwo) model literacki wśród utworów niemal współczesnych Lukianowi: w *Aspasji* Ajschinesa Sokratyka

---

[32] Por. Korus, *Poetyka...*, s. 56 n.

[33] Jones, niestety, nie uwzględnił podstawowej literatury przedmiotu; por. nowszą bibliografię, dobrze zestawioną w instruktywnym artykule W. O. Schmitta, *Bemerkungen zu Lukians Schrift „Wie man Geschichte schreiben muss"*, Klio LXVI 1984, 2, s. 443—455. Autor słusznie zauważa (s. 443 przypis 1): „Zum Verständnis von Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν sind unentbehrlich L. Horn, *Due scritti di critica letteraria, Le Verae historiae e De conscribenda historia di Luciano*, Roma 1934; A. Vives Coll, *Luciano y la historia*, in: Helmantica 8 (1957) p. 213—222 (...), J. M. Candau Morón, *Luciano y la funcion de la historia*, in: Habis 7 (1976), p. 57—73 ...". Dalsze informacje bibliograficzne por. tamże.

[34] *Pro imaginibus* c. 20, por. Korus, *The Motif...*, s. 47 n.

i w jednym z dwu pism pochwalnych Diona z Prusy pt. *Melancomas*, napisanych na cześć faworyta władcy, zmarłego atlety Melankomasa, który uchodził za wzór duchowego i fizycznego piękna.

Rzym, jego obywatele, instytucje są stale obecne w pismach starożytnego satyryka, a dwa z nich *Nigrinus* i *De mercede conductis* kreślą negatywny obraz stolicy. W rozdziale ósmym („Rome") Jones usiłuje ustalić wiarygodność przedstawienia Lukiana przez wyszukanie analogii do wypowiedzi Juwenalisa, Pliniusza, Galena, Eliusza Arystydesa i Antoninusa Piusa. W wyniku dociekań dochodzi do wniosku, że Lukian przyjmuje zastaną sytuację polityczną w swym „życiu praktycznym"; akceptuje Rzym i jego instytucje oraz uznaje ich istnienie za naturalne. Świadczą o tym następujące fakty: Samosateńczyk odwiedzał Rzym, zgłaszał pretensje do znajomości łaciny, wprowadzał, wprawdzie dość rzadko, aluzje do rzymskich mitów i historii. Jako pierwszy Grek mówił o wszystkich mieszkańcach Imperium per „my"[35]. W sumie — zdaniem Jonesa — autor dialogów przypomina tu Galena, który z jednej strony narzekał na wady Rzymian, a z drugiej dumny był z ich politycznych sukcesów. Stąd nowożytny uczony nie dostrzega niekonsekwencji w traktowaniu Rzymu w pismach Lukiana i w jego codziennym życiu.

Rekonstrukcji biografii Demonaksa i częściowo Sostratosa poświęcony jest rozdział dziewiąty monografii („Demonax and Sostratos").

Zgodzić się trzeba ze stwierdzeniem Jonesa, że *Demonax* jest jednym z najstarszych utworów Samosateńczyka o bardzo nieskomplikowanej strukturze chrei czy apoftegmatu[36]. Przynosi obfity materiał informujący o ówczesnych Atenach. Pewnym jego potwierdzeniem i uzupełnieniem są *Noctes Atticae* Geliusza. Autor monografii skłonny jest iść za tezą K. Funka, który jeszcze w r. 1907 twierdził, że *Demonax* jest utworem autobiograficznym[37]. Odczytuje bowiem zamieszczoną w nim pochwałę Aten jako hołd złożony miastu, które Lukian traktował wyjątkowo, na równi ze swoją ojczyzną.

W kręgu już nie hipotez, lecz przypuszczeń znajdujemy się przy okazji omawiania w rozdziale dziesiątym („Concealed Victims") utworów *Lexiphanes*, *Rhetorum praeceptor*, *Indoctus*, *Pseudologista*. Kanadyjski uczony w końcu dochodzi do słusznego wniosku (s. 107), że ani *Lexiphanes*, ani *Rhetorum praeceptor* nie są skierowane przeciwko konkretnym osobom, ale przeciw wadom, pospolitym u ówczesnych sofistów. Podobnie rzecz się ma i z pozostałymi utworami, *Indoctus* i *Pseudologista*, które z kolei są krytyką kultury społecznej w szerszym tego słowa znaczeniu (s. 110). Wszystkie cztery, konkluduje autor monografii, oparte są na konkretnych obserwacjach rzeczywistości.

Zadanie ułatwione miał Jones przedstawiając biografię Peregrinosa w rozdziale jedenastym („Peregrinus of Parion"), ponieważ postać ta, jako historyczna, znana jest z innych źródeł. Dlatego łatwo wykazał, że zarzuty satyryka oparte są na faktach, które starożytny autor swobodnie wyolbrzymiał, poprzekręcał i możliwie w jak najgorszym świetle przedstawił.

Podobnie potraktował w rozdziale dwunastym („Alexander of Abonuteichos") materiał bibliograficzny, jaki przyniosła inwektywa na Aleksandra. Zdaniem Wilamowitza, a także Sinki[38], o czym Jones nie wie, był to atak typowy dla całej twórczości Lukiana: na mało znaczącą osobę (der kleine Winkelprophet — „prywatny prorok"). Tymczasem Jones dowodzi (s. 133), że Aleksander był „najgroźniejszym z wrogów Lukiana, mającym potężnych protektorów na dworze w Rzymie i szeroki religijny wpływ w całym Rzymskim Imperium". Spośród wszystkich argumentów na uwagę zasługują dwa: 1. córka Aleksandra wyszła za mąż za P. Mummiusza Sisennę Rutilianusa, syna konsula z r. 146 (*Alex.* 54, 55); 2. rzymski konsul M. Sedatius Severianus radził się wyroczni Aleksandra przed inwazją na Armenię w r. 161.

---

[35] *Alex.*, 48, *Hist. conscr.* 5, 17, 29, 31; fakt ten spostrzegł Palm, *o.c.*, s. 54.

[36] Przy okazji można dodać, iż utwór *Longaevi*, prawdopodobnie pisany pod koniec życia Samosateńczyka, również ma podobną apoftegmatyczną budowę. Konstrukcja więc jego nie może świadczyć przeciw autentyczności ani „za przytępieniem umysłowym" autora. Por. dyskusję przedstawioną przez Sinkę, *Lit. gr.*, s. 417.

[37] *Untersuchungen über die lucianische Vita Demonactis*, Philologus, Supplementband X 1907, s. 558—674; por. s. 672: „ein Stück Autobiographie des Schriftstellers selbst".

[38] *Lit. gr.*, s. 393.

Okazuje się też, że nawet bardzo intymne zarzuty, jakie uchodziły w opinii uczonych wyłącznie za zmyślenia satyryka, znajdują swe potwierdzenie, na co wskazuje analiza Jonesa, w inskrypcjach.

Rozdział ostatni, trzynasty („Culture and Society") jest, ze znaczną szkodą dla zagadnienia, pisany według przyjętego schematu w rozdziałach poprzednich — bez przyjęcia wyników prac wielu pokoleń badaczy odnośnie do poetyki immanentnej utworów. Mówiąc np. o wykształceniu Lukiana ogranicza się Jones jedynie do przypomnienia tylko tych dzieł czy autorów klasycznych, które Samosateńczyk cytował. Nie wnika na przykład w głębokość ich znajomości, tj. w sposób wykorzystania i przejmowania motywów literackich, do których się satyryk expressis verbis nie przyznawał. Stąd rozdział nie wnosi nowych wiadomości. Czytelnik otrzymuje bowiem bardzo powierzchowną informację.

Podobnie wobec chronologii pism („Appendix B") ogranicza się kanadyjski uczony do wymienienia tych dzieł, których datowanie znajduje potwierdzenie poprzez aluzje i odniesienie do innych pisarzy, do wydarzeń zewnętrznych i do innych dzieł Lukiana. Odrzuca a limine możliwość zastosowania kryterium literackiego rozwoju.

Na liście dzieł, których autentyczność jest zdaniem Jonesa dyskutowana („Appendix C", s. 170) znajduje się m. in. *Demosthenis encomium*. Nie interesując się poetyką utworów syryjskiego satyryka nie zna autor argumentacji Sinki[39], przytacza tylko prace Baldwina i Hall, opowiadających się za autentycznością. Podobnie niedokładnie zapoznał się autor z literaturą przedmiotu do dialogu *De parasito* i skłonny jest go atetować. Tymczasem w autentyczność utworu nie wątpi już dzisiaj większość uczonych (por. Bompaire, Schwartz, Hall, Anderson). Poza tym autor nie zna pracy (może dlatego, że została opublikowana na rok przed drukiem jego monografii) Heinza-Günthera Nesselratha, który precyzyjnie zebrał jeszcze raz wszystkie argumenty przemawiające za autentycznością[40].

Podsumowując nasze uwagi, stwierdzić musimy, iż pomimo pewnych braków w zakresie doboru bibliografii i pewnej jednostronności w traktowaniu zagadnień kanadyjski uczony wnosi elementy nowe do nauki, poszerza naszą wiedzę o realiach kulturalno-społecznych, w których żył Samosateńczyk.

Ponieważ zasłużony badacz nie uwzględnia, jak to już wyżej zaznaczaliśmy, ewolucji artystycznej starożytnego pisarza i nie usiłuje wniknąć w poetykę jego utworów, monografia może stanowić tylko pomoc dla kogoś, kto zamierzałby pisać w sposób wszechstronny o dialogach Lukiana. Dobrze natomiast uzupełnia, dzisiaj uznane już za klasyczne, monografie Bompaire'a i Andersona, które z kolei poświęcone są problemom wyłącznie literackim.

Kazimierz Korus (Kraków)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

G. Petzl, Die Inschriften von Smyrna, Teil II 1 (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Bd. 24, 1), Bonn 1987.

W. Blümel, Die Inschriften von Mylasa, Teil I: Inschriften der Stadt (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Bd. 34), Bonn 1987.

E. Schwertheim, Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Bd. 33), Bonn 1987.

W roku 1987 ukazały się w Bonn w wydawnictwie Dr Rudolf Habelt trzy kolejne tomy publikowanego pod auspicjami Austriackiej Akademii Nauk i Nadreńsko-Westfalskiej Akademii

---

[39] *Nowa forma enkomion...*, s. 3 n.
[40] *Lukians Parasitendialog. Untersuchungen und Kommentar*, Berlin—New York 1985, s. 1 n.

Nauk korpusu inskrypcji greckich z terenu Azji Mniejszej, noszącego ogólny tytuł „Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien". Tom 24, 1, II 1 tego zbioru przynosi ciąg dalszy inskrypcji ze Smyrny, tom 34 I zawiera napisy pochodzące z karyjskiego miasta Mylasa, a tom 33 gromadzi zabytki epigraficzne odkryte na obszarze Myzji Olympene i Myzji Abrettene, gdzie leżały dwa, założone przez cesarza Hadriana, miasta — Hadrianoi i Hadrianeia.

Wraz z obecnie opublikowanym tomem „Die Inschriften von Smyrna" II 1 uzyskaliśmy ostatecznie kompletny zbiór znanych napisów, pochodzących z samej Smyrny lub okolicy tego miasta. Część II 2 będzie już tylko zawierać, jak zapowiada w przedmowie do tomu II 1 jego autor, G. Petzl, *addenda* i *corrigenda* do obydwu części, a także indeksy, konkordancje i tablice fotograficzne. Udostępniony świeżo czytelnikom tom II 1 obejmuje znacznie mniej inskrypcji niż opublikowany wcześniej tom I. Podczas gdy tamten przynosił 572 napisy, to w tomie II 1 zebrano ich jedynie około 300 (nr 573—887). Wydawca informuje we wstępie do tego tomu, że podobnie jak w tomie I, tak i tutaj wykluczył z opracowywanego zbioru szereg inskrypcji, które w wielu publikacjach, takich jak *Corpus Inscriptionum Graecarum*, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, zaliczane są do zabytków pochodzących ze Smyrny, a w rzeczywistości proweniencja ich jest inna lub niepewna. Odrzucone napisy Petzl wymienia (jest ich w sumie 30) i w każdym przypadku szczegółowo uzasadnia swą negatywną decyzję. Jednocześnie wydawcy udało się włączyć do tomu II 1 aż 23 inskrypcje dotychczas nigdzie nie publikowane, w tym 5 pochodzących z II w. p.n.e.: prośba mieszkańców Smyrny o przysłanie sędziów z Miletu (nr 583), fragment listu (nr 615), lista imion (nr 694), fragment wierszowanego tekstu (nr 856) oraz inny fragment (nr 864), a jeden zabytek datowany nawet na pierwszą połowę III w. p.n.e. — ciąg dalszy napisu ku czci Anubisa (nr 765b).

Inskrypcje, jakie znalazły się ostatecznie w tomie II 1, mają bardzo różnorodny charakter. Najliczniej reprezentowane są, pochodzące z epoki hellenistycznej i cesarstwa, następujące kategorie tekstów: dokumenty państwowe miasta Smyrny, dekrety honorowe, postanowienia senatu rzymskiego, petycje do władz rzymskich, reskrypty i listy cesarzy, napisy honorowe, inskrypje budowlane, fundacyjne i wotywne, napisy na kamieniach milowych, naczyniach i odważnikach, napisy upamiętniające igrzyska gladiatorskie. Do tomu II 1 trafiło również 8 archaicznych napisów, odnalezionych na terenie starej Smyrny, zniszczonej przez Alyattesa w 575 r. p.n.e., (nr 739 i 799—805), w tym trzy świeżo odkryte (nr 739, 799, 801). Jeden z nich (nr 739), wyryty na sztabie z brązu, jest napisem wotywnym ku czci Ateny, datowanym na ok. 600 r. p.n.e., pozostałe zaś (nr 799—805) to imiona właścicieli lub wytwórców zachowane na fragmentach naczyń glinianych, pochodzących przeważnie z przełomu VII i VI w. p.n.e., a przechowywanych obecnie w Muzeum Archeologicznym w Izmir. W omawianym tomie znalazła się także grupa napisów późnych, bo już bizantyjskich (nr 845—855), jak np. pochodzące z IX i XI w. inskrypcje, jakie znajdowały się niegdyś na wieżach obronnych średniowiecznej Smyrny (nr 846 i 847), czy fragmenty napisów ku czci cesarzy Herakliusza I i II z VII w. (nr 851 i 851A), a wreszcie najpóźniejsza, bo zredagowana w latach 1222/1223 wierszowana inskrypcja upamiętniająca odbudowę Smyrny przeprowadzoną przez cesarza Jana III Vatatzesa (nr 854).

Cały materiał epigraficzny umieszczony w tomie II 1 opracowany został niezwykle starannie. Petzl z podziwu godną precyzją dokonał rewizji wszystkich publikowanych już wcześniej tekstów wnosząc poprawki, uściślenia i proponując często własne wersje odczytań, oparte na bezpośrednich studiach samych pomników lub ich kopii. Tekst każdej inskrypcji poprzedzony został, tak jak w tomie I, o ile to możliwe opisem pomnika i wykazem źródeł stanowiących podstawę edycji. W wielu wypadkach wydawca zamieszcza facsimile danego zabytku, niejednokrotnie już zaginionego, a jednocześnie odsyła czytelnika do fotografii oryginału lup kopii, jaka znajdzie się w tomie II 2 tej edycji. O ile stan zachowania tekstu na to pozwala, Petzl daje jego niemieckie tłumaczenie i zaopatruje go w komentarz historyczny uwzględniający bogatą literaturę przedmiotu. Opracowanie danej inskrypcji zamyka zwykle osobno zredagowany aparat krytyczny do tekstu, choć zdarza się dość często, zwłaszcza przy napisach krótszych lub gorzej zachowanych, że wydawca łączy komentarz z aparatem krytycznym, a czasem w zależności od rodzaju i stanu zachowania inskrypcji musi ograniczyć się jedynie do szczątkowego aparatu krytycznego lub krótkiej uwagi komentującej.

Korzystanie z tego wzorowo pod względem metodycznym opracowanego wydania utrudnia nieco przyjęty świadomie przez autora dość luźny porządek tekstów. Przy ich układzie, jak sam podkreśla w uwadze wstępnej, uwzględniał częściowo historyczny, częściowo rzeczowy punkt widzenia, gdyż materiał inskrypcyjny, z jakim miał do czynienia, nie pozwalał na przeprowadzenie konsekwentnego podziału napisów na poszczególne kategorie. W rezultacie trudno jest ogarnąć czytelnikowi zawartość całego tomu, a jeszcze trudniej wyodrębnić interesujący go z punktu widzenia tematycznego i chronologicznego zasób inskrypcji czy znaleźć konkretny napis, mimo prowizorycznej konkordancji dołączonej do tomu w postaci ulotki. Wynika to m. in. z tego, że nawet w obrębie bardzo ogólnie tylko zarysowanych działów tematycznych nie zastosowano układu napisów ściśle chronologicznego. Trzeba żywić nadzieję, że obszerne indeksy i konkordancje do tomów I i II 1, jakie zawierać będzie część II 2 edycji napisów smyrneńskich, pozwolą w znacznym stopniu rozwiązać tę trudność.

Nieco inne założenia i cele postawił sobie W. Blümel, wydawca tomu *Die Inschriften von Mylasa*. Opublikowana część I tego tomu gromadzi napisy pochodzące z terenu samego miasta Mylasa, natomiast część II obejmie inskrypcje znalezione w najbliższej jego okolicy, zawierać będzie ponadto testimonia, indeksy i tablice fotograficzne. Ogłoszony zbiór traktować należy zdaniem autora jako rodzaj repertorium, które ma ułatwić dalsze badania przez to, że zbiera zarówno publikowane wcześniej, jak i nie wydane dotychczas, choć często znane od dawna, inskrypcje określonego regionu, weryfikuje je, porządkuje i uprzystępnia poprzez dołączone indeksy. Z tego też względu Blümel ograniczył w swym wydaniu do niezbędnego minimum uwagi objaśniające, jak i aparat krytyczny; przy wielu napisach brak w ogóle komentarza, a niekiedy i opis zabytku sprowadza się jedynie do podania źródła, nie zamieszczono również przekładu tekstów, nawet tych obszernych i dobrze zachowanych.

Jako podstawa edycji posłużyły autorowi materiały przechowywane w archiwum Komisji Epigrafiki Małoazjatyckiej Austriackiej Akademii Nauk w Wiedniu, zebrane u schyłku ubiegłego stulecia na terenie starożytnej Karii przez dwóch badaczy — E. Hula i E. Szanto (ze zbiorów tej Komisji pochodzą m. in. reprodukowane przez Blümela faksymilia wielu zaginionych dzisiaj inskrypcji). Materiały pochodzące ze zbiorów Komisji wiedeńskiej uzupełnił autor o niektóre napisy przechowywane obecnie w tureckim muzeum Kültür Merkezi w Milas (starożytne Mylasa). Do zbioru weszły także inskrypcje z Mylasa będące własnością Muzeum Luwru w Paryżu. W rezultacie powstał korpus liczący zgodnie z numeracją 765 pozycji, a w rzeczywistości jednak tylko 457 tekstów, ponieważ ogółem 308 napisów brakuje, przy czym nie otrzymaliśmy, w każdym razie w obecnie opublikowanym tomie, żadnych wyjaśnień odnośnie do brakujących napisów.

Choć, jak wiadomo, karyjskie Mylasa po wojnach perskich należały już do ateńskiego Związku Morskiego, najstarsze reprezentowane w omawianym tomie inskrypcje pochodzą dopiero z czasów Hekatomnidów, dynastów wywodzących się właśnie z Mylasa, a od czasów Maussollosa rezydujących w Halikarnasie. Najwcześniejsze więc, jakimi dysponujemy, zabytki epigraficzne z Mylasa nie sięgają poza początek IV w. p.n.e. i okres panowania króla perskiego Artakserksesa II Mnemona. Blümel zebrał ich w swym wydaniu ogółem 10, a następnie wyodrębnił grupy napisów odnoszących się do królów hellenistycznych i cesarzy rzymskich. Trzeba bowiem podkreślić, że w omawianym wydaniu klasyfikacja inskrypcji dokonana została bardzo trafnie i uzyskano dzięki temu przejrzysty układ całego tomu. Najliczniej reprezentowane są w tym zbiorze dekrety honorowe z epoki hellenistycznej, akty kupna lub dzierżawy ziemi (głównie dokumenty gminy Otorkondeis z przełomu II i I w. p.n.e.), dekrety sakralne i napisy wotywne związane najczęściej z kultem i świątyniami Zeusa Osogō i Zeusa Labraundos, z których słynęły w starożytności Mylasa, napisy nagrobkowe, budowlane i gladiatorskie. Obok grupy napisów historycznych z epoki cesarstwa uwzględniono także podobnej kategorii napisy bizantyjskie z V w. i napisy chrześcijańskie z VI w. Na końcu tomu znalazł się zespół dekretów honorowych (przeważnie z II i I w. p.n.e.), wydanych przez inne miasta ku czci sędziów pochodzących z Mylasa, fragmenty tekstów (również z II w. p.n.e.) traktatów politycznych, łączących miasta kreteńskie z Mylasa, i cztery drobne fragmenty dotychczas nigdzie nie publikowane (nr 762—765).

W rezultacie autorowi edycji udało się zgromadzić bogaty i cenny zbiór inskrypcji greckich z Mylasa i pośrednio pokazać zarazem, jak język i kultura grecka trwały głęboko zakorzenione w tym karyjskim mieście przez całe wieki. Jednocześnie należy wyrazić ubolewanie, że tylko bardzo nieznaczną ilość napisów skopiowanych dawniej przez europejskich podróżników i uczonych zdołał autor odnaleźć i zidentyfikować na miejscu w dzisiejszym Milas. Większość zabytków zaginęła chyba bezpowrotnie w wyniku niefrasobliwości władz tureckich w stosunku do spuścizny kulturalnej antyku. Stąd też Blümel, jak to niejednokrotnie widać na kartach jego wydania, nie był w stanie, mimo najlepszych chęci, ani tych zabytków dokładnie opisać, ani datować, ani nawet poinformować czytelnika, gdzie mogą aktualnie się znajdować. Być może, jakieś dodatkowe informacje w tej kwestii zamieści jeszcze autor w przygotowywanej części II swej edycji napisów z Mylasa.

Trzeci z prezentowanych tomów *Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia* przynosi wyniki badań topograficznych i epigraficznych, jakie przeprowadził wydawca tego tomu, E. Schwertheim, na obszarze Olympene i Abrettene — dwóch krain starożytnej Myzji, gdzie leżały założone przez cesarza Hadriana w r. 123 lub 131/132 n.e. dwa miasta Hadrianoi i Hadrianeia. W trakcie wielokrotnych, podejmowanych od 1979 roku, podróży do Turcji autor opracowania odnalazł w terenie i odszukał w muzeach w Bursa i Istanbul blisko 200 inskrypcji, pochodzących z Hadrianoi i Hadrianeia, w większości dotychczas nie znanych lub nie publikowanych. Schwertheim z wielką konsekwencją podaje przy każdym tekście miejsce znalezienia zabytku, aktualne jego miejsce znajdowania się i dokładny opis wyglądu zewnętrznego wraz ze szczegółowymi wymiarami. Przy ważniejszych i lepiej zachowanych dokumentach zamieszcza tłumaczenie tekstu uzupełnione obszernym komentarzem. Większość napisów pochodzi z natury rzeczy z II lub III w. n.e., ale zdarzają się wcześniejsze, jak z I w. n.e. (nr 11, 47, 63, 64, 77, 79, 84, 94—96, 130, 141), z przełomu er (nr 5, 29, 36), ale również i z I w. p.n.e. (nr 24, 76, 85), a nawet z II w. p.n.e. (nr 62).

Inskrypcje starsze, datowane na okres przed założeniem obu miast, należą przeważnie do kategorii napisów wotywnych lub nagrobnych, a więc znajdowały się na pomnikach umieszczonych w okręgach świątynnych lub na cmentarzach istniejących w tej okolicy na długo przed powstaniem Hadrianoi i Hadrianeia. Oprócz inskrypcji wotywnych i nagrobnych zachowały się z terenu Hadrianoi i Hadrianeia napisy honorowe ku czci cesarzy od Hadriana do Gordiana III i członków domu cesarskiego, a także osób prywatnych. Osobną, choć nieliczną grupę stanowią napisy fundacyjne. Trafiło również do zbioru kilka napisów chrześcijańskich — najpóźniejszy z nich napis grobowy (nr 197) pochodzi z przełomu X i XI w., z czasów panowania Bazylego II i Konstantyna VIII.

Schwertheim nie ograniczył się jednak w swym wydaniu do opracowania tylko katalogu napisów z Hadrianoi i Hadrianeia. Dzieło zaplanowane zostało jako pełna monografia tych dwóch mało znanych, nawet historykom starożytności, ośrodków. Katalog inskrypcji uzupełniono więc katalogiem monet brązowych, jakie oba miasta wybijały od chwili ich założenia. Autor zwraca uwagę na szczególne znaczenie napisów zamieszczanych na rewersach tych monet w badaniach nad kwestią urzędników miejskich.

Drugą część pracy wypełniają dwie rozprawy: jedna z zakresu geografii historycznej, a druga — historii omawianego regionu starożytnej Myzji. Podsumował w nich autor wyniki swych badań źródłowych, a przede wszystkim terenowych. Schwertheim przypomina na wstępie, że jedynie u Strabona, Pliniusza i Ptolemeusza można znaleźć nieliczne wzmianki o Olympene, krainie leżącej na zachód od myzyjskiego Olimpu (dzis. Uludağ). Autorzy antyczni nie przekazali jednak żadnej nazwy ani miasta, ani wsi czy demu z tego regionu, choć Pliniusz (N. H. V 142) poświadcza, że w jego czasach istniała tutaj „civitas Olympena", a więc związek lokalnych gmin, o bardzo zróżnicowanym zresztą składzie etnicznym ich mieszkańców. Również założone przez Hadriana miasto Hadrianoi znane nam jest tylko ze źródeł epigraficznych i numizmatycznych. Jego nazwa pojawia się dopiero w tekstach bizantyjskich, gdzie miasto określane jest jako siedziba biskupia. Jako Adranos przetrwało następnie do początków naszego stulecia. Fakt ten pomógł w znacznym stopniu zlokalizować miasto antyczne. Nie przeprowadzono, niestety, dotychczas na tym miejscu żadnych systematycznych badań wykopaliskowych, a ruiny, które oglądali jeszcze dziewiętna-

stowieczni podróżnicy, zniknęły z powierzchni ziemi, gdyż mieszkańcy dzisiejszego Orhaneli czerpali z nich materiał budowlany. Widoczne pozostały tylko resztki świątyni Hadriana. Cmentarz miasta Hadrianoi lokalizuje autor na północny wschód od dzisiejszej wsi Serceler. Stąd pochodzi znaczna część zebranych przez niego napisów nagrobnych. Schwertheim wskazuje także i na inne pozostałości osadnictwa w starożytnej Olympene w okolicach Hadrianoi. W pobliżu dzisiejszego Barakli natrafił na ślady świątyni Asklepiosa i Hygiei, próbuje również lokalizować w tym rejonie starożytne miasto Neokaisareia, choć trudno się zgodzić, że leżałoby ono wówczas między Apollonią nad Rhyndakosem a Hadrianoi, co wynika ze źródeł bizantyjskich, na które autor się w tym miejscu powołuje (s. 139); na południowy zachód zaś od dzisiejszego Keles odkrył Schwertheim ślady świętego okręgu z wyrocznią Zeusa Kersullosa (wskazują na to pochodzące stąd liczne napisy wotywne). Bogaty plon przyniosły także autorowi badania terenowe w okolicy założonego przez Hadriana głównego miasta krainy Abrettene — Hadrianeia, znanego również jedynie z monet i napisów, bo dopiero w V w. wymieniani są w aktach soborowych biskupi z Hadrianeia. Na miejscu Hadrianeia leży dzisiejsze miasto Dursunbey (przedtem nazywało się Balat), co uniemożliwia podjęcie jakichkolwiek prac archeologicznych (pozostałości antycznych budowli i inne znaleziska pojawiają się jedynie od czasu do czasu w wykopach pod współcześnie wznoszone obiekty). Na południowy wschód od Dursunbey dzięki znaleziskom epigraficznym zindentyfikował Schwertheim położenie świętego okręgu Zeusa Pandemos (koło wsi Sarispahiler) i miejscowości Eriste/Ariste, późniejszej siedziby biskupiej (leżała koło dzisiejszej wsi Turnacik), na północny wschód od Dursunbey, nad rzeką Balat Cay, odkrył koło wsi Asağı Acaalan pozostałości świątyni Kybele, a na południowy zachód od Dursunbey, koło wsi Sağirlar — resztki świątyni Zeusa Thimenos.

W swej rozprawie historycznej próbuje natomiast autor odtworzyć dzieje Olympene i Abrettene zarówno przed, jak i po założeniu miast Hadrianoi i Hadrianeia. Nie jest to zadanie łatwe, ponieważ antyczna historiografia dostarcza bardzo skąpych danych na ten temat. Z punktu widzenia gospodarczego nie posiadał ten region Myzji większego znaczenia, ziemi nadającej się do uprawy było tu niewiele, gdyż większość obszaru zajmują trudno dostępne góry porośnięte do dzisiaj lasami. W okresie panowania Lidów, Persów, Seleukidów i Attalidów nie powstały tu żadne większe ośrodki, ludność skupiała się we wsiach. W okresie hellenistycznym były to tereny sporne między Pergamonem i Bitynią. Wielkim uznaniem cieszyli się za to w armiach hellenistycznych władców żołnierze z Myzji, znani już Herodotowi (VII 74). U schyłku III w. p.n.e. Myzja uległa już znacznej hellenizacji, jak świadczą m. in. imiona rekrutowanych stąd żołnierzy. W r. 129 p.n.e. Olympene i Abrettene weszły w skład rzymskiej prowincji Azji i dzieliły odtąd jej losy. Rozważając przyczyny, jakie skłoniły cesarza Hadriana do założenia w tym rejonie aż trzech miast jednocześnie (Hadrianoi, Hadrianeia i Hadrianutherai), Schwertheim podkreśla, że głównym motywem nie była na pewno chęć upamiętnienia sukcesów odniesionych przez cesarza w polowaniu na niedźwiedzie w lasach myzyjskiego Olimpu, jak sugeruje autor *Vita Hadriani* (20, 13), uzasadniając w ten sposób założenie miasta Hadrianutherai. Cesarz realizował po prostu, jak twierdzi Schwertheim, politykę urbanizacji wnętrza kraju, połączenia go z wybrzeżem i stworzenia gęstej sieci dróg na obszarze całego imperium. Urbanizacja miała sprzyjać gospodarczemu otwarciu i administracyjnemu ujednoliceniu tej części Myzji. Być może brano przy tym pod uwagę ewentualną wartość ekonomiczną drewna z rozległych myzyjskich lasów. Hadrianoi i Hadrianeia założono więc nie na trudno dostępnym terenie, gdzie od dawna wznosiły się świątynie i wyrocznie Zeusa Kersullos i Pandemos, ale w miejscach, do których łatwo było doprowadzić drogi i połączyć nowo powstałe miasta z głównymi ośrodkami prowincji. Hadrianoi i Hadrianeia otrzymały ustrój typowy dla greckiej polis, z naczelnym urzędem archonta i stratega. Bardzo niewiele wiemy o ich dalszych dziejach. Jak wskazują monety, oba miasta przetrwały tylko do połowy III w. n.e. Zagładę przyniosły im prawdopodobnie, wojny z Gotami, prowadzone w Myzji i Bitynii przez cesarzy Waleriana i Galliena. Rzecz ciekawa, że ich nazwy pojawiają się później w źródłach bizantyjskich.

Oprócz podsumowania historycznego w drugiej części pracy znajdują się jeszcze indeksy, konkordancje, wykaz miejscowości, z których pochodzą inskrypcje, a także 36, doskonałych pod względem technicznym, tablic fotograficznych ilustrujących odnalezione przez Schwertheima zabytki epigraficzne i ważniejsze stanowiska archeologiczne. Korzystanie z pracy ułatwia

dołączona mapa uwzględniająca wszystkie miejscowości, gdzie odnaleziono napisy i gdzie natrafiono na zabytki archeologiczne.

Dzięki doskonałemu przygotowaniu naukowemu autora, jego dużemu doświadczeniu w dziedzinie epigrafiki greckiej (wydał m. in. w dwóch tomach *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung* — I. K. 18 i 26), a także dzięki wyjątkowej wprost cierpliwości i wnikliwości w prowadzeniu badań terenowych powstało więc niezwykle cenne, bo pionierskie, dzieło, gromadzące cały dorobek naszej wiedzy o dwóch zapomnianych prawie miastach, które zgodnie z intencjami cesarza Hadriana miały szerzyć grecką kulturę i utrwalać rzymską władzę w dzikim zakątku Azji Mniejszej. Zarówno ten tom, jak i dwa wcześniej omówione, w znaczący sposób wzbogaciły imponującą już dzisiaj swym zakresem serię epigraficzną „Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien".

Krzysztof Głombiowski (Sopot)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Der historische Sokrates, herausgegeben von **Andreas Patzer**, Darmstadt 1987, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Wege der Forschung, Bd. 585, ss. VII+473.

A. Patzer zajmuje się literaturą sokratyczną około 20 lat. W roku 1970 ukazała się jego dysertacja o Antystenesie, a w latach siedemdziesiątych opublikował on trzy artykuły poświęcone Sokratesowi[1]. Niedawno wydał obszerną bibliografię sokratyczną[2]. Słusznie więc postąpiło wydawnictwo powierzając właśnie jemu opracowanie tego tomu w serii Wege der Forschung.

Książkę otwiera obszerny wstęp pisany na początku roku 1984 (s. 1—40), w którym P. przedstawia historię badań nad kwestią sokratyczną i uzasadnia wybór 16 artykułów i fragmentów książek (s. 41—452). Prace umieszczone w porządku chronologicznym (1818—1984) ukazują się w języku niemieckim i angielskim. Artykuły opublikowane pierwotnie po francusku i włosku przetłumaczono na język niemiecki. Książkę zamyka bibliografia w układzie systematyczno-chronologicznym (s. 453—473).

Pierwsze krytyczne studia nad kwestią sokratyczną powstały dopiero w wieku XVIII[3]. Wcześniej stosowano metodę eklektyczną, opierając się na żywocie Sokratesa u Diogenesa Laertiosa (II 18—47) oraz na pismach Platona i Ksenofonta. Metodę tę stosowali jeszcze niektórzy badacze w XIX w. (E. v. Lasaulx 1857, R. Kralik 1899, C. Piat 1900). Dopiero J. J. Brucker podszedł krytycznie do problemu źródeł w *Historia critica philosophiae*, II, Lipsiae 1767[2]. Ksenofont był według niego bardziej wiarygodny niż Platon, gdyż był historykiem, a jego pisma sokratyczne są ujęte w formę wspomnień autobiograficznych, których autentyczność potwierdzają często występujące formuły jak ἤκουσα, οἶδα, παρεγενόμην. Również praktyczna moralność

---

[1] A. Patzer, *Antisthenes der Sokratiker. Das literarische Werk und die Philosophie dargestellt am Katalog der Schriften*, Diss. Heidelberg 1970; idem, *Resignation vor dem historischen Sokrates*, in: *Apophoreta für U. Hölscher*, Bonn 1975, s. 145—156; idem, TI ΕΣΤΙ *bei Sokrates?*, in: *Dialogos. Für H. Patzer zum 65 Geburtstag*, Wiesbaden 1975, s. 49—57; idem, *Mutmaßungen über den historischen Sokrates*, Dialog Schule-Wissenschaft. Klassische Sprachen und Literaturen XII 1979, s. 50—70.

[2] A. Patzer, *Bibliographia Socratica. Die wissenschaftliche Literatur über Sokrates von den Anfängen bis auf die neueste Zeit in systematisch-chronologischer Anordnung*, Freiburg — München 1985 (zob. M. Winiarczyk, Gnomon LXI 1989, s. 351—354).

[3] W okresie romantyzmu powstał mit o braku historycznego podejścia w epoce Oświecenia i dlatego przez długi czas ignorowano literaturę osiemnastowieczną uważając, że kwestię sokratyczną zapoczątkował dopiero Schleiermacher. Zob. M. Montuori, *De Socrate iuste damnato. The Rise of the Socratic Problem in the Eighteenth Century*, Amsterdam 1981 (London Studies in Classical Philology, VII), s. 9—25.

Ksenofonta była bliższa duchowi Oświecenia niż metafizyka platońska. Pogląd Bruckera stał się w 2 poł. XVIII w. *opinio communis* i miał zwolenników jeszcze w XIX w. (np. G. Wiggers 1811², G. W. F. Hegel 1833, K. F. Hermann 1839, A. Labriola 1871, A. Döring – chyba ostatni bronił tej tezy; P. umieścił na s. 91–108 jego rozprawę *Die Memorabilien als Quelle für die Lehre des Sokrates* pochodzącą z książki *Die Lehre des Sokrates als sociales Reformsystem*, München 1895).

Na początku XIX w. zaczęto wątpić w historyczność rozmów przekazanych przez Ksenofonta. Jednym z pierwszych krytyków był F. E. D. Schleiermacher, który w rozprawie *Ueber den Werth des Sokrates als Philosophen*, Abhandl. d. Königl. Preuss. Akad. d. Wiss. zu Berlin 1814/15, Berlin 1818, s. 50–68, dowodził, że trzeba uwzględnić jako źródło także dialogi Platona, przy czym należy dokładnie ustalić, co jest nauką Sokratesa, a co poglądami Platona. Obraz Sokratesa oparty na Ksenofoncie i Platonie proponował uzupełnić relacją Arystotelesa. Schleiermacher zaproponował więc metodę krytyczno-eklektyczną, która zyskała dużą popularność w XIX w., ale opowiedziało się za nią także wielu wybitnych uczonych w naszym stuleciu (np. R. Mondolfo 1955, W. K. C. Guthrie 1969). Można więc ją uznać za *opinio communis* w studiach nad kwestią sokratyczną. Zdaniem Schleiermachera Sokrates był właściwym twórcą dialektyki, który uczył „die Kunst richtiger Begriffsbildung und Begriffsverknüpfung". Rozprawa Schleiermachera miała znaczenie epokowe dla kwestii sokratycznej i dlatego P. słusznie umieścił ją na początku swego wyboru (s. 41–58). W XIX w. jedynie S. Kierkegaard (1842) zaproponował inne rozwiązanie, kładąc nacisk na świadectwa Arystofanesa oraz uwzględniając także Platona i Ksenofonta.

Metoda krytycznego eklektycyzmu dopuszczała oczywiście różne warianty i modyfikacje, zależnie od tego, któremu z trzech autorów przypisywano większe znaczenie. Sam Schleiermacher przywiązywał większą wagę do Platona niż do Ksenofonta, a Arystotelesa uwzględniał jedynie pomocniczo. C. A. Brandis (1827) podkreślał znaczenie wszystkich świadectw Arystotelesa, które przed nim uwzględniano tylko częściowo. Zwrócił także uwagę na zachowanych fragmentarycznie sokratyków. E. Zeller (1846) kładł nacisk na pisma Ksenofonta, który był przez długie lata uczniem Sokratesa i dlatego nie przekazał niczego fałszywego ani nie pominął niczego istotnego z nauki swego mistrza. Pogląd ten zyskał wielu zwolenników i stał się pod koniec XIX w. prawie kanoniczny. Powyżsi badacze zgadzali się, że Sokrates był etykiem i tworzył definicje pojęć etycznych poprzez wnioskowanie indukcyjne.

W poł. XIX w. uświadomiono sobie, że Sokrates musiał ulegać pewnemu rozwojowi duchowemu. Już testimonia antyczne mówią o związkach młodego Sokratesa z filozofami przyrody (Ion z Chios FGrH 392 F 9: Sokrates przebywał na Samos z Archelaosem; Pl. *Phaed.* 97 B nn: Sokrates interesował się nauką Anaksagorasa o νοῦς) oraz o jego wiadomościach z zakresu astronomii, geometrii i arytmetyki (Xen. *Mem.* 4, 7, 2–8). A. Boeckh (1838) jako pierwszy wysunął hipotezę, że Sokrates był w młodości zwolennikiem filozofii przyrody i dopiero w wieku dojrzałym zajął się problemami etycznymi. Hipoteza o rozwoju duchowym Sokratesa nie stoi w sprzeczności z metodą krytycznego eklektycyzmu, lecz stanowi raczej jej rozszerzenie i uzupełnienie. Dlatego oba te poglądy można spotkać w wielu opracowaniach z 2 poł. XIX w. i na początku XX w. (np. A. Chaignet 1868, E. Alberti 1869, A. Fouillé 1874, G. Zuccante 1909).

W drugiej połowie XIX w. pojawiają się odosobnione głosy kwestionujące historyczność *Memorabilia* Ksenofonta (U. v. Wilamowitz-Moellendorff 1879, F. Dümmler 1889). Nawiązuje do nich K. Joël, który w znanej pracy *Der echte und der Xenophontische Sokrates*, I–II, Berlin 1893–1901, wykazał, że *Memorabilia* mają charakter literackofikcyjny, podobnie jak dialogi Platona[4]. Zdaniem Joëla Ksenofont przedstawiając postać Sokratesa idzie za Antystenesem, który wywarł wpływ również na Platona. Dlatego Antystenes stał się kluczową postacią sokratyki. Ponieważ przedstawił on fałszywy, tj. zabarwiony cynicznie obraz Sokratesa, należy uznać Arystotelesa za jedyne wiarygodne źródło, wedle którego Sokrates był filozofem zajmującym się definiowaniem pojęć. Książka Joëla otwiera bez wątpienia nową epokę w studiach nad Sokratesem. Ważną rzeczą było nie tyle zwrócenie uwagi na Antystenesa, chociaż zachowany fragmentarycznie sokratyk znalazł się po raz pierwszy w centrum zainteresowania, ale raczej

---

[4] Obszerne omówienie tej pracy opublikował T. Sinko, *Sokrates i Ksenofont*, Eos VII 1901, s. 145–153.

krytyka historyczności dialogów sokratycznych, a szczególnie krytyka Ksenofonta, który uchodził dotąd za główne źródło poznania Sokratesa historycznego. Krytykę tę kontynuowali później L. Robin (1910) oraz O. Gigon (1946) stosując jednak bardziej rozważne metody, ale potwierdzając tezę Joëla. Dlatego badacze XX w. odnoszą się z coraz większym sceptycyzmem do Ksenofonta lub wręcz odrzucają go jako źródło do poznania Sokratesa historycznego. Uczeni zostali zmuszeni do szukania nowych dróg przy badaniu kwestii sokratycznej.

Odosobnione stanowisko zajmuje H. Röck, który w swej książce *Der unverfälschte Sokrates, der Atheist und „Sophist"* [...], Innsbruck 1903, uznał Arystofanesa za jedyne źródło, odrzucając relacje Platona, Ksenofonta i Arystotelesa. Natomiast P. Natorp, nawiązując krytycznie do książki Joëla, opublikował artykuł *Ueber Sokrates*, Philosophische Monatshefte XXX 1894, s. 337–370, w którym uznał za główne źródło wiedzy o Sokratesie historycznym niektóre dialogi Platona (przede wszystkim *Apologię* i *Kritona* oraz *Lachesa* i *Protagorasa*), a zdecydowanie odrzucił wiadomości przekazane przez Ksenofonta i Arystotelesa. Artykuł ten zamieścił P. na s. 59–90. Do podobnych wniosków doszedł, chociaż używając innych argumentów, H. Maier, *Sokrates. Sein Werk und seine geschichtliche Stellung*, Tübingen 1913. Krytyczna recenzja tej książki opublikowana przez W. Jaegera w DLZ XXXVI 1915, s. 333–340 i 381–389, stanowi piątą część zbioru (s. 146–159). Zdaniem Maiera Ksenofont korzystał nie tylko z pism Antystenesa, ale także Platona, natomiast Arystoteles jest zależny od Ksenofonta. Historycznego Sokratesa przedstawiają zatem wczesne dialogi Platona (głównie *Apologia* i *Kriton* oraz *Hippias minor*, *Ion*, *Laches*, *Charmides*, *Protagoras* i *Euthyphron*). Należy również uwzględnić sokratyków mniejszych, o ile przedstawiają samodzielnie Sokratesa. Sokrates nie był filozofem, ale interesował się wyłącznie dążeniem do życia moralnego, a dialektykę stosował w celu protreptycznym.

W tym czasie gdy Natorp i Maier starali się dokładnie oddzielić naukę Sokratesa od poglądów Platona, przy czym uważali udział myśli Sokratesa w dialogach platońskich za niezbyt duży, pojawiła się hipoteza głosząca, że wszystkie pisma sokratyczne Platona są pełnowartościowym świadectwem o Sokratesie historycznym. Pogląd ten ogłosiło niezależnie od siebie dwóch szkockich badaczy Platona – A. E. Taylor, *Varia Socratica. First Series*, Oxford 1911, oraz J. Burnet, *Plato's Phaedo*, Oxford 1911. Fragment pracy tego ostatniego stanowi czwartą część zbioru (s. 109–145). Zdaniem tych uczonych Sokrates był najpierw zwolennikiem jońsko-italskiej filozofii przyrody, a potem głosił naukę o ideach, której sam nie stworzył, ale przejął ją ze źródeł pitagorejsko-orfickich. Był on ponadto przywódcą jakiegoś religijno-filozoficznego związku pitagorejskiego. Poglądy te spotkały się oczywiście z gwałtowną krytyką i nie przyjęły się w nauce. Podobny los spotkał zresztą poglądy Natorpa i Maiera. Po pierwszej wojnie światowej przeważa stanowisko eklektyczne – źródłem są wczesne dialogi Platona (od *Apologii* do *Menona*) oraz Arystoteles. Sokrates nie jest ani elenktykiem, ani metafizykiem, ale „ethischer Begriffsphilosoph". W tym duchu są utrzymane prace takich badaczy jak A. Busse (1914), J. Stenzel (1927), C. Ritter (1931), W. D. Ross (jego artykuł *The Problem of Socrates*, Proceedings of the Classical Association XXX 1933, s. 7–24, zamieścił P. na s. 225–239), R. Hackforth (1933), A. J. Festugière (1934), A. Tovar (1947).

W okresie międzywojennym ukazało się jednak także kilka prac zrywających z dominującą tendencją i inaczej rozwiązujących kwestię sokratyczną. W książce *La légende socratique et les sources de Platon*, Bruxelles 1922, E. Dupréel wystąpił z tezą, że Sokratesa historycznego w zasadzie nie można poznać, gdyż obraz uzyskany ze źródeł antycznych jest jedynie fikcją literacką. Poglądy filozoficzne Sokratesa są w rzeczywistości nauką sofistów, którą sokratycy spopularyzowali później w formie dialogów. Również przekazane wiadomości biograficzne należy zaliczyć do fikcji literackiej. Dupréel streścił swe poglądy w artykule *Socrate et l'histoire de la philosophie grecque*, Revue de l'Université de Bruxelles XXVI 1920/1921, s. 42–63, który P. włączył do swego zbioru na s. 160–183. Mniej radykalne było stanowisko zajęte przez H. Gomperza w artykule *Die sokratische Frage als geschichtliches Problem*, HZ CXXIX 1924, s. 377–423, który P. zamieścił na s. 184–224. Gomperz uważa, że prawdziwy obraz Sokratesa przekazują współcześni mu komediopisarze, chociaż zdaje sobie sprawę z tego, że jest to naturalnie karykatura. Badania należy zacząć nie od *Chmur*, w których Arystofanes chciał wykpić współczesny mu ruch sofistyczny, ale od wzmianek o Sokratesie w innych komediach, które są

wolne od takiej tendencji. Ponieważ ten Sokrates ma cechy cynickie, Gomperz wyciąga wniosek, że Sokrates historyczny jest najbliższy obrazu przekazanego przez Antystenesa. Platon nie zasługuje więc na większe zaufanie, natomiast bardziej wiarygodny okazał się Ksenofont, którego Sokrates ma cechy cynickie. Dalej uwzględnia P. (s. 240—258) artykuł E. A. Havelocka *The Evidence for Teaching of Socrates*, TAPhA LXV 1934, s. 282—295, który wychodzi z założenia, że celem dialogu sokratycznego nie jest przedstawianie postaci historycznych, ale dyskutowanie problemów etycznych. Dlatego uznał on za wiarygodne świadectwo historyczne *Apologię* Platona oraz *Chmury* Arystofanesa. Według Havelocka filozofia Sokratesa była głównie metodą elenktyczną, która starała się pokazać niepewność przekazanych norm etycznych. Kolejną ciekawą próbą rozwiązania kwestii sokratycznej był artykuł D. Tarrant *The Pseudo-Platonic Socrates*, CQ XXXII 1938, s. 167—173 (u P. s. 259—269). Uznała ona, że dialogi pseudoplatońskie są raczej sokratyczne niż platońskie i dlatego przekazują starszy obraz Sokratesa niż prawdziwe dialogi Platona. Cztery powyższe rozprawy (Dupréela, Gomperza, Havelocka i Tarrant) nie zdołały jednak naruszyć panującej w okresie międzywojennym *opinio communis*, która opierała się głównie na wczesnych dialogach Platona oraz Arystotelesie i dlatego uważała Sokratesa za filozofa zajmującego się definiowaniem pojęć.

Studia nad kwestią sokratyczną zawdzięczają nowy impuls książce O. Gigona *Sokrates. Sein Bild in Dichtung und Geschichte*, Bern 1947, z której P. zamieścił (s. 270—322) rozdział „Die Gestalt des Sokrates als Problem". Gigon jest zdania, że całą literaturę sokratyczną należy uznać za fikcję, a próba dotarcia do Sokratesa historycznego jest z góry skazana na niepowodzenie. Musimy pogodzić się z tym, że nie potrafimy odpowiedzieć na pytanie, kim był i czego rzeczywiście nauczał Sokrates historyczny[5]. Dalszą część książki poświęca Gigon zbadaniu fikcji sokratycznej (Sokratesdichtung) u sokratyków, którym dotąd nie poświęcano należytej uwagi. Jest zrozumiałe, że taka próba rozwiązania kwestii sokratycznej wywołała sprzeciw i zmusiła badaczy do ponownego przemyślenia problemu i szukania nowych dróg.

É. de Strycker ponownie poddał dokładnej analizie źródła w artykule *Les témoignages historiques sur Socrate*, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves X 1950, s. 199—230 (u P. s. 323—354), i doszedł do wniosku, że jest kilka współczesnych Sokratesowi świadectw, których autentyczność jest niewątpliwa. Zaproponował on również cztery kryteria mające pomóc ustalić, co w dialogach platońskich może uchodzić za fakt historyczny. Poglądy Sokratesa przekazał wiarygodnie Arystoteles, któremu winniśmy bezwarunkowo ufać jako historykowi filozofii.

Do całkiem innego wniosku doszedł V. de Magalhães — Vilhena w książce *Le problème de Socrate. Le Socrate historique et le Socrate de Platon*, Paris 1952. Uznał on, że Platon przekazał najprawdziwszy obraz Sokratesa, a Ksenofonta i Arystotelesa nie należy brać pod uwagę, gdyż nie są niezależnymi źródłami. Przyznał jednak, że Sokrates platoński nie jest rzeczywistym portretem, ale wyidealizowanym wizerunkiem postaci historycznej. Krytyczne omówienie tej obszernej pracy zamieściła C. J. de Vogel w artykule *The Present State of the Socratic Problem*, Phronesis I 1955/56, s. 26—35, który P. włączył do swego zbioru (s. 355—365).

Książka Gigona nie tylko zmusiła badaczy do ponownego przemyślenia kwestii sokratycznej, ale skierowała ich zainteresowania na zaniedbaną dotąd literaturę sokratyczną, szczególnie na tzw. sokratyków mniejszych[6]. Ukazały się również książki analizujące różne aspekty tradycji antycznej o Sokratesie oraz badające jej historyczność (np. M. Montuori 1974). Opublikowano również dwie prace zawierające tłumaczenia tekstów antycznych o Sokratesie[7], a ostatnio G. Giannantoni wydał *Socraticorum reliquiae*, I—IV, Roma — Napoli 1983—1985.

---

[5] Zob. Gigon, *o.c.* s. 64: „So werden wir denn auf die Frage nach dem geschichtlichen Sokrates verzichten. Sokrates ist für uns als selbstständiges Glied der Entwicklung der griechischen Philosophie nicht fassbar. Woher es kommt, daß seine Gestalt zum Helden philosophischer Dichtungen wurde, wird uns immer ein Rätsel bleiben". We wstępie do drugiego wydania książki z roku 1979 Gigon podtrzymał swoje sceptyczne stanowisko.

[6] Np. A. H. Chroust, *Socrates. Man and Myth. Two Socratic Apologies of Xenophon*, Notre Dame, Indiana 1957; J. Humbert, *Socrate et les petits socratiques*, Paris 1967.

[7] G. Giannantoni (ed.), *Socrate. Tutte le testimonianze da Aristofane e Senofonte ai Padri cristiani*, Bari 1971, i J. Ferguson (ed.), *Socrates. A Source Book*, London 1970.

Ponad dwudziestoletnią dyskusję po ukazaniu się książki Gigona omówił dokładnie L. Rossetti w artykule *Recenti sviluppi della questione socratica*, Proteus VI 1971, s. 161–187 (u P. s. 391–433)[8]. Chociaż książka Gigona wywarła wielki wpływ na sposób podejścia do kwestii sokratycznej, jednak w dalszym ciągu ukazują się prace nawiązujące do krytycznego eklektyzmu Schleiermachera. Taką postawę zajmuje np. A. R. Lacey, *Our Knowledge of Socrates*, in: G. Vlastos (ed.), *The Philosophy of Socrates*, Garden City, N. Y. 1971, s. 22–49. Artykuł ten zamieścił P. na s. 366–390. Zbiór prac o Sokratesie zamyka napisany specjalnie do tego tomu artykuł A. Patzera *Sokrates als Philosoph* (1984) – s. 434–452. Punktem wyjścia tego studium jest pytanie o istotę (τί ἐστιν), które *opinio communis* ma zwyczaj przypisywać Sokratesowi historycznemu. P. stwierdza, że odnośne teksty u Ksenofonta i Arystotelesa są zależne od Platona. Wśród wczesnych dialogów platońskich jest mała grupa pism (*Apologia*, *Crito*, *Hippias minor*), w których pytanie o istotę nie zostało postawione. P. wyciąga stąd wniosek, że Sokrates historyczny był jedynie elenktykiem. Pytanie o istotę, które występuje w centrum wczesnych dialogów Platona poczynając od *Protagorasa*, należy uznać za cechę dialektyki Platona i w zasadzie implikuje już ono naukę o ideach. *Apologia* pokazuje dalej, że elenktyka Sokratesa dotyczyła wyłącznie problemów etycznych, ponieważ bez wiedzy o dobru wszelkie działanie ludzkie pozostaje bezsensowne, a życie szczęśliwe jest w zasadzie niemożliwe. Autor przyznaje, że jego hipoteza zawdzięcza pewne elementy Natorpowi i Maierowi. Do podobnego wniosku, chociaż na innej drodze, doszedł ostatnio K. Döring[9]. P. nie zdążył uwzględnić w swoim przeglądzie obszernej książki M. Montuori, *Socrate, un problema storico*, Napoli 1984, która jest mi niestety niedostępna.

Próba przedstawienia historii badań nad Sokratesem nie jest oczywiście przedsięwzięciem oryginalnym. Jeszcze obszerniejszą relację opublikował M. Montuori w książce *Socrate. Fisiologia di un mito*, Firenze 1974, s. 37–95. Właściwie każdy autor większej książki o Sokratesie referuje mniej lub bardziej dokładnie *status quaestionis*. Warto przypomnieć, że również w Polsce ukazał się taki artykuł sprawozdawczy (B. Daniec, *Sokrates w świetle starożytności a nowożytnej nauki*, Przegląd Filozoficzny XXX 1927, s. 223–238, i XXXI 1928, s. 299–318). Relacja P. wyróżnia się jednak spośród innych przejrzystym sposobem przedstawienia historii badań nad kwestią sokratyczną od okresu Oświecenia aż do czasów współczesnych. Jej autor nie gubi się w szczegółach, ale uwzględnia jedynie te prace, które wniosły rzeczywiście coś nowego albo były typowe dla pewnego nurtu badań. P. dokonał również trafnego wyboru rozpraw, które pozwalają czytelnikowi poznać różne sposoby podejścia do kwestii sokratycznej. Dlatego uważam książkę P. za cenne wprowadzenie do studiów nad Sokratesem.

Marek Winiarczyk (Wrocław)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Malco di Filadelfia, Frammenti. Testo critico, introduzione, traduzione e commentario, a cura di Lia Rafaella Cresci, Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana. Collana di studi e testi diretta da Antonio Garzya, IX, Bibliopolis, Napoli 1982, ss. 267+1.

Dopiero w 1988 roku mogłem zapoznać się z opublikowanym przez L. R. Cresci nowym,

---

[8] Dodajmy, że Rossetti opublikował jeszcze artykuł *La „questione socratica": un problema malposto*, Rivista Critica di Storia della Filosofia XXXVIII 1983, s. 3–24, oraz krytyczny przegląd prac poświęconych Sokratesowi z lat 1953–1983 w: A. Negri (ed.), *Grande Antologia Filosofica*, vol. XXXII, Milano 1984, s. 87–110.

[9] K. Döring, *Der Sokrates des Aischines von Sphettos und die Frage nach dem historischen Sokrates*, Hermes CXII 1984, s. 16–30; idem., *Der Sokrates der Platonischen Apologie und die Frage nach dem historischen Sokrates*, Würzburger Jahrbücher NF XIII 1987, s. 75–94.

krytycznym wydaniem zachowanego we fragmentach Βυζαντιακά Malchusa z palestyńskiej Filadelfii[1]. I dlatego dopiero obecnie sygnalizuję je polskiemu Czytelnikowi.

Swe powstanie prezentowana edycja zawdzięcza inicjatywie Fritza Bornmanna (kilka lat wcześniej przygotował on podobne wydanie fragmentów Priscusa[2]) i w odróżnieniu od poprzednio obowiązujących edycji C. Müllera i L. Dindorfa[3] czy nawet R. C. Blockley[4] w pełni odpowiada współczesnym wymaganiom stawianym przed publikacjami tekstów. Ale podobnie jak R. C. Blockley Autorka nie badała bezpośrednio tradycji rękopiśmiennej dzieła Malchusa i opracowując historię tekstu fragmentów przechowanych w *Excerpta de legationibus* polegała w tym zakresie na obserwacjach C. de Boora i M. Krašeninnikova, a także na opiniach innych wydawców *Encyklopedii* Konstantyna Porfirogenety – Ph. Boissevaina i Ph. Büttnera-Wobsta. Trzeba uznać za specyfikę wydań autorów zachowanych tylko we fragmentach, że w przypadku pełnej aktualności (a włączając w to uzupełnienia M. Krašeninnikova z taką sytuacją mamy tu do czynienia) ustaleń dotyczących podstawy rękopiśmiennej w krytycznych edycjach dzieł, w których się te fragmenty zachowały, nie zachodzi konieczność ponownego jej przeglądania przez wydawcę fragmentów.

Cechą korzystnie odróżniającą publikację L. R. Cresci od tradycyjnych wydań krytycznych jest trójdzielny, składający się z trzech sekcji, aparat krytyczny do tekstu. W pierwszej z nich odnotowane są źródła zawierające informacje równoległe do wydarzeń opisywanych lub wspominanych przez Malchusa i źródła datujące fakty podawane przez niego w obrębie danego fragmentu. W sekcji drugiej przytoczeni są autorzy (głównie klasyczni), których Malchus naśladuje (w tekście wyrażenia te są spacjowane), a w sekcji trzeciej znajdziemy właściwy aparat filologiczny do tekstu. Nie trzeba podkreślać, jak dalece ułatwia to pracę korzystającym z tak przygotowanej edycji.

Te fragmenty, których autorstwo błędnie przypisywano Malchusowi, i te nie dające się powiązać z jakimkolwiek znanym miejscem w zachowanym tekście zestawiła Cresci oddzielnie (s. 119 nn). Tyle jeśli chodzi o sam tekst [5].

Oprócz niego jest oczywiście obszerny wstęp historyczno-filologiczny (4 rozdziały). Co się tyczy daty powstania Βυζαντιακά, to nie udało się Cresci wnieść do naszej wiedzy czegoś istotnie nowego; podobnie rzecz ma się, gdy idzie o zasięg chronologiczny dzieła Malchusa. Istotnego postępu dokonała natomiast autorka w zakresie badań nad techniką narracji, języka i stylu Malchusa; m. in. udało się jej wykryć te wyrażenia w tekście, które są ewidentnymi zapożyczeniami od autorów klasycznych pod względem stylistycznym.

Jeszcze większe znaczenie posiada wyczerpujący, uwzględniający obfitą literaturę przedmiotu historyczno-filologiczny komentarz do tekstu[6]. O jego dokładności pewne pojęcie daje przyjęta przez Cresci reguła komentowania pojedynczych słów i krótkich zwrotów. Komentarz ten można

---

[1] Dotąd zauważyłem już 5 recenzji; E. Trapp, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik XXXV 1985, s. 302–303; A. Colonna, Rivista di Filologia CXIII 1985, s. 94–95; F. Montanari, Athenaeum LXXIII 1985, s. 244–245 (non vidi); M. Cesa, Atene e Roma XXX 1985, s. 84–86 (non vidi); B. Baldwin, Byzantinische Zeitschrift LXXVII, 2, 1984, s. 290–293.

[2] *Prisci Panitae Fragmenta*, a cura di F. Bornmann, Firenze 1979.

[3] C. Müller, *Fragmenta historicorum Graecorum*, IV, Paris 1851, s. 111–132; L. Dindorf, *Historici Graeci minores*, I, Lipsiae 1870, s. 385–424.

[4] R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, II, Tekst, Translation and Historiographical Notes (Arca. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 10), Trowbridge, Wiltshire 1983, s. 402–462 (tekst i tłumaczenie angielskie), s. 456–462 (komentarz); uwagi wprowadzające znajdują się w pierwszej części dzieła – *The Fragmentary of Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* (Arca..., 6), Trowbridge, Wiltshire 1981, s. 71–85, 124–127. Zob. moje omówienie tego wydawnictwa w Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, IV (w druku).

[5] Zaopatrzony jeszcze w wierny (o ile zdołałem się zorientować) przekład na język włoski i tablicę korelującą numerację fragmentów z numeracjami w wydaniach Müllera i Dindorfa.

[6] W bardzo sumiennym jej zestawieniu zabrakło rozprawki Th. Mommsena, *Epinikos*, Hermes XXXII 1897, s. 660–663 = Historische Schriften I = Gesammelte Schriften IV, Berlin

uznać za wzorowy, chociaż w niektórych miejscych brakuje mu samodzielności i wtedy czytelnik pozostaje sam na sam z przytoczonymi, sprzecznymi poglądami literatury przedmiotu na dany temat.

Podnosząc liczne zalety pracy Cresci nie możemy pominąć także jej niedostatków. Największym jest niewątpliwie ten, że nie podjęła ona generalnie próby rewizji zaproponowanego jeszcze przez C. Müllera (zaakceptowanego zasadniczo przez L. Dindorfa) porządku fragmentów Malchusa. Zmiany zaproponowane przez Cresci dotyczą nieistotnych z punktu widzenia porządku chronologicznego całego dzieła fragmentów spoza *Excerpta de legationibus* Konstantyna Porfirogenety. Tymczasem tak ze stanowiska źródłoznawczego, jak i historiograficznego jest to kwestia pierwszorzędnej wagi i wiele trudu poświęcili jej R. C. Blockley, a zwłaszcza M. Errington[7], który w oparciu o zaobserwowaną w *Encyklopedii* Konstantyna Porfirogenety metodę ekscerpowania źródeł zburzył właściwie ustalenia C. Müllera, przewartościowując zarazem nasze spojrzenie na stosunki gocko-bizantyjskie za pierwszych lat rządów Zenona. Z wynikami osiągniętymi na tym polu przez Erringtona trzeba będzie liczyć się w stopniu największym.

Poza tym trudno zgodzić się z Cresci (a także z pozostałymi wydawcami i Erringtonem), gdy mówiący o inwazji Teodoryka ostrogockiego do Epiru fragment 18 dzieła Malchusa (ed. Cresci = Müller, FHG, IV fr. 18) datuje w całości na rok 479. Ten pogląd wynika z systematycznego pomijania przez nowszą historiografię wzmianki w *Paschale Campanum*, zapisanej pod rokiem 478: „Theodoricus Durracium intravit"[8]. Na podstawie tej wzmianki część fragmentu 18 musimy datować na rok 478, a drugą część, możliwe że dopiero od momentu, w którym opisana jest bitwa Sabinianusa z Gotami, na rok następny. Uwzględnienie tej wiadomości pozwalającej precyzyjnie datować jeden z dwóch najobszerniejszych fragmentów Malchusa wywołuje naturalnie konieczność ponownej rewizji chronologii całości Βυζαντιακά.

Za chybioną uważam również postawioną przez Cresci (s. 58 n.) tezę o wykorzystaniu dzieła Malchusa przez Prokopa z Cezarei. Zbyt wielkie są bowiem różnice merytoryczne między wskazanymi przez Cresci ustępami Prokopa (B. V. I 22; B. P. I 3, 8; B. G. I 1, 12–13) a tym, co pisze Malchus. Autorce nie udało się wykryć ani formalnych, ani rzeczowych zależności justyniańskiego dziejopisa od jego poprzednika, a sama zbieżność poruszanych przez obu autorów tematów za taki dowód, zgodnie z wypracowaną przez źródłoznawstwo metodą ustalania filiacji tekstów, tu nie wystarczy.

Równie problematyczna jest moim zdaniem sugerowana przez Cresci znajomość Malchusa przez Agatiasza (s. 59 n.), poparta tylko jedną, i co ważniejsze nieprzekonywającą, bo odległą zbieżnością; Mal. fr. 17 ed. Cresci = Müller, FHG, IV, fr. 17: καὶ †κατατεινάμενος† τὰ κάλλιστα τῆς χώρας τῶν Θρᾳκῶν ἅπαντα, Agat. *Hist.* ed. R. Keydell I 4, 1: αὐτὸς πλήθη ἀγείρας ἄλκιμά τε καί μαχιμώτατα ἐς τα ἐπὶ Θράκης ἀφικέσθαι χωρία ἅπαντά τε τὰ τῆδε κατα στρεψάμενος. Ta „zbieżność" lepiej tłumaczy się zwykłym podobieństwem stosowanych w danym języku słów i zwrotów przy opisie tych samych, czy tylko podobnych sytuacji, czynności, rzeczy etc.

W podsumowaniu należy raz jeszcze podkreślić, że Malchus doczekał się wydania stojącego na najwyższym poziomie filologicznego kunsztu, ale istotna dla historyka sprawa porządku jego fragmentów staje się coraz bardziej otwarta i sięgając po Βυζαντιακά będzie on musiał odwoływać się do wszystkich (od Müllera począwszy, a na Erringtonie skończywszy) dotychczasowych w tym względzie propozycji.

Jan Prostko-Prostyński (Szczecin)

1906, s. 561–564, gdzie autor ogłosił pochodzącą z Anatolii inskrypcję (s. 561 n = Dessau 8845 a., b.), z której wynika (o ile zaakceptujemy identyfikację Mommsena), że Epinikos (praefectus urbi za Basiliskosa wg fr. 7 b ed. Cresci) pełnił również urząd konsula i posiadał tytuł patrycjusza. Oba fakty nie są znane autorce, s. 183 n.

[7] M. Errington, *Malchos von Philadelpheia, Kaiser Zenon und die zwei Theoderiche*, Museum Helveticum XL 1983, s. 82–110.

[8] *Chronica minora saec. IV, V, VI, VII*, ed. Th. Mommsen, MGH AA IX, 1, Berolini 1892, s. 746. Bez podania jakiegokolwiek uzasadnienia poddawał w wątpliwość ścisłość tego świadectwa K. Martin, *Theoderich der Grosse bis zur Eroberung Italiens*, Diss. Freiburg im B. 1888, s. 48 przyp. 2. Nie zauważyłem, by do tej pory ktoś wracał do tej sprawy, a tymczasem wiadomość jest w pełni wiarygodna i rzeczą naukowej krytyki jest wyodrębnienie we fr. 18 zdarzeń należących do 478 i 479 roku. Do zagadnienia tego zamierzam wrócić w osobnym artykule.

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

G. Cavallo, H. Maehler, Greek Bookhands of the Early Byzantine Period A.D. 300—800, University of London, Institute of Classical Studies, Bulletin Supplement 47, London 1987, ss. XII + 153.

Autorzy monografii poświęconej greckim rękopisom z okresu wczesnobizantyńskiego, wydanej przez Instytut Studiów Klasycznych Uniwersytetu w Londynie dostarczyli hellenistom pasjonującej lektury. Wprowadza ona w tajniki szczególnej gałęzi nauk filologicznych, jaką jest paleografia grecka, wymagająca nieprzeciętnej wiedzy, doskonale wyposażonego warsztatu pracy oraz ogromnego trudu. Wybitni paleografowie G. Cavallo i H. Maehler znani są z badań pisma greckiego: pierwszy nad majuskułą biblijną i aleksandryjską oraz rozwojem pisma w epoce bizantyńskiej[1], drugi zaś z badań nad datowaniem zabytków rękopiśmiennych[2].

Monografia składa się z przedmowy (s. V—VI), spisu treści (s. VII—IX), listy skrótów (s. XI—XII), wprowadzenia (s. 1—6), zestawienia tablic z komentarzami (s. 8—123), następnie transkrypcji przedstawionych na tablicach fragmentów rękopisów (s. 125—141) oraz indeksów (s. 143—153).

Przedmiotem omawianego dzieła stały się dzieje greckiego pisma majuskulnego od r. 300 do 800, dotychczas w całości nie opracowanego (s. 1). Przyjęte ramy chronologiczne to początek wieku IV, do którego doprowadził podobne badania C. H. Roberts[3], natomiast data zamykająca związana jest z wygasaniem majuskuły na korzyść minuskuły (s. 2). Autorzy poddali analizie paleograficznej 127 rękopisów wczesnobizantyńskich przechowywanych w światowych bibliotekach i archiwach, aby na podstawie cech pisma poszczególnych zabytków ustalić możliwie dokłaną datę ich powstania.

W przedmowie, poza ogólnymi informacjami dotyczącymi genezy omawianej książki, jej zadań oraz metod pracy, badacze poruszyli bardzo istotny problem terminologii. Nieoczekiwanie natrafili oni na trudność w doborze odpowiedniego określenia w języku angielskim dla takich nazw pisma, jak „Auszeichnungsschrift", „Spitzenbogenmajuskel" lub „maiuscola ogivale[4]. Autorzy wprowadzili określenia opisowe lub przybliżone, zgodne z duchem języka angielskiego dla wymienionych typów majuskuły. Pozostając przy zagadnieniach terminologicznych badacze zwrócili uwagę na to, aby w obrębie paleografii greckiej nie posługiwać się nazwą „uncjała", zamiast „majuskuła", gdyż pierwsza z nich określa wyłącznie typ majuskuł łacińskich (s. V)[5].

---

[1] G. Cavallo, *Ricerche sulla maiuscola biblica*, Florence 1967; *La* κοινή *scrittoria greco-romana nella prassi documentale di età bizantina*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik XIX 1970; *Papiri greci letterari della tarda antichità*, in: Akten des XIII internationalen Papyrologenkongresses, Marburg 1971 (Münchner Beiträge 66, 1974); *Grammata Alexandrina*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik XXIV 1975; *Funzione e strutture della maiuscola greca tra i secoli VIII—XI*, *La paléographie grecque et byzantine*, Paris 1977.

[2] H. Maehler, *Griechische literarische Papyri*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik IV 1969; *Zur Datierung griechischer Buchschriften des 4. bis 8. Jahrhunderts aus Ägypten*, Scrittura e Civiltà, Rome 1988.

[3] C. H. Roberts (*Greek Literary Hands*, Oxford 1956) badał materiał rękopiśmienny z siedmiu wieków: od IV przed Chr. do IV po Chr.

[4] Podobny problem, pogłębiony nadto wielorakimi trudnościami, pojawia się przed piszącym w języku polskim. Mamy zaledwie kilka opracowań popularnonaukowych, poruszających tylko niektóre zagadnienia z historii pisma greckiego (por. A. Świderkówna, M. Nowicka, *Książka się rozwija*, Wrocław 1970; J. Czerniatowicz, *Książka grecka średniowieczna i renesansowa*, Wrocław 1976). Nie rozstrzygną one jednak naszych wątpliwości, czy sformułowanie „pismo wyraźne" w pełni oddaje znaczenie terminu *Auszeichnungsschrift*, a wyrażenie „majuskuła ostrołukowa" — treść terminów *Spitzenbogenmajuskel* oraz *maiuscola ogivale*.

[5] Powszechne stosowanie nazwy „uncjała" na określenie majuskuły greckiej w wiekach IV—VIII spotykamy w różnych opracowaniach (por. A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma*

Przechodząc do zasadniczej treści opracowania, za część najistotniejszą można uznać kilkustronicowe wprowadzenie (s. 1—5), a ściśle z nim związany zestaw faksymiliów z komentarzami (s. 8—123) przyjąć jako jego szczegółowe uzupełnienie. Wprowadzenie przedstawia w syntetycznej i skondensowanej formie rezultaty dociekań autorów nad przemianami w graficznym zapisie języka greckiego w okresie od Konstantyna Wielkiego do ikonoklazmu, nad klasyfikacją typów pisma majuskulnego oraz sposobami ustalania chronologii poszczególnych zabytków paleograficznych, co w istocie było głównym celem omawianego dzieła. Podstawę do tych rozważań stanowiła analiza systemów graficznych stosowanych w dwóch rodzajach zabytków rękopiśmiennych — w korespondencji urzędowej oraz w tekstach literackich. Cavallo i Maehler zwracają uwagę na niewielką zmienność pisma w badanym okresie. Wynikała ona z rygorystycznego przestrzegania przez pisarzy ustalonych norm, obowiązujących przede wszystkich tam, gdzie kopiowano książki. Z tego też powodu w tekstach ciągłych, czyli literackich, pismo było staranniejsze niż w dokumentach (s. 3). Ponadto autorzy podkreślają, iż mimo wysiłków części społeczeństwa bizantyńskiego dążącej do zachowania owego graficznego zapisu języka w formie doskonałej i nie zmienionej, poszczególne ręce jednak zdradzały różnice związane z epoką, środowiskiem i upodobaniami (s. 4). Te właśnie czynniki pozwoliły autorom na wyodrębnienie etapów rozwoju pisma. Wyróżnili oni cztery typy majuskuły: 1. majuskułę ostrołukową pochyłą („Sloping pointed majuscule"), sięgającą swym początkiem II w.; 2. majuskułę ostrołukową prostą („Upright pointed majuscule") poświadczoną już w II i III w., lecz rzadko pojawiającą się w badanym przez autorów okresie; 3. majuskułę biblijną („Biblical majuscule") rozwijającą się do w. VIII; 4. majuskułę aleksandryjską („Alexandrian majuscule"), której pierwsze ślady zanotowano w II w., a w udoskonalonej formie występuje w w. V—VI; przyjmuje ona wpływy języka koptyjskiego i dlatego znana jest także jako „uncjała grecka typu koptyjskiego" (s. 4—5).

Wszystkie te procedury badawcze okazały się niezbędne do uzyskania ostatecznego rezultatu — chronologicznego zestawienia tablic analizowanych zabytków paleograficznych. Autorzy starali się ustalić czas powstania tekstów niedatowanych poprzez porównanie ich z dokumentami o znanej datacji, a jeżeli było to niemożliwe — to na podstawie kryteriów innego rodzaju, takich jak: charakteru ręki, duktu, ligatur i kroju liter (s. 3). W większości tekstów — stwierdzają autorzy — można było ustalić czas ich powstania jedynie w przybliżeniu.

Najobszerniejszą częścią monografii jest wyśmienicie opracowany katalog rękopisów, który dzięki towarzyszącym mu faksymiliom pozwala na prześledzenie znanych już z przedmowy odmian pisma. Jest to niezwykle przejrzysta ilustracja zarówno do poruszanych w przedmowie zagadnień, jak też do komentarza paleograficznego. Omawiana część dzieła jest ponadto tak szczegółowo i wyczerpująco opracowana, iż mogłaby istnieć samodzielnie, niezależnie od pozostałych. Odbiorca przekona się, że dobór rękopisów na poszczególnych stronach jest nieprzypadkowy. Zaobserwuje bowiem podobieństwa w piśmie między dwoma porównywanymi tekstami, trzema, a niekiedy w większej grupie zabytków, czego potwierdzenie znajdzie w komentarzu paleograficznym. Najlepszymi przykładami są tablice, które prezentują równolegle rękopisy tekstu literackiego i urzędowego, przy czym data tego ostatniego pozwala na chronologiczną identyfikację pierwszego z nich, np. papirusowy fragment *Księgi Eklezjastyka* (P. Chester Beatty XI) oraz zachowany na papirusie z Hermupolis (P.Herm.Rees 4) z ok. r. 320 list do archiwisty Teofanesa (s. 10—11), czy zachowany w kodeksie papirusowym fragment *Dyskolosa* Menandra (P.Bodmer IV) oraz wiedeński papirus (P.Vindob.Sijpesteijn 1) z deklaracją właścicieli okrętów z r. 338 (s. 16—17). Datację rękopisów zawsze potwierdza zamieszczona w komentarzu analiza i klasyfika-

---

łacińskiego, Warszawa 1973, s. 44, 72—73; J. Czerniatowicz, *Książka grecka*, s. 33—34 oraz ilustracje na stronach 28, 29, 30, 32; J. Irigoin, *L'onciale grecque de type copte*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft VIII 1959, s. 29—51). Ustalenia terminologiczne wprowadzone przez G. Cavallo już we wcześniejszych publikacjach (por. p. 1) wykorzystał H. Hunger we własnej, nieco zmodyfikowanej klasyfikacji greckiego pisma majuskulnego (H. Hunger, *Epigraphische Auszeichnungsmajuskel*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik XXVI 1977, s. 193—210, szczególnie s. 193—196; tegoż, *Minuskel und Auszeichnungsschriften im 10—12 Jahrhundert, La paléographie grecque et byzantine*, Paris 1977, s. 201—220).

cja pisma. Niekiedy punktem odniesienia jest nie tekst dokumentu, lecz datowany rękopis zawierający tekst ciągły. Do takich przykładów należy wiedeński kodeks (Cod. Vindob. Med. Gr 1) z fragmentem dzieła medycznego lekarza greckiego z I w., Dioskuridesa Pedaniosa, który powstał prawdopodobnie w Konstantynopolu ok. r. 513. Należy wspomnieć o uzasadnieniu przez autorów wyjątkowej wartości tego zabytku, którego czas powstania określiło wydarzenie zanotowane w zamieszczonej w nim dedykacji (ufundowanie Kościoła Bogarodzicy — Theotokos na przedmieściu Konstantynopola przez córkę Flawiusza Aniciusa Olybriusa, cesarza Zachodu w r. 472), a datowane w *Kronice świata* Teofanesa Wyznawcy na r. 513/14 (s. 58—59). Ten rękopis zwany przez autorów potocznie „Vienna Dioskurides"pozwolił na określenie chronologii kilku innych kodeksów, wszystkich pisanych majuskułą biblijną, jak pergaminowych fragmentów *Księgi Rodzaju* (British Library. The „Cotton Genesis", P. Berol. 16353), czy *Rycerzy* Arystofanesa ze scholiami (P. Berol. 21105) oraz papirusowego fragmentu (P. Berol. 6794) *Iliady* Homera (s. 56—59).

Wśród datowanych rękopisów nieliterackich ważną rolę odgrywa fragment papirusowy (P. Grenf. II 112) z listem, w którym patriarcha Aleksandrii informuje biskupa prowincji o dacie Świąt Wielkanocnych. Niezależnie od ustalenia czasu jego powstania na r. 577 autorzy podkreślają, że list ten jest okazałym przykładem majuskuły aleksandryjskiej w jej doskonałej formie charakterystycznej dla wieku VI (s. 82—83). Stał się on podstawą do datowania dwóch wcześniejszych kodeksów papirusowych, jednego z fragmentem *Andromachy* Eurypidesa (P. Berol. 13418), drugiego — *Odysei* Homera (P. Oxy. 1820), będących, zgodnie ze stanowiskiem badaczy (s. 52) ilustracją ostatniego stadium kształtowania się majuskuły aleksandryjskiej w wiekach V—VI.

Czytelnik znajdzie w tej książce i takie zestawienia zabytków, w których niewprawne oko nie dostrzeże podobieństw, lecz jedynie różnice. Z komentarza doświadczonych paleografów dowie się jednak, iż analiza kroju liter i duktu wskazują na ten sam czas powstania porównywanych tekstów, z których jedne pisała ręka niewprawna, np. słowa modlitwy zachowane na kawałku papirusu (P. Oxy. 1059 verso) i papirusowy fragment (P. Berol. 17044) poematu epickiego, inne — jak literackie teksty *Heleny* Izokratesa (P. Vindob. G. 806) i komedii Arystofanesa (P. Berol. 13231+21201+21202) — profesjonalna (s. 50—51). Autorzy przytaczają kilka przykładów pisma nieregularnego, w którym litery stawiano z trudem, zwłaszcza wśród rękopisów pochodzących z wieków IV i V (s. 8—9, 26—27, 46—47, 48).

Istotną wartością tej pracy jest uwzględnienie elementów charakterystycznych dla fazy schyłkowej majuskuły oraz stopniowego przyswajania minuskuły. Dla zilustrowania tej ostatniej Cavallo i Maehler wykorzystali trzy rękopisy zawierające teksty kancelaryjne: potwierdzenie odbioru pieniędzy (P. Amh. 157) z r. 612, pismo w języku greckim i arabskim z r. 643 (P. Vindob. G 39736), inne jeszcze pismo urzędowe (P. Lond. 32) z przełomu wieków VII i VIII (s. 94—97). W komentarzach autorzy nie poprzestali na omówieniu genezy i charakteru prezentowanej tu minuskuły kancelaryjnej, lecz uwagę skierowali także na późniejsze stadium rozwoju pisma minuskulnego — stylizowaną minuskułę literacką z przełomu VIII i IX w. (s. 94, 98—99, 120—121).

Wspomniane wyżej przemiany okresu przejściowego szczególnie wyraźnie zarysowują się w przykładach z w. VIII — w dokumencie koptyjskim z inwokacją w języku greckim z r. 743 (P. Strasb. 397) i w tekstach *Psalmów* zachowanych na papirusie (PSI 1372, P. Amst. 21), pisanych — jak stwierdzają autorzy — majuskułą pochyłą z widocznymi wpływami minuskuły (s. 118—119)[6]. Podkreślono także podobieństwo schyłkowej fazy majuskuły biblijnej i współczesnej jej uncjały łacińskiej, wyrażające się, zdaniem badaczy, w lekko zaostrzonym kroju okrągłych liter (s. 122), widoczne w rękopisie lekcjonarza w VIII w. (Cod. Vat. Barb. gr. 472).

---

[6] Z kolei na temat pisma minuskulnego z pozostałościami majuskuły w rękopisach z w. X—XII por. ostatnio P. Schreiner, *Die Historikerhandschrift Vaticanus Graecus 977: Ein Handexemplar zur Vorbereitung des Konstantinischen Exzerptenwerkes?* (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik XXXVII 1987, s. 1—29) oraz E. Gamillscheg, *Fragen zur Lokalisierung der Handschriften der Gruppe 2400* (tamże, s. 313—321).

Wśród 127 zabytków Cavallo i Maehler dostarczają helleniście także podobizn szczególnie trudnych do odczytania rękopisów, jakimi są palimpsesty. Dwa z przytoczonych wydają się być nieco mniej pracochłonne niż pozostałe, gdyż tekst grecki jest wtórny, a zatem bardziej czytelny. I tak dialog między Bazylim Wielkim i Grzegorzem z Nazjanzu, zachowany w kodeksie pergaminowym (PSI 1296) z połowy VI w., napisany został majuskułą pochyłą na pierwotnym tekście koptyjskim (s. 64–65), natomiast dyptyk z kości słoniowej (British Museum, Ivory diptych) zawiera tekst modlitwy dziękczynnej – przykład majuskuły aleksandryjskiej z połowy VII w. z widocznymi śladami pisma wcześniejszego (s. 104). Całkiem inaczej wygląda – jak można się przekonać oglądając tablice – wytarte uprzednio, pierwotne pismo greckie: Ewangelii według Łukasza i *Elementów* Euklidesa (Codex Nitriensis) widniejące pod wtórnym tekstem syryjskim Sewera z Antiochii (s. 100–101). Innym z kolei przykładem jest pergaminowy kodeks (Cod. Crypt. ZαXXXIV) z pierwotnym greckim tekstem *Kroniki świata* Jana Malalasa wykorzystany powtórnie ok. połowy VII w. do zapisania minuskułą italo-grecką fragmentu *Iliady* (s. 108).

W trosce o ułatwienie odbiorcom pracy nad trudnym materiałem rękopiśmiennym autorzy zamieścili transkrypcje 10–20 wierszy każdego zabytku (s. 125–141). Stworzyli w ten sposób, korzystającym z tej publikacji, możliwość nie tylko sprawdzenia poprawności własnego odczytu, lecz także nabycia elementarnych umiejętności trafnego rozpoznawania liter i całego zapisu.

Stosownym i nieodzownym uzupełnieniem omówionych części są indeksy zestawiające: wzmiankowane w tej pracy i zaprezentowane rękopisy (s. 143–144), miejsca ich przechowywania – biblioteki, muzea, kolekcje (s. 145–148) oraz zawartość rękopisów (s. 149–150). Wreszcie indeks zatytułowany *Paleografia i kodykologia* (s. 151–153) odnosi się do całego opracowania, zawiera bowiem najważniejsze terminy występujące zarówno we wprowadzeniu, jak i w paleograficznych opisach tablic.

Mimo że przedmiotem monografii Cavallo i Maehlera stał się tylko pewien wycinek wielowiekowej historii pisma greckiego, to dzięki bogactwu poruszonych zagadnień, wszechstronnie wykorzystanej literaturze przedmiotu oraz części poglądowej w postaci tablic, z powodzeniem może ona posłużyć filologom klasycznym do doskonalenia umiejętności w dziedzinie paleografii greckiej. Trzeba więc gorąco polecić hellenistom to cenne opracowanie jako podstawę do ćwiczeń w rozwiązywaniu zawiłości pisma greckiego oraz do identyfikacji innych rękopisów.

Alina Brzóstkowska (Poznań)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Iza Bieżuńska-Małowist, Marian Małowist: Niewolnictwo, Warszawa 1987, ss. 428.

Problematyka niewolnictwa należy do kluczowych zagadnień historii starożytności. Posiada ona również duże znaczenie w badaniach nad dziejami średniowiecznymi i nowożytnymi. Jej rola wykracza też znacznie poza historię gospodarczą i społeczną, rzucając ciekawe światło również na wiele innych zagadnień życia starożytności. Trzeba też pamiętać, że studia nad niewolnictwem antycznym budziły i budzą duże zainteresowanie, wynikające nie tylko ze względów czysto poznawczych tej problematyki. Dyskusje nad niewolnictwem antycznym i jego znaczeniem miały również swe głębokie uzasadnienie ideologiczne i polityczne. Toczyły się nie tylko w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w., kiedy to na sposób ujęcia problematyki niewolnictwa starożytnego wpływały idee oświecenia i wielkiej rewolucji francuskiej, jak również ruch abolicjonistyczny, zmierzający do obalenia niewolnictwa w koloniach państw europejskich. Również czynniki natury politycznej i ideologicznej powodowały, że dyskusje dotyczące roli niewolnictwa bywały niekiedy bardzo ostre w ostatnich czterdziestu latach. Co więcej, w ostatnich dziesięcio-

leciach możemy obserwować niezwykłe ożywienie studiów nad problematyką niewolnictwa. Działa obecnie na świecie kilka poważnych ośrodków zajmujących się tymi zagadnieniami (Moguncja, Besançon, Akademia Nauk ZSRR i Warszawa).

Należy też pamiętać, że problematyka niewolnictwa antycznego zajmuje bardzo specyficzne miejsce w świadomości historycznej naszego społeczeństwa. Od lat prawie czterdziestu całym pokoleniom młodzieży w szkole podstawowej i średniej wpajano przekonanie, że starożytność to formacja niewolnicza, że położenie niewolników było bardzo ciężkie i że w związku z tym buntowali się. Wiedza podawana w szkole jest, niestety, w tym wypadku dość odległa od wyników obecnych badań naukowych. Jedynie tylko przekonanie o znaczeniu niewolnictwa w starożytności należy uznać za słuszne.

Patrząc więc z tej perspektywy na pracę Izy Bieżuńskiej-Małowist i Mariana Małowista możemy stwierdzić, że będzie ona istotnym czynnikiem pozwalającym przybliżyć, na pewnym przynajmniej odcinku, wiedzę historyczną naszego społeczeństwa do wyników ostatnich badań naukowych. Omawiana książka stanowi bowiem bardzo udaną próbę przedstawienia rezultatów nadzwyczaj ożywionych dyskusji i intensywnych badań, poświęconych problematyce niewolnictwa w ostatnich kilkudziesięciu latach.

Praca składa się z dwóch części. Pierwsza (s. 7—237), pióra Izy Bieżuńskiej-Małowist, poświęcona jest starożytności, druga (s. 241—409), napisana przez Mariana Małowista, dotyczy średniowiecza i czasów nowożytnych. Niniejsze uwagi poświęcone są jedynie części pierwszej dotyczącej antyku.

Część napisana przez Izę Bieżuńską-Małowist przynosi całościowe omówienie problematyki niewolnictwa antycznego zarówno w odniesieniu do Grecji, jak też i do Rzymu, poczynając od okresu mykeńskiego aż po okres cesarstwa. Autorka przyjęła koncepcję prezentacji materiału nie w ujęciu chronologiczno-terytorialnym, lecz w ujęciu problemowym. W dziewięciu rozdziałach zostały zaprezentowane poszczególne zagadnienia problematyki niewolnictwa. Pracę otwiera omówienie stanu badań, a właściwie prezentacja dyskusji toczącej się wokół zagadnień niewolnictwa od ponad 200 lat. Dalej zostały omówione kwestie źródeł napływu niewolników oraz ich rola w produkcji i w domu, jak również ich zatrudnianie w służbie państwowej. Dalsze rozdziały dotyczą kwestii prawnych oraz skomplikowanych niekiedy stosunków między właścicielami a niewolnikami. Rozdział „Nadzieja i rozpacz" omawia problematykę wyzwalania niewolników oraz ich ucieczek i powstań. Wreszcie przedmiotem analizy stała się kwestia stosunku do niewolnictwa w myśli starożytnych.

W ramach poszczególnych rozdziałów problematyka jest też zazwyczaj omawiana w ujęciu problemowym. Tak np. rozdział „Niewolnicy w produkcji" przedstawia kolejno zagadnienia związane z zatrudnieniem niewolników w rolnictwie oraz w rzemiośle.

Ujęcie problemowe pozwoliło na lepsze przedstawienie pewnych prawidłowości w rozwoju niewolnictwa, a jednocześnie umożliwiło uchwycenie jego specyfiki w poszczególnych okresach i na poszczególnych terytoriach. Kontynuacja problematyki w części poświęconej niewolnictwu średniowiecznemu i nowożytnemu stwarza zaś bardzo cenne możliwości ujęć komparatystycznych, które w badaniach nad tymi zagadnieniami odgrywają nadzwyczaj istotną rolę.

Książka *Niewolnictwo* stanowi podsumowanie prawie czterdziestoletniej aktywności Izy Bieżuńskiej-Małowist na polu badań nad niewolnictwem. Już w 1949 r. ukazała się Jej pierwsza praca poświęcona tej problematyce *Z zagadnień niewolnictwa w okresie hellenistycznym*. Zupełnie fundamentalne znaczenie ma Jej dwutomowa monografia dotycząca niewolnictwa w Egipcie hellenistycznym i rzymskim. Problematykę tę znamy wyjątkowo dobrze dzięki bardzo obfitym źródłom papirusowym. Praca o niewolnictwie w Egipcie hellenistycznym i rzymskim została wydana w dwóch częściach w r. 1974 i 1977, a następnie została opublikowana w wersji rozszerzonej po włosku w 1984 r. Do tego należy dodać jeszcze szereg artykułów i recenzji poświęconych problematyce niewolnictwa antycznego.

Ogólny obraz niewolnictwa, który wyłania się z pracy Izy Bieżuńskiej-Małowist, przynosi cały szereg nowych cennych sformułowań. Za najistotniejsze należy uznać rozróżnienie społeczeństw opartych na pracy niewolniczej, to znaczy takich, w których niewolnicy stanowili dominującą siłę

roboczą w podstawowych gałęziach produkcji, od tych, w których istniały nawet poważne liczby niewolników, ale nie odgrywali oni decydującej roli w produkcji. Można więc w starożytności wyróżnić kraje o gospodarce niewolniczej i kraje, w których istniało niewolnictwo. Stwierdzenie takie pozwala zrozumieć jałowość wielu dyskusji toczonych w literaturze a dotyczących charakteru „niewolniczego" ekonomiki różnych społeczeństw.

Autorka sprzeciwia się uproszczonym poglądom na rolę niewolników w życiu ekonomicznym świata antycznego. Jednocześnie stara się pokazać znaczenie niewolnictwa w różnych dziedzinach życia, czasami bardzo dalekich od zagadnień ekonomicznych. Tak np. masowe użycie niewolniczej służby w bogatych oraz średnio zamożnych domach wywoływało nadzwyczaj istotny wpływ na styl życia starożytnych. Liczba niewolników, ich specjalizacja w wykonywaniu bardzo niekiedy wąskich funkcji była jednym z najistotniejszych wyznaczników statusu społecznego. Masowe zatrudnianie niewolników i wyzwoleńców w aparacie administracyjnym zapewniało mu konieczną fachowość. Nie należy też zapominać o roli, jaką odgrywali niewolnicy w przeszczepieniu kultury greckiej do Rzymu.

Za szczególnie cenny aspekt omawianej tu pracy należy uznać zwrócenie uwagi na rolę niewolnictwa domowego w kształtowaniu się warunków życia ludzi wolnych. Dzięki niewolnikom nie musieli oni wykonywać wielu mało atrakcyjnych czynności. Niewolnicy też zwiększali możliwości pracy fizycznej i umysłowej swych patronów. Wystarczy tu zwrócić uwagę na nomenclatores — niewolników, czy też wyzwoleńców, którzy podpowiadali w sposób dyskretny swym panom, czy też patronom, imiona napotkanych przez nich osób. Jednocześnie spełniali oni funkcje specyficznego „banku danych".

Niewolnictwo domowe odgrywało też, jak na to zwraca uwagę I. Bieżuńska-Małowist, istotną rolę w procesie produkcji. Często jeden czy dwóch niewolników pomagało swemu właścicielowi w wykonywaniu jego pracy zawodowej, a jednocześnie byli używani do różnych prac domowych. Bardzo ciekawie została też wyjaśniona kwestia niektórych, nadzwyczaj wąskich specjalizacji oraz funkcji pełnionych przez niewolników. Miało to umożliwić właściwe wykonywanie przez niewolników niezbyt zainteresowanych rezultatami swej pracy pewnych czynności istotnych dla ich właścicieli.

Książka I. Bieżuńskiej-Małowist porusza zagadnienia trudne, związane w poważnym stopniu z problematyką teoretyczną badań historycznych. Autorce udało się jednak równocześnie pokazać w swej pracy człowieka: niewolnika oraz jego właściciela w konkretnych sytuacjach życiowych. Osiągnięte to zostało przede wszystkim dzięki umiejętnemu ożywieniu tekstu licznymi, bardzo dobrze dobranymi cytatami ze źródeł, które zostały podane albo w tłumaczeniu, albo też w szczegółowym streszczeniu. Również w tekście odautorskim widoczna jest wyraźnie tendencja do przedstawiania skomplikowanych niekiedy losów ludzi, a nie tylko do badania zjawisk ekonomicznych i społecznych. Takie ujęcie nie jest zbyt częste w pracach dotyczących historii gospodarczej i społecznej.

Książka adresowana do szerszego kręgu czytelników przynosi pewien alternatywny w stosunku do obecnie dominującego model popularyzacji nauki o antyku. Nieprzypadkowo też ukazała się ona w serii „Wielkie problemy dziejów człowieka".

Jerzy Kolendo (Warszawa)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Pierre Salama: Bornes milliaires d'Afrique Proconsulaire, Un panorama historique du Bas Empire romain, Nouvelle édition revue et augmentée, Rome 1987, ss. 286, 15 tablic, 2 mapy. (Collection de l'Ecole Française de Rome. 101)

Patrząc z punktu widzenia formalnego na książkę Pierre Salamy należałoby stwierdzić, że przynosi ona edycję, lub też reedycję, kilkunastu inskrypcji znajdujących się na słupach milowych

(miliariach) z okresu późniejszego cesarstwa, znalezionych na terenie Afryki Prokonsularnej. Drugim elementem omawianej tu pracy jest lista 181 miliariów z lat 284—423, które zostały odkryte na tym obszarze.

Taka charakterystyka nie oddaje jednak istoty książki P. Salamy. Jest to bowiem w rzeczywistości praca, która w sposób zasadniczy przyczynia się do pogłębienia naszej znajomości problematyki miliariów rzymskich. Ta kategoria źródeł ma podstawowe znaczenie w badaniach nad rzymską siecią dróg, a zwłaszcza nad etapami jej budowy i przebudowy. Co więcej, kamienie milowe wystawiane z okazji prac budowlanych na drogach mogą być pośrednim źródłem mówiącym o ogólnym stanie politycznym i ekonomicznym terytorium, na którym były umieszczane. Z drugiej strony napisy na miliariach zawierające tytulaturę cesarską w niektórych wypadkach mogą rzucić pewne światło na zagadnienia historii politycznej Afryki.

Pierre Salama jest doskonałym znawcą problematyki dróg rzymskich. W r. 1951 ukazała się jego książka: *Les voies romaines de l'Afrique du Nord*, będąca rodzajem podsumowania naszej wiedzy o drogach rzymskich w tej prowincji. Od tego czasu wydając miliaria z Afryki zajmuje się on różnymi problemami dziejów prowincji afrykańskich. Zespół kilkunastu miliariów, których publikację przygotował P. Salama w omawianej książce, dał okazję do poczynienia szeregu obserwacji odnoszących się do najrozmaitszych zagadnień.

Należy przede wszystkim podkreślić wzorowy charakter publikacji, czy też republikacji miliariów, które zajmują pierwszą część pracy (s. 3—51). Ta kategoria tekstów epigraficznych jest dość trudna do wydawania ze względu na częste wypadki zacierania imion cesarskich podlegających *damnatio memoriae*. Znajomość reguł, którymi posługiwano się przy podawaniu tytulatury cesarskiej, pozwala w wielu wypadkach na rekonstrukcję tekstu, który uległ martelacji. Książka P. Salamy przynosi bardzo efektowny przykład całkowitego potwierdzenia zaproponowanych wcześniej przez Autora uzupełnień po odnalezieniu fotografii jednego z miliariów, znanego tylko z bardzo niedoskonałej kopii (por. s. 239 n. i s. 15 n.).

Mamy też w analizowanej tu pracy dobre przykłady znaczenia tekstów paralelnych w badaniach epigraficznych. Oprócz 13 miliariów, które P. Salama publikuje po raz pierwszy, praca przynosi też szereg istotnych uzupełnień i poprawek do tekstów już znanych, które posiadały formularz zbliżony czy też identyczny do wydawanych napisów na miliariach. Również w partiach będących komentarzem znajduje się szereg poprawek i uzupełnień do różnych inskrypcji. Otrzymaliśmy w ten sposób wyniki rewizji całości miliariów z terenu Afryki Prokonsularnej, które są datowane na okres późnego cesarstwa. Szkoda tylko, że ta ogromna praca weryfikacyjna nie zaowocowała odrębnym korpusem miliariów, lecz jest rozrzucona w różnych miejscach książki.

Praca P. Salamy przynosi też cały szereg ustaleń o charakterze źródłoznawczym — epigraficznym. Dotyczą one takich kwestii, jak usuwanie imion cesarskich, wielokrotne użycie tego samego miliarium z odmiennym napisem, numeracja słupów milowych czy wreszcie zmiany formularza inskrypcji. Przedmiotem analizy jest też problem bardzo nierównomiernego rozmieszczenia słupów milowych w poszczególnych częściach Afryki Prokonsularnej. Na pewnych terenach, jak np. we wschodniej części prowincji Byzaceny, nie występują one prawie zupełnie. Można to wiązać, zdaniem Autora, z prawie kompletnym brakiem kamieniołomów w tym regionie. Sprowadzanie zaś kamieni na miliaria z innych obszarów napotykało poważne trudności. Autor stawia również nadzwyczaj istotne pytanie, jaka rzeczywistość historyczna kryć się mogła za praktyką wystawiania miliariów. Czy zawsze słup milowy świadczy o przeprowadzonym remoncie drogi? Jaka była rola propagandowa miliariów przynoszących tytulaturę cesarską?

Istotne są również ustalenia pracy dotyczące topografii Afryki. Jeden z pośród miliariów publikowanych przez P. Salama przynosi nieznaną nazwę miasta — civitas Sucubucensis, do którego należało duże terytorium rolnicze. Na szczególną uwagę zasługuje mapa dróg Afryki prokonsularnej uzupełniająca i korygująca niekiedy analogiczną mapę zawartą w pracy opublikowanej w r. 1951. Rozbudowany indeks do tej mapy podający opowiedniki współczesne antycznych miast może być pomocą w studiach na toponimią i geografią historyczną Afryki. Szkoda jedynie, że w wypadku terytorium Algierii nie podano obowiązujących dziś nazw.

Warstwa historyczna pracy P. Salamy jest również istotna. Zestawienia statystyczne miliariów datowanych na poszczególne okresy pozwoliły na wyciągnięcie szeregu wniosków dotyczących

stosunków politycznych i ekonomicznych Afryki. Autor jest przeciwnikiem tezy, według której w praktyce wystawiania miliariów widać bezpośrednie odbicie sytuacji ekonomicznej. Zjawisko to mogło mieć bardziej złożone korzenie. Ogromną rolę odgrywała tu polityka państwa, które, według P. Salamy, prowadziło akcję odnawiania słupów milowych wiążącą się z remontem dróg. Widoczne jest to zwłaszcza w okresie tetrarchii. Obserwacja taka jest bardzo trafna, zważywszy na ogromną koncentrację podejmowania wszystkich decyzji, nawet o charakterze lokalnym, która jest cechą okresu późnego cesarstwa.

Na uwagę zasługuje też próba spojrzenia na historię Afryki poprzez pryzmat dróg. Autor zajmuje się różnymi aspektami ich wykorzystywania do celów militarnych, administracyjnych czy też ekonomicznych. Daje on ciekawą charakterystykę różnych grup podróżnych poruszających się po tych drogach. Ogromnie rozbudowane przypisy do tej części tekstu to w praktyce często krótkie artykuły podsumowujące stan badań nad najrozmaitszymi zagadnieniami. Tak np. mamy tu cenne zestawienia dotyczące handlu różnymi artykułami pochodzącymi z Afryki.

Konstrukcja książki, nie zawsze zbyt przejrzysta, jak i jej wielowątkowość bardzo utrudniają lekturę, jak również jej wykorzystanie. Mimo to praca stanowi podstawowe studium, do którego będzie się sięgać w badaniach nad miliariami, czy też szerzej, w badaniach nad drogami rzymskimi. W pełni też odpowiada treści podtytuł książki „Panorama historyczna późnego cesarstwa".

Jerzy Kolendo (Warszawa)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Inscriptionum lapidariarum Latinarum provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum Indices (ILLPRON Indices) consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Rei Publicae Democraticae Germanicae editum composuerunt **Manfredus Hainzmann** et **Petrus Schubert** machina computatoria usi (Auctarium CIL), fasc. 3, Thesaurus vocabulorum, Berolini – Novi Eboraci 1987, pp. VI + 541 – 938, de Gruyter.

Konstrukcja trzeciego tomu ILLPRON Indices w niczym nie odbiega w swych założeniach od zasad przyjętych w tomie drugim (zob. vol. 1 niniejszego rocznika, s. 153 – 158). Jeśli jednak ten ostatni zawierał – w porządku alfabetycznym – wszystkie wyrazy w formie ich występowania w inskrypcjach, to omawiany fasciculus stanowi postać doskonalszą. Jest to bowiem thesaurus vocabulorum w pełnym znaczeniu terminu. Wszystkie vocabula zestawione są w porządku alfabetycznym, w kształcie ich zapisu w źródłach, przy każdorazowym jednak podaniu podstawowej formy gramatycznej. W odniesieniu więc do każdego rzeczownika mamy podany nominativus singularis wraz z końcówką genetivu, a przy czasownikach pierwszą osobę i zakończenie bezokolicznika (exstruo, -ere). Przymiotniki występują w trzech podstawowych formach. Zaletą thesaurusa jest to, iż przy zniekształconych postaciach gramtycznych odsyła on oczywiście do jego podstawowej, właściwej formy, np. „Elvetii, -orum v. (H)elvetii, -orum", „Constanitinus v. Constantinus" etc. Zbarbaryzowane czasowniki podane są z właściwą im poprawną formą, np. „facio, -ere: faceundum, faecerunt, fecerum, fecrunt, fecrut, fcit, fecserit".

Zgodnie też z przyjętą już w fasc. 2 zasadą, kolumna z lewej strony stanowi wyliczenie częstotliwości występowania danego wyrazu, z prawej zaś określa numer inskrypcji (w katalogu w fasc. 1), w której poszukiwany wyraz występuje, wraz z podaniem wiersza. W przytoczonym zaś tekście (o rozmiarach obejmujących jedną linię w ILLPRON Indices) zachowany jest podział na wiersze, wraz z zastosowaniem kodu znaków (omówionym w tomie pierwszym) określających stan zachowania inskrypcji, zakres uzupełnień, rozwiązania skrótów etc. Odrębny (drugi) dział tomu (s. 897 – 1003) tworzą „acephala fragmenta incerta", o identycznej konstrukcji.

W połączeniu z poprzednimi fasciculi uzyskujemy bardzo wygodny instrument do śledzenia

epigraficznych źródeł z Noricum. Jest to zarazem doskonały materiał do wszelkiego rodzajów studiów filologicznych, dotyczących ewolucji języka, wpływów lokalnych, słowotwórstwa etc. oraz onomastycznych. W przypadku ostatnim wydawcy zapowiadają jeszcze fasciculus 4, który stanowić będzie indeks imion.

Wraz z zakończeniem pełnej edycji ILLPRON Indices dysponować będziemy niewątpliwie wzorcowym wydaniem indeksów, wychodzących daleko w swej koncepcji poza powszechnie w literaturze zaakceptowane i wysoko ocenione indeksy do tomu VI CIL. Uatrakcyjnia to i ułatwia badania nad dziejami prowincji Noricum i można przypuszczać, iż stanie się bezpośrednią przyczyną licznych studiów i rozpraw naukowych.

Leszek Mrozewicz (Poznań)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Michael Lapidge, Richard Sharpe, A Bibliography of Celtic-Latin Literature 400—1200, with foreword by Proinsias Mac Cana (Royal Irish Academy. Dictionary of Medieval Latin from Celtic sources. Ancillary Publications, I), Dublin 1985, Royal Irish Academy, ss. XXII+361.

Podana w nawiasie nazwa serii wydawniczej, którą omawiana publikacja inauguruje, wyjaśnia do pewnego stopnia koncepcję autorów i określa zakres naukowej przydatności dzieła. Otóż, jak przypomina P. Mac Cana, starania o zebranie materiału i wydanie drukiem słownika łaciny średniowiecznej w Irlandii (oraz iroszkockiej diaspory poza Irlandią) sięgają roku 1927. W latach 1975 i 1981 ukazały się drukiem dwa pierwsze zeszyty słownika brytyjskiego, *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. Wobec znacznego zaawansowania prac nad słownikiem „iryjskim", wydawcy słownika „brytyjskiego" zrezygnowali z uwzględniania na przyszłość tekstów autorów iryjskich sprzed 1200 roku, która to data stanowi *terminus ad quem* planowanego i przygotowywanego słownika hiberołaciny. W ostatnich latach prace nad tym ostatnim uległy wyraźnemu przyspieszeniu, a opublikowana w roku 1985 bibliografia ma stanowić rodzaj źródłoznawczego wprowadzenia do *Słownika*.

Oznacza to przede wszystkim, że poza jej obrębem pozostaje ta część piśmiennictwa staroceltyckiego, która została spisana nie po łacinie, lecz w językach rodzimych. Historyk nie otrzyma więc bibliografii dotyczącej całości piśmiennictwa krajów celtyckich wcześniejszego średniowiecza, lecz tylko jego łacińskojęzycznej części. Po drugie: pominięte zostały teksty dotyczące stosunków celtyckich, ale napisane przez przedstawicieli innych narodowości poza krajami celtyckimi, nawet gdyby chodziło o takich autorów jak Beda Czcigodny, którzy żyli i pisali w niewielkiej odległości przestrzennej i czasowej od Celtów, i których dzieła zawierają wielkiej wagi informacje o Celtach. Natomiast w możliwie pełnym zakresie zostały uwzględnione w *Bibliografii* dzieła (zarówno znanego autorstwa, jak również anonimowe) napisane przez autorów pochodzenia celtyckiego, niezależnie od miejsca ich działalności pisarskiej, oraz dzieła autorów nieceltyckiego pochodzenia powstałe w krajach ówcześnie celtyckich (oczywiście przed rokiem 1200), „for such works may well reflect the Latin usage of the Celtic milieu" (s. XI). Przyjęcie tej zasady spowodowało, że znalazły się w *Bibliografii* także osoby przypadkowe, jak na przykład Abelard (s. 236 nn.), jedynie z tego powodu, że przez pewien czas był on opatem bretońskiego klasztoru Saint-Gildas-de Ruys. Natomiast zabrakło w *Bibliografii* tak ważnego zabytku jak *Purgatorium s. Patricii* Henryka z Saltrey, gdyż nie zmieścił się on w naszkicowanej wyżej, zorientowanej lingwistycznie, nie historycznie, koncepcji dzieła.

Bibliografia została podzielona na siedem części. Pierwsze pięć, zbudowane na zasadzie terytorialnej, obejmują piśmiennictwo następujących regionów średniowiecznego świata celtyckiego: A. Rzymska Brytania, Walia i Kornwalia, B. Irlandia, C. celtyccy *peregrini* na kontynencie, D. Bretania, E. Szkocja. Dział F zawiera autorów i dzieła o domniemanej lub możliwej

proweniencji celtyckiej, natomiast ostatni dział G – autorów i dzieła niesłusznie w dawniejszej literaturze naukowej uważane za celtyckie. W dziale „Szkocja" rejestruje się zabytki powstające od II połowy XI w., wcześniejsze – jako wywodzące się z iryjskich klasztorów zakładanych wokół i w Szkocji – uwzględnione zostały w dziale „Irlandia" (np. *Żywot św. Kolumby* pióra Adamnana z Iony).

W obrębie poszczególnych działów „terytorialnych" obowiązują następujące zasady: najpierw wymienieni są autorzy znani z imienia, w porządku chronologicznym. Jeżeli byli autorami większej liczby dzieł, także one zostały ugrupowane w miarę możliwości w porządku chronologicznym. Po autorach znanych z imienia następują utwory anonimowe, wyliczane w takim porządku: poezja, teksty scholastyczne (w znaczeniu użytku szkolnego), teologia (wraz z egzegezą biblijną), hagiografia, liturgia, historiografia, źródła prawne (zarówno prawo świeckie, jak i kościelne), dokumenty, inskrypcje. W obrębie każdej z tych grup znowu obowiązuje porządek mniej więcej chronologiczny. Numeracja ciągła dotyczy dzieł, nie autorów; łącznie zarejestrowano 1304 pozycje (Brytania, Walia i Kornwalia 287, Irlandia 351, peregrini 184, Bretania 176, Szkocja 170). Ważniejsze grupy haseł (np. w przypadku autorów większej liczby dzieł) opatrzone zostały bibliografią ogólną, natomiast poszczególne numerowane pozycje katalogu zawierają następujące działy: informacje o rękopisach (tylko w przypadku utworów nie publikowanych, opublikowanych w sposób nie odpowiadający wymogom nowoczesnej nauki lub zabytków w szczególny sposób „związanych" z podstawą rękopiśmienną, np. *Ewangeliarz z Kells*, kryptogram z Bambergu), o dotychczasowych wydaniach (pominięto wydania zdezaktualizowane i zastąpione nowszymi), odsyłacze do podstawowych dzieł typu repertoryjnego (np. Kenney'a *Sources to the Early History of Ireland, Initia carminum Latinorum* Schallera i Könsgena, Stegmüller, *Clavis patrum Latinorum*) i opracowania naukowe. Rzadko jedynie, stanowczo zbyt rzadko, pojawiają się zwięzłe noty informacyjne, wyjaśniające kwestie autorstwa czy odsyłające do innych części *Bibliografii*.

W niektórych przypadkach autorzy zbyt arbitralnie potraktowali materiał, a pozbawiony komentarza użytkownik może zostać nawet wprowadzony w błąd. Na przykład w przypadku Wergiliusza Marona Gramatyka (VII w. ?), s. 81–82, celtyckie pochodzenie bynajmniej nie jest dowiedzione. Św. Kolumbana z Luxeuil i Bobbio spotkał może los najbardziej dotkliwy – dorobek jego został wręcz rozparcelowany. Za autentyczne autorzy uznali (s. 165 nn.) jedynie *Listy* (prozaiczne), *Penitencjał* i dwie *Reguły*, natomiast trzy listy poetyckie (*Ad Hunaldum, Ad Sethum, Ad Fidolium*), *Celeuma* oraz *Monosticha* (*Praecepta vivendi*) zostały przypisane mało znanemu opatowi Kolumbanowi z St.-Trond z czasów Karola Wielkiego, co wbrew Lapidge'owi, który tezę tę postawił już w roku 1977, trudno uznać za udowodnione. Kazania, przypisywane dotąd raczej zgodnie Kolumbanowi z Bobbio, zostały zaliczone obecnie do dzieł jedynie hipotetycznie mu przynależnych (nr 1251) i postawione w ten sposób niejako na jednej płaszczyźnie z niewątpliwie apokryficznymi *De sollempnitatibus et sabbatis* i *De saltu lunae* (nr 1230 i 1231). Jeszcze inny los spotkał poemat *Mundus iste transibit*, także zaliczony przez autorów do anonimowych, ale wymieniony w dziale C – *peregrini* na kontynencie (nr 819). Silnie kwestionowana teza H. Löwego o identyczności Aethicusa z Istrii z Wergiliuszem z Salzburga została bez słowa komentarza przyjęta w *Bibliografii* (s. 169–170). Uwagi tego typu można by mnożyć; nie ulega wątpliwości, że w dziele typu recenzowanego margines subiektywizmu winien być zredukowany do minimum, a ewentualne innowacje autorów wyraźnie jako takie oznaczone.

Rzecz jasna, kompletność informacji bibliograficznych nie wchodziła w grę, ale niektóre zabytki i niektórzy autorzy wykazują mimo wszystko zbyt poważne luki w tym zakresie. Jako przykłady wymieniłbym tylko geografa Dicuila (s. 174–175) oraz anonimową *Vita Findani* (nr 1272). O homiliarzu krakowskim (Bibl. Kap. 43) można by także powiedzieć więcej (nr 802). Zbadany przez ks. B. Bolza rękopis gnieźnieński (nr 1) z glosami iryjskimi nie został zauważony przez autorów, choć Bolz informował o tym zabytku także w języku niemieckim. Oczywiście, te dwa ostatnie przykłady zacytowałem jedynie *pro domo sua*. Skoro jednak autorzy uznali za stosowne sporo miejsca poświęcić Abelardowi czy Honoriuszowi z Autun (Augustodunensis) – temu ostatniemu co prawda w dziale dzieł wątpliwie iryjskiej proweniencji, nie względy na oszczędność miejsca mogą wytłumaczyć nadmierną lakoniczność niektórych innych danych,

znacznie bardziej na to — nawet w myśl założeń przyświecających autorom *Bibliografii* — zasługujących.

Tych kilka uwag krytycznych nie jest w stanie i nie zamierza podważyć naukowego znaczenia pracochłonnego dzieła, które z powodzeniem dąży do uchwycenia najnowszego stanu badań nad wczesnołacińskim piśmiennictwem ludów celtyckich. Chociaż już z założeń *Bibliografii* Lapidge'a-Sharpe'a wynika, że repertorium to nie zastąpi kompendium Kenney'a (którego kontynuacja i uzupełnienie staje się coraz pilniejszym dezyderatem nauki), w zakreślonych sobie ramach przynosi ono ogromną ilość informacji bibliograficznych, co szczególnie doceni historyk i filolog pozbawiony w praktyce dostępu do źródeł i literatury z pierwszej ręki. Zauważmy, że *Bibliografia* wymienia m. in. tak mało znane dziedziny piśmiennictwa celtycko-łacińskiego, jak hagiografia iryjska i bretońska, dokumenty kościelne, genealogie władców, zabytki liturgiczne i ogromny dorobek egzegezy biblijnej Iryjczyków. Za najpoważniejszy jej brak koncepcyjny, będący jednak rezultatem nie zaniedbania, lecz przypomnianego na wstępie niniejszej recenzji ściśle leksykologicznego celu, uznać należy pominięcie zabytków ilustrujących dzieje wczesnośredniowiecznego świata celtyckiego, a powstałych poza jego obszarem i nie napisanych przez Celtów. Zresztą i tak granice są tu płynne; niektóre z zabytków uwzględnionych w *Bibliografii* mogą się w przyszłości okazać „nieceltyckie", a inne — pozostające poza jej obrębem — mogą zostać w miarę postępu badań z powodzeniem przywrócone Celtom.

Jerzy Strzelczyk (Poznań)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Friedrich Schlette, Celtowie, przekład z niemieckiego Sława Lisicka i Bożena Wierzbicka, opracowanie naukowe dr Ryszard Grygiel, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1987, s. 193+3 nlb.

Przedstawiona tu ocena wymienionej pracy nie dotyczy jej merytorycznej strony, gdyż taką należałoby oprzeć na jej niemieckim oryginale, ale odnosi się ona do polskiego przekładu, ponieważ za jego pośrednictwem szerokie rzesze polskich czytelników mają się zapoznać z cennym i aktualnym opracowaniem Friedricha Schlettego.

Wyobrażenie o tym, jak wygląda przekład, można sobie wystarczająco wyrobić na podstawie zebranych poniżej przykładów, które ze względu na oszczędność miejsca podane zostały w niewielkim, ale wystarczająco reprezentatywnym wyborze. Przykłady te nie zostały ujęte w jakieś powiązane ze sobą grupy, ale wymieniono je w kolejności występowania w przekładzie. Na stronie 11 w cytacie z Herodota, zgodnie z przyjętą u nas nomenklaturą z zakresu szeroko pojętych nauk o świecie starożytnym, powinno się użyć określenia „Słupy Heraklesa" a nie „Kolumny Heraklesa"; język polski nie zna nazwy etnicznej „Kynesierowie" (jest to kalka niemiecka), ale „Kynesjowie"; w tamtych pradziejowych czasach nie ma jeszcze „zamków", lecz tylko „grody". Str. 14: „ruchy pól popielnicowych", chyba „ruchy ludności kultury pól popielnicowych". „Bogate dodatki grobowe" to niewątpliwie „Bogate dary grobowe". Str. 15: „szlachta" wówczas jeszcze nie istniała, ponieważ pojawia się dopiero w średniowieczu, i dlatego używa się odpowiedniejszego dla tych pradziejowych czasów określenia „góra plemienna", czy też „arystokracja rodowa" zależnie od kontekstu. Str. 17: z tekstu wynika, że „plemię" i „kultura" to synonimy, gdyż czytamy tu „Większość plemion — do nich chcielibyśmy też zaliczyć kulturę halsztacką —". Nie używa się w naszej terminologii określenia „rada starszyzny", lecz „rada starszych". Str. 19: nie „figuralne zdobienia", tylko „figuralne ornamenty"; nie „uprzęż konna", tylko „uprzęż końska"; nie „technika wypukła", tylko „technika reliefowa"; nie „wizerunki", tylko „przedstawienia"; dalej „leżąc na leżance" to typowe „masło maślane", a „wygodny fotel" to niedopuszczalna modernizacja. Str. 20: co to takiego „zdobna w broń szlachta"? lub „ruch progresywnego rozwoju"? Str. 21: zmarły nie może być „uzbrojony" w żelazny miecz, lecz „wyposażony". Str. 22: zupełnie

niezrozumiałe sformułowanie „sztuka situli (wiader)". Str. 27: sformułowanie „importowane towary w postaci czarnych figurek attyckich" w żaden sposób nie pozwoli nieprzygotowanemu czytelnikowi domyślić się, że chodzi tutaj „o towary w postaci czarnofigurowych waz attyckich". W miejscowości Vix znaleziono nie „czaszę", lecz „krater", który miał wygięte ucha raczej „wytwornie", a nie jak podano „elegancko". Nie mówi się o „ciężko uzbrojonych wojownikach" i „wozach bitewnych", lecz o „ciężkozbrojnych wojownikach" i „wozach bojowych". Str. 31: w naszej literaturze fachowej przyjęta jest forma „Gal umierający", a nie „Konający Gal", drobiazg, ale istotny. Str. 35: w historiografii używa się określenia „monarchia Aleksandra Wielkiego", a nie „imperium", gdyż termin ten wiąże się z Rzymem starożytnym. Str. 36: nie chodzi o „strefę górnego Dniestru", lecz o „Dniepru", nad którym leży wymieniony tu Kijów. Str. 44: chodzi tu o „ziemię między Cisą a Dunajem", a nie o terytorium między „Theis a Dunajem". Takie formy łacińskie jak „Gallia" czy „Illiricum" należy pisać przez dwa „l". Str. 48: to nie był „postrach teutoński", tylko „zagrożenie teutońskie". Str. 49: lepiej „rządzące" niż „wiodące" rody. Nie tyle „załamanie się" co „upadek" cesarstwa rzymskiego. Str. 51: nie można pisać „przemarsz przez Narbonensis", gdyż to nic nie znaczy. Powinno być „przemarsz przez prowincję Gallia Narbonensis". U nas używa się nazwy „Miluza", a nie Müllhausen". Str. 65: nie ma „okresu wczesnoromańskiego" jest tylko „okres wczesnorzymski". Str. 70: co ma znaczyć określenie „w procesie żniw"?. Str. 72: forma „ubogi" człowiek, jest właściwsza niż „mały" człowiek. Co to znaczy „zwyczajem tysiącleci"? Str. 74: chodzi o „rody", a nie o „rodziny". Nie „szlachta celtycka", lecz „arystokracja celtycka". Aby nie nużyć czytelników, nie wymieniam błędów strona po stronie, lecz przechodzę szybciej ku końcowi, wyławiając jedynie drastyczniejsze potknięcia tłumaczek. Na str. 87 czytamy: „Cezar nazywał te małe zamki catellae". O „zamkach" była już mowa. Nie wiadomo co robi tu wyraz „catellae". Ma on kilka znaczeń, w tym „łańcuszek" lub „suczka". Tutaj chyba chodzi o „castellum", które w liczbie mnogiej brzmi jednak „castella". Nie wiem, jak mogło dojść do tego błędu. Str. 89: nie używa się w historiografii określenia „droga bursztynowa", tylko „szlak bursztynowy", gdyż znaczenie wyrazu „droga" wyklucza jego użycie w omawianym wypadku. Str. 96: całkowicie niejasne zdanie „nieco późniejsze centrum wykształciło się na obszarze cieszyńskich Bellinzony". Równie niejasne zdanie czytamy na str. 97: „Istnienie produkcji kamieni młyńskich i odnośnego handlu". Str. 101: w polskiej historiografii używa się logicznie jasnego określenia „prahistoria", a nie „prehistoria", bo nie ma niczego, co działoby się przed historią, a to właśnie znaczy wyraz „prehistoria". Dalej „Achemenidzi (Persowie)". Sformułowanie to sugeruje czytelnikowi, że są to wymienne nazwy Persów, tymczasem „Achemenidzi" to rządzący w pewnym okresie królewski ród perski. Co to takiego: „gremium przywódcze miasta bądź demokracji"?. Na str. 102 na pewno nie chodzi o „pierwszych ludzi", tylko „o pierwsze ludy". Na monetach mamy „napisy", a nie „inskrypcje", a także nie „obraz", tylko „wyobrażenie". Str. 103: w tym wypadku chodzi o „wóz bojowy" lub „wyścigowy" a nie o „karetę", którą posługiwano się dopiero w XVIII i XIX w. Na str. 107 znajduje się cytat z Cezara *Wojny galijskiej*, który brzmi: „Te dwa stany to druidowie i rycerze". W tych czasach nie było jeszcze „rycerzy", gdyż ci pojawiają się dopiero w średniowieczu i dlatego należy tutaj „rycerzy" wymienić na „arystokrację", bo o nią chodzi. Str. 110: zabawnie brzmi zdanie, że lud znajduje „teraz większe zadowolenie w wojowniczych walkach". Str. 123: pancerze sporządzano nie z obręczy, lecz pierścieni. To nie były „waśnie" z Rzymianami, tylko ciężkie „wojny", których konsekwencją był podbój Galii, a następnie jej romanizacja. Co to takiego „umiejętności ekonomiczne"? Str. 125: to nie były „kolumny" herosów, lecz ich „posągi". Co znaczy „chlubne przechowywanie czaszki przodka czy nawet znamienitego wroga". Jak to rozumieć, że „ptak zmarłych" „stwarzał połączenie z zaświatami" (str. 127). Albo takie sformułowanie „o zawartości ideowej możemy powiedzieć niewyobrażalnie mało". Str. 132: wyraz „ciało" dotyczy jedynie człowieka, gdy chodzi o zwierzęta, w takich wypadkach mówi się o „tuszy". Str. 133: co to takiego „waza tygodnia bogów"? Str. 137: zamiast „niegdysiejszych" lepiej „dawnych". Nie „święty okrąg", tylko „święty okręg". Str. 139: „głowa pala kultowego" jest sformułowaniem całkowicie niejasnym. Str. 140: to nie są „wybrańcy plemienia", lecz „przedstawiciele", którzy „oddawali cześć zmarłym", a nie „hołd". O co tu chodzi: „Otwór na płaszczyźnie przekroju szyi" (str. 141). Pochówki nie „odbywają się", lecz się je „stosuje". Nie

chodzi o „wiodący ród szlachecki", tylko o „rządzący ród arystokratyczny". Str. 142: w historiografii używa się określenia „wspaniałe groby książęce", a nie „szlacheckie". Dlaczego tłumaczki posługują się zupełnie niezrozumiałym określeniem „scroll works" zamiast powszechnie przyjętego u nas określenia „ornament spiralny" (str. 144). Całkowicie niejasne jest zdanie: „W sztuce przedstawiającej — tworzeniu postaci człowieka i zwierząt w kamieniu, drewnie czy metalu — oryginalność celtycka jest już bardzo sporna" (str. 145). Nie wiem, jak to „motywy roślinne" mają „wyznaczać całą celtycką sztukę" (str. 146 n.). Str. 159: powinno być „archaiczno-greckie", a nie „grecko-archaiczne", gdyż to nic nie znaczy. Nie „kolumny drewniane", tylko „słupy drewniane". Na tej stronie i na wielu innych tłumaczki zamiast „naszyjnik" używają francuskiego określenia „torques". Str. 161: jest tu mowa o „wyrobach warsztatów terra sigillata", podczas gdy w tym wypadku chodzi o „warsztaty, których wyrobami były naczynia typu terra sigillata". Na stronie 162 jest mowa o „reliefowanych dziełach terra sigillata", a tymczasem powinno tu być powiedziane o „reliefowych naczyniach terra sigillata". Str. 166: w historiografii używa się określenia „pismo runiczne", a nie „pismo runowe". Dwuznacznie brzmi określenie „naczynie służące do jedzenia". Na str. 173 n. nie chodzi o „fresk pergamoński", lecz o fryz pergameński. Owi „samoświadomi członkowie wolnych grup ludnościowych" to zapewne „pewni siebie", jeżeli nie „zuchwali" czy „zarozumiali", gdyż takie znaczenie ma wyraz „selbstbewusst", który chyba występuje w oryginale. Dla właściwego zrozumienia tego miejsca konieczny jest jednak pełny, oryginalny kontekst, a ten nie był mi dostępny. Na str. 177 chodzi przypuszczalnie o „naśladownictwo" pieśni Osjana, a nie ich „imitację".

Sądzę, że tyle przykładów, a jest ich niestety znacznie więcej, wystarczy, aby stwierdzić, że polski przekład bardzo umniejszył wartość tej niewątpliwie cennej pracy Friedricha Schlettego. Za jego jakość nie można winić wyłącznie obu tłumaczek; przecież nie muszą one wykazywać się znajomością terminologii dziejów starożytnych i tutaj cały ciężar winy spada na dr. Ryszarda Grygiela odpowiedzialnego za opracowanie naukowe. Natomiast Wydawnictwo Łódzkie, któremu chwała za tak ambitne przedsięwzięcie jak przybliżenie polskiemu czytelnikowi wciąż aktualnej problematyki celtyckiej, powinno było skorzystać z tego, że w Łodzi istnieją poważne ośrodki badań nad pradziejami Europy oraz nad dziejami basenu śródziemnomorskiego w starożytności i z nimi nawiązać bliższą współpracę, aby w przyszłości nie zmarnować szansy, jaką była wyżej omówiona praca pt. *Celtowie*, wydana w ponad 29-ciotysięcznym nakładzie, bogato ilustrowana, i to także barwnymi rycinami.

Eugeniusz Konik (Wrocław)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Italo Gallo, Greek and Latin Papyrology, translated by M. R. Falivene and J. R. March, Classical Handbook 1, Institute of Classical Studies, University of London 1986, ss. 153+16 tablic.

Obfitość zagadnień i różnorodność problemów składających się na przedmiot badawczy papirologii sprawiają, że napisanie podręcznika, który w sposób systematyzujący omawiałby najważniejsze kwestie związane z tą stosunkowo młodą dziedziną nauki, jest zadaniem wymagającym od autora nie tylko doskonałej orientacji w temacie, lecz również szczególnej umiejętności planowego, uzasadnionego metodycznie i metodologicznie zaprezentowania materiału.

Podręcznik pióra włoskiego uczonego Italo Gallo, profesora Uniwersytetu w Salerno[1], wydany we Włoszech po raz pierwszy w 1983 roku jest zwięzłym (97 stron tekstu; reszta to przypisy, indeksy), wartościowym kompendium wiedzy papirologicznej, godnym polecenia ze względu na jego walory treściowe i formalne. Recenzowana tu angielskojęzyczna wersja książki

[1] Inne publikacje z dziedziny papirologii tegoż autora: *Frammenti biografici da papiri*, I: *La biografia politica*, Roma 1975; II: *La biografia dei filosofi*, Roma 1981.

(zawierająca nieliczne tylko korekty i uzupełnienia w porównaniu z włoską edycją) inauguruje nową, podręcznikową serię wydawniczą Institute of Classical Studies Uniwersytetu Londyńskiego; ma ona dać przegląd najważniejszych zagadnień związanych z technicznymi aspektami badań nad kulturą starożytną[2]. Książka Gallo doskonale spełnia cele stawiane poszczególnym tomom serii: stanowiąc wstęp do papirologii napisana została przede wszystkim z myślą o czytelniku, któremu nieobce są podstawowe wiadomości z historii i literatury antycznej, lecz który nie został jeszcze wtajemniczony w arkana wiedzy papirologicznej. Nie oznacza to jednak, iż mamy do czynienia ze zbiorem informacji uproszczonym, w negatywnym rozumieniu tego słowa.

Bez uszczerbku dla zachowania rozciągłości zakresu omawianej tematyki książka Gallo prezentuje jedynie zagadnienia podstawowe rezygnując (w przeciwieństwie do prac Turnera[3] i Montevecchi[4], które jednakże z założenia wychodzą poza cele stawiane podręcznikom) z podawania zbędnych na etapie propedeutycznym, a częstokroć zaciemniających linię wywodu szczegółów. Czytelnika głębiej zainteresowanego poszczególnymi zagadnieniami odsyła autor każdorazowo do fachowej literatury przedmiotu skrupulatnie zebranej w przypisach i ułożonym problemowo przewodniku bibliograficznym.

Wartość publikacji mierzyć należy nie tylko jej dużym walorem informacyjnym, lecz również trafnością koncepcji, która umożliwiła odpowiednie wyodrębnienie poszczególnych kwestii. Pozwoliło to zachować klarowność wykładu i uniknąć powtórzeń: zadanie to niełatwe, jeśli wziąć pod uwagę wyjątkowo obszerny, a poprzez swój interdyscyplinarny charakter oporny wobec prób systematyzacji materiał.

Książka składa się z dziewięciu rozdziałów, których treść zgrupować można w trzy bloki tematyczne. W skład pierwszego bloku, który określilibyśmy jako ogólnoinformacyjny, wchodzą cztery rozdziały: w pierwszym (s. 1—6) autor daje ustalenia definicyjne. Podkreślając interdyscyplinarność papirologii przyznaje jej pełną autonomię jako samodzielnej dyscyplinie; nie traktuje jej jako nauki jedynie pomocniczej wobec cieszących się zawsze samodzielnym statusem archeologii, historii i filologii. Następnie (rozdz. II, s. 6—17) przedstawia podstawowe wiadomości dotyczące materiałów piśmienniczych i formy książki w starożytności. W rozdz. III (s. 17—36) daje zwięzłą historię odkryć papirusów w Egipcie. Rozdział ten kończy niezwykle cennym, również dla specjalistów, przeglądem zachodnich ośrodków badań nad papirusami. W skonstruowanym według porządku geograficznego przeglądzie znajdujemy też dane dotyczące najważniejszych publikacji i periodyków wydawanych przez poszczególne ośrodki. Przedstawione tu informacje odzwierciedlają najnowszy stan badań. Szkoda jedynie, że autor — ze zrozumiałych względów więcej miejsca poświęciwszy włoskiej szkole papirologicznej — dwoma zaledwie zdaniami zasygnalizował dużą, zwłaszcza w ostatnich latach, aktywność papirologów z ośrodków wschodnioeuropejskich, np. NRD. Osobny rozdział (IV, s. 36—46) poświęcił Gallo historii odkryć i badań nad papirusami z Herkulanum[5].

Drugi blok tematyczny tworzą rozdz. V i VI, w których omówiona została treść odkrytych papirusów. Autor trzyma się tu tradycyjnego podziału na papirusy zawierające teksty literackie (rozdz. V, s. 46—67) i tzw. dokumenty (rozdz. VI, s. 67—82). W przypadku tych pierwszych osobno przedstawia — według nazwisk autorów — papirusy z dotychczas nie znanymi tekstami literackimi, odrębny podrozdział poświęcając odkrytym na papirusach, a znanym już z tradycji pośredniej fragmentom. Każdorazowo podkreśla znaczenie poszczególnych odkryć dla rozwoju wiedzy filologicznej. Treść papirusów nieliterackich omawia w ścisłym powiązaniu z socjo-ekonomiczną historią hellenistycznego Egiptu.

Trzy ostatnie rozdziały stanowią blok omawiający zagadnienia związane bezpośrednio z pracą papirologa — wydawcy papirusów. Zapoznajemy się więc z problematyką datowania papirusów na podstawie rodzajów pisma (rozdz. VII, s. 82—90) oraz z antycznymi i współczesnymi znakami

---

[2] Tomy w przygotowaniu: przekład książki B. Snella, *Griechische Metrik*; komentarz A. Blainire'a do *Żywotu Kimona* Plutarcha.

[3] E. G. Turner, *The Greek Papyri. An Introduction*, Oxford 1968.

[4] O. Montevecchi, *La Papirologia*, Torino 1973.

[5] Omówienie szczególnie cenne, gdyż inne najnowsze podręczniki pomijały tę kwestię, koncentrując się jedynie na papirusach odkrywanych w Egipcie.

edytorskimi (rozdz. VIII, s. 90–94). Ostatni rozdział (IX, s. 94–97) kreśli perspektywy tej z jednej strony młodej, z drugiej mającej już chyba za sobą największe odkrycia, gałęzi wiedzy o starożytności.

Książka Gallo spełnia z powodzeniem wszystkie podstawowe funkcje nowoczesnego podręcznika akademickiego. Racjonalny dobór prezentowanego materiału decyduje o możliwości prawidłowego realizowania funkcji informacyjnej. Konsekwentny układ podręcznika gwarantuje, iż stać się on może cenną pomocą naukową systematyzującą wiadomości. Docenić trzeba również funkcję koordynującą, jaką prezentowana tu publikacja może spełniać: w sposób prosty i przekonujący pokazuje bowiem, jak należy wykorzystywać posiadane wiadomości z innych dziedzin na użytek odczytywania i właściwej interpretacji tekstów papirusowych. Książka stanowić będzie wartościową pomoc również dla bardziej zaznajomionych z problemami papirologii badaczy, przede wszystkim ze względu na ukazanie kierunków i aktualnego stanu badań (operatywne korzystanie z podręcznika ułatwiają umieszczone na końcu książki indeksy papirusów, nazwisk autorów antycznych i współczesnych papirologów).

Niepodważalna wartość omawianej tu pozycji podkreślona została już chociażby przez sam fakt zaadresowania jej do czytelników angielskojęzycznych, którzy nie byli przecież zupełnie pozbawieni ambitnego, nowoczesnego podręcznika papirologii[6]. Sądzimy, że angielska wersja włoskiego podręcznika okazać się może cennym materiałem pomocniczym również i dla polskiego czytelnika, nie tylko ze względu na to, iż język przekładu ciągle jeszcze jest lepiej znany studentom i młodszej kadrze naukowej (czyli przewidzianym odbiorcom książki) niż język oryginału, lecz przede wszystkim dlatego, że wobec braku rodzimej – wychodzącej poza elementarne ogólniki – literatury przedmiotu, książka Gallo jest zbiorem kluczowych informacji, z którymi każdy badacz starożytnej literatury greckiej i łacińskiej powinien się zapoznać.

Krystyna Bartol (Poznań)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Walter Berschin, Eremus und Insula. St. Gallen und die Reichenau im Mittelalter- Modell einer lateinischen Literaturlandschaft. Dr. L. Reichert Verlag, Wiesbaden 1987, ss. 133, Abb. 16, 2°.

Autor książki, znany ze swych cennych monografii jak *Griechisch-lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*, 1980, oraz zakrojonej na kilka tomów syntezy *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter*, Bd. I (1986), II (1988), dał tutaj zwięzłe wprowadzenie do szerzej rozumianej średniowiecznej historii literatury, a właściwie kultury dwóch znanych klasztorów benedyktyńskich w St. Gallen (dzisiejsza Szwajcaria) i na niedalekiej Reichenau, położonej nad Jeziorem Bodeńskim (w płd.-zach. Niemczech). Te dwa ośrodki, związane swymi początkami z działaniem chrystianizujących Europę Iroszkotów, stanowiły w okresie Karolingów (IX w.), a także jeszcze na przełomie X i XI w. ważne centra kultury. Dzieje tych dwóch „topoi paràlleloi", fenomenu twórczej emulacji warunkowanej swym bliskim położeniem, podobne lub niemal identyczne, znaczone są także różnicami. I tak w sporze o inwestyturę Reichenau (=R.) stanęła po stronie Grzegorza VII, zaś St. Gallen (=St.G.) pozostało wierne ces. Henrykowi IV. Był to też kres wielkości tych opactw, choć R. na krótko przeżywała jeszcze w latach 1169–1206, a St.G. w latach 1204–1226 czasy pewnej swej świetności. Jeszcze po wiekach wymowa tej dawnej wielkości pozostała zróżnicowana. I tak o ile R. prezentuje zachowane częściowo budowle wraz z cennymi freskami, o tyle St.G. zdołało ocalić książki i dokumenty.

Biblioteki obydwóch klasztorów świetne, jak wynika z I rozdz., w okresie Karolingów, a ponownie w XI w., poniosły poważne straty w XV w. Z R. pochodzi nie zachowany już katalog z lat 821/822 pióra znanego bibliotekarza Reginberta († 846), przy czym z ponad 400 tytułów do naszych czasów pozostał na wyspie jedynie ewangelistarz (IX w.), zaś 265 pergaminowych

[6] Turner, *o.c.*

rękopisów złożono w związku ze sekularyzacją klasztoru w 1805 r. w Badische Landesbibliothek Karlsruhe. Znamienne, że brak w tym zbiorze przekazu cennej twórczości własnych autorów, np. Walahfrida Strabona i Bernona, które zdołano przechować w sąsiednim St.G.

Z terenu St.G. znamy tylko prace późniejszych bibliotekarzy, np. pierwszego notowanego z imienia Utona († 860). Pierwszy wielki katalog (zachowany), pochodzi z lat 884–888. Pergaminowych rękopisów ze zlikwidowanego w 1757 r. klasztoru zachowało się dwa i pół razy więcej niż na R.

O kopistach i iluminatorach czytamy w rozdz. II. Otóż w dziejach pisma łacińskiego rola obydwóch tych skryptoriów okazała się wyjątkowa. I tak St.G. to jeden z nielicznych ośrodków, gdzie prześledzić można pismo w jego kolejnym rozwoju, począwszy od szczególnych osiągnięć na tym polu Winithara (ok. 770 r.), a następnie Wolfcoza z czasów opata Gozberta (816–837), Hartmuta (872–883), aż po Purcharta II (1001–1022). Także malarstwo książkowe wypracowało tu za opata Grimalda (841–872) własny styl dekoracyjny o wyjątkowych wartościach artystycznych. Świadectwem tego są: *Psałterz Folcharta* (ok. 870– St.G. cod. 23) i *Złoty Psałterz* (ok. 880–St.G. cod. 22). Styl fazy ostatniej wyraził się najpełniej za czasów Salomona III (890–920).

Niekompletny materiał nie pozwala ogarnąć rozwoju pisma na R. Indywidualnością był m. in. wspomniany Reginbert, mistrz alamańskiej minuskuły. Kwitło tu, obok malarstwa ściennego, również malarstwo książkowe. Przykładem tych dużych osiągnięć jest wielki ewangelistarz, tzw. *Codex Egberti* (Trier, Stadtbibl. cod. 24), najstarszy znany „inkunabuł" nowotestamentowej ikonografii, wykonany przy współudziale zakonników z Trewiru, a dedykowany arcybiskupowi Egbertowi z Trewiru (977–993)[1].

W. Berschin, korygujący wymiary rękopiśmiennego dorobku przypisywanemu temu ośrodkowi, za spuściznę pewną uznaje sakramentarze przygotowane za opata Ruodmanna (972–986) na własne oraz cudze potrzeby, a nadto rękopisy związane z działalnością opata Bernona (1008–1048). Za opatów Witigowona (985–997), Alawicha II (997–1000) i Werinhera (1000–1006) przypada szczyt artystycznej działalności tzw. „grupy Liuthara", pracującej na potrzeby dworu Ottonów. Znane nam zabytki, jak np. ewangeliarz Ottona III, dziś w Aachen, dawniej bamberski a obecnie monachijski ewangeliarz ces. Ottona III (Clm 4453), pochodzą z lat 990–1015.

Rozwój szkół klasztornych i wkład miejscowego kościoła do literatury to treść rozdz. III. Wiadomo, że na R. pierwsza szkoła istniała za opata Waldona (786–806), a pierwszym znanym nauczycielem był Wetti († 824). Obfitsze informacje o szkole w St.G., która notowana jest później, dał Ekkehart IV († ok. 1060) pisząc *Casus s. Galli*, a pierwszym znanym nauczycielem był Notker III († 1022). Realizowano tu program szkolny z akcentem w IX i X w. na trivium, zaś w XI w. na quadrivium. To ostatnie dążenie widoczne bardziej na R. zaowocowało tam popularnym w środkowej Europie dwuczęściowym podręcznikiem szkolnym, *Musica Bernonis* i *Tonarius*. W końcu XI w. nastąpił zmierzch tych szkół, a do znaczenia doszła szkoła katedralna w Konstancji.

W St.G., gdzie pracowano owocnie nad nowymi formami literackimi obsługującymi liturgię, do rozwoju twórczości sekwencyjnej przyczynił się bardzo Notker Balbulus († 840–912)[2], zaś do rozwoju tropów Tuotilo († 913). Natomiast w komponowaniu oficjów prym wiodła w XI w. R.

---

[1] W polskiej recenzji warto przypomnieć, że temuż arcybiskupowi wiele zawdzięczało malarstwo miniaturowe, jakie się także w Trewirze rozwijało. To tutaj wykonano dla niego m. in. rękopis zwany *Psałterzem Egberta* albo inaczej *Kodeksem Gertrudy* (Cividale, Museo Archeologico Nazionale, Cod. sacri 6), będący najstarszym zachowanym zabytkiem łacińskim, stanowiącym import na dwór polski; por. B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterium Egberti*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Spr. nr 96 za 1978, Wydział Nauk o Sztuce, Poznań 1979 s. 3–11; M. H. Malewicz, *Rękopis Gertrudy Piastówny – najwcześniejszy zabytek piśmiennictwa polskiego*, Materiały do Hist. Filozofii Średniowiecznej w Polsce V (XVI), 1972, s. 23–68.

[2] Dodajmy, że wpływ twórczości Notkera na ukształtowanie się repertuaru sekwencyjnego w polskiej liturgii średniowiecznej, był duży; por. J. Pikulik, *Sekwencje Notkera Balbulusa w polskich rękopisach muzycznych*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne XVIII 1969, s. 65–80.

(Berno †1048 i Herman Contractus †1054). Przypisywane Hermanowi autorstwo znanego oficjum *Salve regina* jest nadal dyskusyjne.

Innym elementem klasztornego życia, któremu W. Berschin poświęca kolejny IV rozdz., to miejscowe ogrody. Ich koncepcję można dziś dojrzeć na cennym planie przestrzennym klasztoru St.G. (St.G. Stiftsbibl. 1092), sporządzonym w latach 820–830 na pobliskiej R. Autor monografii przechodzi wszystkie cztery ogrody, poczynając od krużganku (*claustrum*) poprzez ogród korzenny i ziół wszelakich (*herbularius*) i warzywnik (*hortus*) aż do czwartego, najosobliwszego, najładniejszego, ale i najbardziej niedostępnego, który jest sadem oraz cmentarzem mnichów, i proponuje czytelnikowi metafizyczne odczytanie symboliki tego ostatniego ogrodu. Mamy tu umiejętnie rozłożone światło i cień, wraz z centralnie ustawionym krzyżem, wokół którego umieszczono groby mnichów. To przypomina Eden i Gethsemane, początki rodzaju ludzkiego wyprowadzane z rajskiego ogrodu, a na drugim biegunie krzyż cierpienia. Płaszczyznę literacką dla tych ogrodów tworzy poezja Walahfrida Strabona *De cultura hortorum*, nie pozbawiona politycznych aluzji.

Elementem klasztornego życia były wizyty gości, w tym dostojników kościelnych i władców politycznych, np. na R. przebywali: w 1048 r. ces. Henryk III, w 1049 r. papież Leon IX, w 1121 r. ces. Henryk V. Przede wszystkim zaś gośćmi byli mnisi, głównie Iroszkoci, mniej zaś Grecy (na R. przebywał po 870 r. Metody, apostoł Słowian). Iroszkoci inspirowali życie duchowe przywożąc z sobą rękopisy pisane także w ich rodzimym języku. W St.G. posiadano więc m. in. komplet, tj. 3 grecko-łacińskie rękopisy biblijne, z czego do dziś pozostał ewangeliarz (St.G. Stiftsbibl. 48). Ocalał dwujęzyczny łacińsko-iryjski ewangeliarz (St.G., Stiftsbibl. 48), nadto iluminowany iryjski kodeks z ewangeliami (St. G., Stiftsbibl. 51) i gramatyka Prisciana (St. G., Stiftsbibl. 904). Także na R. przynieśli z sobą Iroszkoci rękopisy, które tylko częściowo ocalały i znajdują się w Karlsruhe[3].

Z rozdz. V wynika, że kult miejscowych świętych oraz twórczość hagiograficzna kształtowały się w tych dwóch klasztorach odmiennie. I tak w St. G. pielęgnowano kult własnych świętych: Iroszkota Galla uznawanego założyciela tej miejscowości († ok. poł. VII w.), dalej Otmara, pierwszego wielkiego opata oraz pustelnicy Wiborady (†926), ale twórczość hagiograficzna powstała późno (żywot Wiborady spisano niemal 40 lat po jej męczeńskiej śmierci).

Natomiast R. nie wykształciła wprawdzie kultu rodzimych świętych, ale żywotopisarstwo rozwijało się tu bujnie od IX do XI w. (np. *Miracula s. Genesii*, *Vita s. Meinradi*, *Vita s. Verenae*, *Miracula s. Marci*, *Translatio sanguinis domini* i *Vita Symeonis Achivi*, zawierająca historię dzbanu z Kany Galilejskiej, który trafia na R.!). Kilka ostatnich utworów stanowi przykład jakby przygodowej powieści, w której rzeczywistość historyczna (akcja toczy się między Bodensee, Italią i greckim Orientem), miesza się z poetycką fantazją.

Obydwa klasztory, jak wynika z rozdz. VI, swój złoty okres przeżyły asynchronicznie. Charakteryzował go rozwój poezji, którą na R. już wcześniej uprawiał Walahfrid Strabo (†849). W St.G. zaś działał Notker Balbulus (†912), drugi wielki poeta Alamanów, prawdziwy mistrz poezji sekwencyjnej, którą odrodził z ducha muzyki. W tym też ośrodku widoczna jest ciągłość literackiej tradycji, na którą składała się nadto twórczość Ekkeharta I (†973), domniemanego autora eposu pt. *Waltharius*, dalej Notkera II (†1022), mistrza języka starogórnoniemieckiego, i Ekkeharta IV († ok. 1060), scholastyka katedry w Moguncji.

Na R. srebrny okres rozwoju poezji reprezentuje po latach wspomniany wyżej poeta Herman Contractus (d. Lahme) i jego uczeń Berthold.

Prozę historyczną klasztorów znad Jeziora Bodeńskiego cechuje zdaniem W. Berschina otwartość na rzeczywistość. Mnisi na R. przejęli od klasztoru Murbach zapiski rocznikarskie (*Annales Alamannici*) ok. 790 r. i kontynuowali u siebie po rok 939, natomiast w St.G. spisywano dopiero od 860 r. *Annales Sangallenses maiores*, zachowane w oryginale. Niemniej właśnie ten

---

[3] Na ślady Iroszkotów w polskiej tradycji rękopiśmiennej wskazał B. Bolz, *Irische Marginalien im Evangeliar von Gniezno*, Archiv f. Liturgiewissenschaft XVI 1974, s. 103–117; tenże, *Irlandzkie zapiski marginesowe w gnieźnieńskim kodeksie MS 1*, Studia Źródłoznawcze XVII 1972, s. 51–66.

ostatni ośrodek wyróżnia się dziełami narracyjnymi pióra Ratperta, *Cassus s. Galli* (jest to historia klasztoru od misji Kolumbana ok. 610 r. aż do odwiedzin ces. Karola III w 883 r.), a także Notkera, *Gesta Karoli* (884–887), które stanowią uzupełnienie biografii Karola Wielkiego.

Na R. przedstawiono wcześniej, barwniej i bardziej epizodycznie historię klasztoru, natomiast historia Rzeszy sięga przecież dalej niż ta, jaką spisywano w St.G., choć sama jest późniejszej metryki (XI w.). Są to zagubione *Gesta Chuonradi et Heinrici imperatorum* (1024–1039 i 1039–1056) oraz *Kronika*, pierwsza z wielkich *Kronik świata*, wszystko pióra notowanego wyżej Hermana (†1054). Kronikę tę kontynuował Berthold. Z powstałych na R. i zachowanych utworów wymienić trzeba *Visio Wettini* autorstwa Heitona (†824), stanowiąca pod względem literackim ważny etap prowadzący do *Boskiej Komedii* Dantego, a nadto *Gesta Witigowonis*, ukazujące zasłużonego opata z lat 985–997. Te ostatnie ciekawe są przez swą strukturę roczników, a nadto przez wyszukaną formę poetycką (ekloga), gdzie poeta na przemian śpiewa ze świetnie wtedy prosperującą R.

Z poł. XIII w. pochodzi Planctus Augiae (tj. Reichenau), spisany zgodnie z duchem czasu w rymowanych heksametrach.

W 1505 r. Gall Öhem, identyfikujący się ze swym klasztorem, wszystkie te *opuscula* zebrał w niemiecką *Cronick des Gotzhuses Rychenowe*, doprowadzając ją do 1453 r. Dzieło to, ze względu na bogaty materiał heraldyczny, cieszyło się dużym powodzeniem. Z innej już strony, a mianowicie z perspektywy miasta, które przyjęło reformację, na historię opactwa St.G. patrzył J. von Watt (Vadianus, 1484–1551).

W 1606 r. bibliotekarz z St.G., J. Mezler, opracował w II ks. dzieło pt. *De viris illustribus monasterii s. Galli*, na co prior z R., J. Egon, odpowiedział w 1630 r. własną pracą w III ks. noszących tytuł *De viris illustribus monasterii Augiae maioris*. B. Pez w 1721 r. wydał drukiem obydwie te prace.

Całości wywodu sumiennie udokumentowanego, przeplatanego też tekstami łacińskimi i niemieckim ich tłumaczeniem, dopełnia wykaz skrótów oraz przypisy podane nie pod tekstem, lecz oddzielnie. Wydaje się, że celowe byłoby oznaczenie w tekście np. gwiazdką lub krzyżykiem miejsc objaśnianych lub dopełnionych bibliograficznym zapisem.

Równolegle zestawione tablice chronologiczne notują lokalne wydarzenia i fakty dotyczące historii literatury w obydwóch klasztorach. Pomieszczono też wykaz cytowanych rękopisów i dokumentów, a nadto 3 bibliografie. Pierwsza z nich podaje prace traktujące łącznie o dziejach i kulturze St. Gallen i Reichenau. Dwie następne notują oddzielnie literaturę dotyczącą St. Gallen i Reichenau. Na końcu dano 16 tablic ilustrujących rozwój miejscowego pisma oraz dających wzory pisma iryjskiego, przykłady zapisu katalogowego i podobizny ksiąg liturgicznych.

Książka W. Berschina, dobrze skonstruowana, napisana ze świetną znajomością tematu porządkuje dotychczasowe ustalenia rozrzucone po bogatej literaturze przedmiotu, a także proponuje uściślenia własne. Praca ta wytycza kierunek dla podobnych studiów nad szeroko pojętą kulturą innych znanych ośrodków klasztornych okresu średniowiecza.

Publikację wydano bardzo starannie. Korekta książki jest nienaganna. Jedynie na str. 27 wiersz 3 od dołu zamiast „im frühen VII Jh." winno być VIII Jh. (chodzi o św. Pirmina, założyciela klasztoru R. w 724 r.), a na str. 88 wiersz 10 od dołu zamiast Epikopat powinno być Episkopat.

Interesującą rzeczą byłoby prześledzenie kontaktów tych dwóch ośrodków z innymi klasztorami środkowej i środkowowschodniej Europy. Wiadomo, że w średniowieczu sprowadzano do Polski głównie dla celów liturgicznych, szkolnych rękopisy z różnych ośrodków zachodnich, np. z Regensburga, Reichenau, z Bolonii (manuskrypty prawnicze).

Polska nauka dotąd jedynie marginalnie interesowała się tymi ważnymi centrami kultury, jakimi były St. Gallen i Reichenau. Ostatnio szerzej o St.G. oraz R. na kanwie działań Iroszkotów w procesie chrystianizacji Germanii pisał w swej cennej monografii J. Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987 s. 148 nn., 152–161 i passim (cf. indeks).

Kazimierz Liman (Poznań)

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

Die Altertumswissenschaften an der Berliner Akademie. Wahlvorschläge zur Aufnahme von Mitgliedern von F. A. Wolf bis zu G. Rodenwaldt 1799 – 1932, hrsg. v. Christa Kirsten, bearbeitet v. Herta Battré u. Ilse Neßler, mit einer Einführung v. Heinz Kreißig†, Berlin: Akademie-Verlag 1985, 232 S., 32 Taf. gr. 8° (Studien zur Geschichte der Akad. d. Wiss. d. DDR. Bd. 5).

In der Wissenschaftsgeschichte wird das 19. Jh. als die deutsche Periode der klassischen, d.h. griechisch-römischen Altertumswissenschaft bezeichnet, und in der Tat entstanden in dieser Periode, die spätestens mit dem ersten Weltkrieg zu Ende ging, im deutschen Sprachraum die umfassendste Textsammlung: die „Bibliotheca Teubneriana", das wichtigste Nachschlagewerk: die von August Pauly gegründete und von anderen weitergeführte *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, das bedeutendste Manual: das *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*.

Die Berliner Akademie hatte an dieser Entwicklung erheblichen Anteil, und zwar in einem doppelten Sinne; als Institution wurde sie zur Trägerin unentbehrlicher Quellensammlungen, wie der Ausgaben des Aristoteles und seiner antiken Erklärer, der Edition der byzantinischen Historiker, der griechischen Ärzte sowie der vorkonstantinischen christlichen Schriftsteller, des griechischen Münzwerks und weiterer solcher Gemeinschaftsunternehmen, während unter ihren ordentlichen, d.h. Berliner Mitgliedern nicht wenige durch Spezialforschungen und synthetische Darstellungen dem Fortschritt der Wissenschaft ebenso wie der Aneignung des antiken Erbes dienten. Dieses die wissenschaftliche Entwicklung revolutionierende Prinzip der Verbindung von individueller Leistung und kollektiver Arbeit gehört zu den weitwirkenden Merita der Berliner Akademie. Von solchen Merita und darauf sich gründenden, auch heute noch verpflichtenden Traditionen ist jedoch in vorliegendem Bande nur sehr beiläufig die Rede; dagegen wird in recht aphoristischer Form die Geschichte der Altertumswissenschaft von ihren antiken Anfängen her erzählt; die Berliner Akademie entstand aber erst im Jahre 1700 und besaß in ihrem ersten Säkulum für die Pflege der klassischen Studien keine besondere Bedeutung – mit vollem Recht setzt daher der Dokumententeil erst mit dem Jahre 1799 ein.

Akademien unterscheiden regelmäßig zwei Grundformen von Mitgliedern, ordentliche, welche die eigentliche Körperschaft ausmachen und darum an deren Sitz wohnhaft sein müssen, und auswärtige (korrespondierende) Mitglieder. Diese zweite Gruppe zerfällt wiederum in zwei Kategorien, solche Persönlichkeiten nämlich, welche die Institution um eines bestehenden oder zu erwartenden Arbeitskontaktes willen in ihren Kreis berief, und solche, welche die Akademie angesichts anerkannter, jedoch nicht im unmittelbaren Zusammenhang mit ihr stehender Leistungen auszuzeichnen wünschte. Daß für eine Akademiegeschichte vornehmlich die erste Kategorie von Interesse ist, bedarf wohl keiner besonderen Begründung. Weil nun aber unter den Wahlvorschlägen ohnehin nur eine Auswahl getroffen wurde, hätten in dieser jene echten Cooperatores, welche die Physiognomie der Institution ausprägen halfen, keineswegs fehlen dürfen. Ich verzichte darauf, beckmesserisch eine Liste von Lücken aufzustellen, sondern verweise nur auf ein besonderes krasses Beispiel, nämlich die Korrespondenten griechischer Nationalität, deren Wahlvorschläge in der Eduard-Winter-Festschrift[1] nach den Akten des Akademie-Archivs detailliert aufgearbeitet sind.

Neben solchen Versäumnissen fehlt es nicht an offenkundigen Fehlern. Auch hierbei beschränke ich mich auf ein Beispiel. Von der Reihe der „Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte" wird S. 216 behauptet, sie habe von 1899 bis 1930 bestanden; soweit dem Rez. bekannt, besteht diese Reihe noch heute, getragen vom Akademie-Verlag und tatkräftig unterstützt durch das Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie. Von Adolf Harnack war diese Reihe gegründet worden als eine Sammlung von Dokumenten zur inneren und äußeren Entwicklung des Christentums von seinen Anfängen bis zu Konstantin I., und das „Archiv" der Reihe, die „Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen

[1] Berlin: Akademie-Verlag 1966, S. 437 ff.

Literatur", bringt philologische Voruntersuchungen für jene Editionen sowie Ausgaben von Parallelüberlieferungen, besonders auch von orientalischen. Dem „theologischen Dogma", wie man nach S. 36 schließen könnte, sind diese historischen Dokumentensammlungen wahrlich nicht verhaftet. Alle solche Irrtümer hätten indes leicht vermieden werden können, wenn die zahlreichen neueren Veröffentlichungen zur Geschichte der Altertumswissenschaften in der Akademie nicht mit höchst subjektivem Eklektizismus herangezogen worden wären.

Daß der deutsche Faschismus auch die Altertumswissenschaften seinen inhumanen Zielen dienstbar zu machen suchte, ist unbestreitbar und vom Rez. in mehreren Veröffentlichungen belegt worden. Das vorliegende Buch nennt S. 51 zwei Namen, deren Träger indes zu der Berliner Akademie in keinerlei Beziehung standen, um zu begründen, daß die Publikation der Wahlvorschläge die Jahre 1933 bis 1945 nicht mehr berücksichtigte. Die Setzung einer solchen Zäsur weckt notwendigerweise die Frage, welche einschlägigen Wahlen denn die Akademie in der Zeit des Faschismus tätigte. Die Frage ist leicht zu beantworten.

1937 trat der Professor für römisches und orientalisches Recht Paul Koschaker, österreichischer Herkunft, in den Kreis der Akademie, den er 1941, als ihn ein Ruf nach Tübingen erreichte, wieder verließ; auf dem Gebiete des Keilschriftrechts besaß der 1951 in Basel Verstorbene internationale Geltung. Zum gleichen Datum wurde der bahnbrechende Schweizer Sprachforscher Eduard Schwyzer, seit 1932 Professor in Berlin, zum ordentlichen Mitglied gewählt; er verstarb 1943. Der klassische Philologe Johannes Stroux gehörte ebenfalls seit 1937 zum Korpus der Akademie; er war deren erster Präsident nach der Niederwerfung des Faschismus, zugleich Rektor der Humboldt-Universität, Mitglied des Deutschen Volksrates und der Volkskammer der DDR sowie Mitglied des Präsidialrates des Kulturbundes zur demokratischen Erneuerung Deutschlands; sein 100. Geburtstag gab 1986 Veranlassung, seiner wissenschaftlichen und kulturpolitischen Verdienste zu gedenken. Ludwig Deubner, ebenfalls klassischer Philologe und seit 1938 Akademiemitglied, wurde mit der Neubegründung der Universität Dekan der Philosophischen Fakultät; er starb 1946. Als Humanisten im vollen Sinne des Wortes wirkten der Archäologe Robert Zahn, gewählt 1938, verstorben 1945, und der Philologe, speziell Papyrusforscher Christian Jensen, gewählt 1939, verstorben 1940. Der seit 1907 mit der Akademie verbundene Ägyptologe Hermann Grapow, Honorarprofessor der Universität seit 1928, Akademiemitglied seit 1938, wurde nach der Gründung der DDR zweimal mit dem Nationalpreis ausgezeichnet. Der Schweizer Althistoriker Matthias Gelzer, auswärtiges ordentliches Mitglied seit 1938, war bis zu seinem Tode im Wissenschaftlichen Rat des 1955 gegründeten Akademieinstituts für griechisch-römische Altertumskunde aktiv. Der Altphilologe Wolfgang Schadewaldt, der 1942 in die Akademie gewählt wurde, hatte wesentlichen Anteil am Aufbau der Philosophischen und der Pädagogischen Fakultät der Humboldt-Universität; er verstarb in Tübingen als Mitglied der Friedensklasse des Ordens Pour le mérite. Ehrenmitglied wurde 1939 der große Ausgräber Wilhelm Dörpfeld, gestorben 1940. Ich verzichte auf die Verzeichnung der Korrespondenten, denn sie würde das Bild nicht verändern: Die Akademie hat keine Veranlassung, sich jener Zuwahlen zu schämen, unter denen sich Persönlichkeiten befanden, welche sich um den Wieder- und Neuaufbau der Altertumswissenschaft in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands und der späteren Deutschen Demokratischen Republik vielfältig verdient machten.

Johannes Irmscher (Berlin)

LIBRI RECEPTI – KSIĄŻKI NADESŁANE

Eos LXXVII 1989
PL ISSN 0012-7825

A

1. Géza Alföldy, *Die römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge*, Stuttgart 1986, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH.
2. J. M. Bremer, L. J. F. de Jong, J. Kalft (ed.), *Homer : beyond Oral Poetry. Recent Trends in Homeric Poetry*, Amsterdam 1987, B. R. Grüner Publishing Co.
3. Georg Danek, *Studien zur Dolonie* (Wiener Studien, Bhft. 12), Wien 1988, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
4. Duncan Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, vol. I 1–I 2 (EPRO 108/1–2), New York – Leiden – København – Köln 1987, E. J. Brill.
5. Gerd Haverling, *Studies on Symmachus' Language and Style* (Acta Universitatis Gothoburgensis. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XLIX), Göteborg 1988.
6. Doreen Innes, Michael Winterbottom, *Sopatros the Ruler. Studies in the Text of the* Διαίρεσις Ζητημάτων, London 1988, University of London. Institute of Classical Studies.
7. Severin Koster, *Ille ego qui. Dichter zwischen Wort und Macht*, Erlangen 1988.
8. Manfred Kraus, *Name und Sache. Ein Problem im frühgriechischen Denken*, Amsterdam 1987, B. R. Grüner Publishing Co.
9. Jennifer R. March, *The Creative Poet*, London 1987, University of London, Institute of Classical Studies.
10. Georg Pfligersdorfer, *Augustino praceptori. Gesammelte Aufsätze zu Augustinus. Zum 1600 Jahre Jubiläum der Taufe Augustinus 387–1987*, hrsg. von Karl Forstener und Maximilian Fussl, Salzburg 1987.
11. Wolfgang Wenk, *Zur Sammlung der 38 Homilien des Chrysotomus Latinus* (mit Edition der Nr. 6, 8, 27, 32 und 33), Wien 1988 (Wiener Studien, Bhft. 10), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
12. Erik Wistrand, *Felictas Imeratoria* (Acta Universitatis Gothoburgensis. Studia Graeca et Latina XLVIII), Göteborg 1987.

B

1. *Hephaestion on Metre*, a Translation and Commentary by J. M. van Ophuijsen, Leiden – New York – København – Köln 1987, E. J. Brill.
2. Thomas Jahn, *Zum Wortfeld „Seele-Geist" in der Sprache Homers* (Zetemata, Heft 83), München 1987, Verlag C. H. Beck.
3. Mathei Vindocinensis *Opera*, edidit Franco Munari, vol. III: *Ars versificatoria* (Raccolti di Studi e Testi, 171), Roma 1988, Edizioni Storia e Letteratura.
4. [Omero], *La Battaglia delle rane e dei topi. Batrachomyomachia*, A cura di Massimo Fusill (Bibliotheca Letteraria, 3), Milano 1988, Edizioni Angelo Guerini e Associati s.r.l.
5. Varron, *Satires Ménippées*, 8: Marcopolis – Mysteria, edition, traduction et commentaire par Jean-Pierre Cèbe, (Collection de l'École Française de Rome), Rome 1987.
6. Vellei Paterculi *Historiarum ad M. Vinicium consulem libri duo* recognovit W. S. Watt (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Leipzig 1988, B. S. B. B. G. Teubner Verlagsgesellschaft.

C

1. Annali della Facoltà di Lettere e Filosofie (Università di Siena), vol. VIII 1987, Leo S. Olschki Editore, Firenze.
2. Graecolatina et Orientalia. Zbornik Filozofickej Fakulty, Ročnik XV–XVI 1983–1984, Bratislava 1987.
3. Studia Palaeohispanica. Actas del IV Colloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas (Vitoria/Gasteiz, 6–10 Mayo 1986), editadas por. J. Gorrochategui, J. L. Melena, J. Santos (Veleia 2–3: 1985–1986), Vitoria 1987.
4. Symbolae Osloenses, vol. LXIII 1987, Norvegian University Press (Universitetsforlaget AS).
5. Veleia. Revista de Prehistoria, Historia Antigua, Arqueologia y Filologia Clasicas, IV, Vitoria 1987.

D

1. G. Cavallo, H. Maehler, *Greek Bookhands of the Early Byzantine Period A. D. 300–800*, London 1987, University of London, Institute of Classical Studies.

CONSPECTUS MATERIAE EUS LXXVII UTRIUSQUE FASCICULI

COMMENTATIONES

Paginae

Ardevan Radu: Veteranen und städtische Dekurionen im römischen Dakien 81–90
Axer Jerzy: Śmierć gladiatora. O pewnych aspektach techniki retorycznej w mowie Cycerona Pro Milone (Gladiator's Death. Some Aspects of rhetorical Technic in Cicero's Speech Pro Milone) 31–43
Brożek Mieczysław: De Minucianis quibusdam retractandis 49–51
Chankowski Andrzej S.: La notion de la démocratie chez Démosthène 221–236
Cygan Jan: Sievers's Law and the Latin Verbs in -io 299–305
Cytowska Maria: Jan Dantyszek et Erasme de Rotterdam face à l'agression turque . 91–99
Dworacki Sylwester: Die dramatische Struktur des *Gefesselten Prometheus* 5–15
Dworacki Sylwester: Die Interpretation ausgewählter Szenen aus der *Samia* von Menander 199–209
Edgeworth Robert J.: Color Clusters in Homer 195–198
Garzya Antonio: La recherche philologique en Italie de 1945 à 1980 315–333
Jundziłł Juliusz: Rola morza w kulturze rzymskiej — stan i perspektywy badań (La mer dans la culture romaine. L'état actuel et les perspectives des recherches) . . 53–64
Korpanty Józef: De Horatii carmine I 34 45–47
Lieberg Godo: Die Idee des dichterischen Schöpfertums in der Renaissancepoetik . . 119–135
Łoposzko Tadeusz, Słapek Dariusz: Gladiator w obozie Publiusza Klodiusza? (Was There any Gladiator Among the Followers of Publius Clodius?) 275–287
Łukaszewicz Adam: Sarapis and a Free Man 251–255
Mrozewicz Leszek: Die Veteranen in den Munizipalräten an Rhein und Donau zur Hohen Kaiserzeit (I.–III. Jh.) 65–80
Pankiewicz Ryszard: Rapports de valeur entre des métaux et la politique monétaire de l'Empire Romain au I s. ap. J.-C. (jusqu'à réforme de Domitien) 307–314
Popiak Wanda: Syntaxis Jana z Tucholi (Syntaxis by Jan of Tuchola) 111–118
Słapek Dariusz: vide Łoposzko Tadeusz, Słapek Dariusz
Speyer Wolfgang: Die Griechen und die Fremdvölker. Kulturbegegnungen und Wege zur gegenseitigen Verständigung 17–29
Starnawski Jerzy: Cromeriana nova 101–110
Szarmach Marian: *Ad Donatum* des heiligen Cyprian als rhetorischer Protreptik . . 289–297
Wesoły Marian: Aristotle's Conception of Justice as Equality 211–220
Wolanin Hubert: Derywacja w ΤΕΧΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ Dionizjusza Traka (Derivation in the ΤΕΧΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ by Dionysios Thrax) 237–249
Ziabicka Joanna: Ad Ciceronem observationes quinque 257–273

CENSURAE LIBRORUM

Appel Włodzimierz: Joachim Latacz, Homer. Eine Einführung, München–Zürich 1985 335–336
Appel Włodzimierz: H. Krauss, E. Uthemann, Was Bilder erzählen. Die klassischen

Geschichten aus Antike und Christentum in den klassischen Wandmalerei, München 1987 337–338
Bartol Krystyna: Italo Gallo, Greek and Latin Papyrology, London 1986 376–378
Brzóstkowska Alina: C. Cavallo, H. Maehler, Greek Bookhands of the Early Byzantine Periods A.D. 300–800, London 1987 366–369
Chodkowski Robert: Bernard Deforge, Eschyle, poète cosmique, Paris 1986 137–139
Czypicka Teresa: J. Küppers, Tantarum causas irarum. Untersuchungen zur einleitenden Bücherdyade der Punica des Silius Italicus, Berlin – New York 1986 151–153
Dulski Edward: Forms of Control and Subordination in Antiquity, Leiden – New York – København – Köln 1988 180–182
Głombiowski Krzysztof: G. Petzl, Die Inschriften von Smyrna, Tl. II 1; W. Blümel, Die Inschriften von Mylasa, Tl. I: Die Inschriften der Stadt; E. Schwertheim, Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia, Bonn 1987 354–359
Irmscher Johannes: Die Altertumswissenschaften an der Berliner Akademie, Berlin 1985 382–383
Kolendo Jerzy: Iza Bieżuńska-Małowist, Marian Małowist, Niewolnictwo, Warszawa 1987 367–369
Kolendo Jerzy: Pierre Salama, Bornes milliaires d'Afrique Proconsulaire, Roma 1987 369–371
Konik Eugeniusz: Friedrich Schlette, Celtowie, Łódź 1987 374–376
Korus Kazimierz: C. P. Jones, Culture and Society in Lucian, Cambridge (Mass.) – London 1986 344–352
Liman Kazimierz: Walter Berschin, Griechisches-lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues, Bern – München 1980 174–180
Liman Kazimierz: Walter Berschin, Eremus und Insula. St. Gallen und die Reichenau – Modell einer lateinischen Literaturlandschaft, Wiesbaden 1987 378–381
Łoś Andrzej: Iza Bieżuńska-Małowist, Marian Małowist, Niewolnictwo, Warszawa 1987 162–164
Mrozewicz Leszek: Inscriptionum lapidariarum Latinarum provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum Indices (ILLPRON Indices). Fasc. 1. Catalogus, Berlin – New York 1986 153–157
– Fasc. 2. Index vocabulorum... et index notarum numerorum, Berlin – New York 1987 157–158
– Fasc. 3. Thesaurus vocabulorum, Berlin – New York 1987 371–372
Mrozewicz Leszek: Geza Alföldy, Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985, Amsterdam 1987 158–159
Prostko-Prostyński Jan: Einleitung in die klassischen Altertumswissenschaften, Berlin 1986 165–169
Prostko-Prostyński Jan: Malco di Filadelfia, Frammenti... a cura di Lia Rafaela Cresci, Napoli 1982 361–365
Starnawski Jerzy: Anna M. Komornicka, Poezja starożytnej Grecji. Wybrane gatunki literackie, Łódź 1987 338–344
Strzelczyk Jerzy: Walter Berschin: Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter. I. Von der *Passio perpetuae* zu den *Dialogi* Gregors des Grossen, Stuttgart 1986 169–174
Strzelczyk Jerzy: Michael Lapidge, Richard Sharpe, A Bibliography of Celtic-Latin Literature 400–1200, Dublin 1985 372–374
Tuszyńska-Maciejewska Krystyna: Łanowski Jerzy, Literatura starożytnej Grecji w zarysie, Warszawa 1987 142–144
Wesoły Marian: The Complete Works of Aristotle. The Revised Oxford Translation, Princeton 1984 139–142

Winiarczyk Marek: Der historische Sokrates, hrsg. von Andreas Patzer, Darmstadt 1987 357–361
Wójcik Andrzej: Hans Peter Syndikus, Catull. Eine Interpretation. Erster Teil, Darmstadt 1984 147–150
Wróbel Małgorzata: Anna Swiderkówna, Siedem Kleopatr, Warszawa 1987² . . . 144–147
Żyromski Marek: Tadeusz Kotula, Septimiusz Sewerus, Wrocław 1987 159–161

COMMENTARII

Milewska-Ważbińska Barbara: LXXXIII Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za okres od 11 IX 1986 do 17 IX 1987 183–192
Mrozewicz Leszek: Jubileusz Seminarium Historii Starożytnej w Heidelbergu . . . 193

LIBRI RECEPTI – KSIĄŻKI NADESŁANE

INDEX AUCTORUM

Appel Włodzimierz (Torunii) 335, 337
Ardevan Radu (Napocae) 81
Axer Jerzy (Varsaviae) 31
Bartol Krystyna (Posnaniae) 376
Brożek Mieczysław (Cracoviae) 49
Brzóstkowska Alina (Posnaniae) 364
Chankowski Andrzej Stanisław (Varsaviae) 221
Chodkowski Robert (Lublini) 137
Cygan Jan (Wratislaviae) 299
Cytowska Maria (Varsaviae) 91
Czypicka Teresa (Torunii) 151
Dworacki Sylwester (Posnaniae) 5, 199
Dulski Edward (Wratislaviae) 180
Edgeworth Robert J. (Baton Rouge) 195
Garzya Antonio (Neapoli) 315
Głombiowski Krzysztof (Sopot) 352
Irmscher Johannes (Berolini) 382
Jundziłł Juliusz (Gedani) 53
Kolendo Jerzy (Varsaviae) 367, 369
Konik Eugeniusz (Wratislaviae) 374
Korpanty Józef (Cracoviae) 45
Korus Kazimierz (Cracoviae) 344
Lieberg Godo (Arretii) 119
Liman Kazimierz (Posnaniae) 174, 378
Łoposzko Tadeusz (Lublini) 275
Łoś Andrzej (Wratislaviae) 162
Łukaszewicz Adam (Varsaviae) 251
Milewska-Ważbińska Barbara (Varsaviae) 181
Mrozewicz Leszek (Posnaniae) 65, 153, 157, 158, 193, 371
Pankiewicz Ryszard (Gedani) 307
Popiak Wanda (Varsaviae) 111
Prostko-Prostyński Jan (Stetini) 165, 361
Słapek Dariusz (Lublini) 275

Speyer Wolfgang (Iuvavi) 17
Starnawski Jerzy (Lodziae) 338
Strzelczyk Jerzy (Posnaniae) 169, 372
Szarmach Marian (Torunii) 289
Tuszyńska-Maciejewska Krystyna (Posnaniae) 142
Wesoły Marian (Posnaniae) 211
Winiarczyk Marek (Wratislaviae) 357
Wolanin Hubert (Cracoviae) 237
Wójcik Andrzej (Posnaniae) 147
Wróbel Małgorzata (Wratislaviae) 144
Ziabicka Joanna (Varsaviae) 257
Żyromski Marek (Posnaniae) 159

CONSPECTUS MATERIAE

COMMENTATIONES

Paginae

Edgeworth Robert J.: Color Clusters in Homer 195–198
Dworacki Sylwester: Die Interpretation ausgewählter Szenen aus der *Samia* von Menander 199–209
Wesoły Marian: Aristotle's Conception of Justice as Equality 211–220
Andrzej S. Chankowski: La notion de la démocratie chez Démosthène 221–236
Wolanin Hubert: Derywacja w ΤΕΧΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ Dionizjusza Traka (Derivation in the ΤΕΧΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ by Dionysios Thrax) 237–249
Łukaszewicz Adam: Sarapis and a Free Man 251–255
Ziabicka Joanna: Ad Ciceronem observationes quinque 257–273
Łoposzko Tadeusz, Słapek Dariusz: Gladiator w obozie Publiusza Klodiusza? (Was There any Gladiator Among the Followers of Publius Clodius?) 275–287
Szarmach Marian: *Ad Donatum* des heiligen Cyprian als rhetorischer Protreptik . . 289–297
Cygan Jan: Sievers's Law and the Latin Verbs in -io 299–305
Pankiewicz Ryszard: Rapports de valeur entre des métaux et la politique monétaire de l'Empire Romain au I s. ap. J.-C. (jusqu'à réforme de Domitien) 307–314
Garzya Antonio: La recherche philologique en Italie de 1945 à 1980 315–333

CENSURAE LIBRORUM

Joachim Latacz, Homer. Eine Einführung. Artemis Verlag München und Zürich 1985 (Włodzimierz Appel) 335–336
H. Krauss, E. Uthemann, Was Bilder erzählen. Die klassischen Geschichten aus Antike und Christentum in der abendländischen Wandmalerei, München 1987 (Włodzimierz Appel) 337–338
Anna M. Komornicka, Poezja starożytnej Grecji. Wybrane gatunki literackie, Łódź 1987 (Jerzy Starnawski) 338–344
C. P. Jones, Culture and Society in Lucian, Cambridge (Mass.) – London 1986 (Kazimierz Korus) 344–352
G. Petzl, Die Inschriften von Smyrna, Tl. II 1; W. Blümel, Die Inschriften von Mylasa, Tl. I: Inschriften der Stadt; E. Schwertheim, Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia, Bonn 1987 (Krzysztof Głombiowski) 352–357
Der historische Sokrates, hrsg. von Andreas Patzer, Darmstadt 1987 (Marek Winiarczyk) 357–361
Malco di Filadelfia, Frammenti ... a cura di Lia Rafaela Cresci, Napoli 1982 (Jan Prostko-Prostyński) 361–363
C. Cavallo, H. Maehler, Greek Bookhands of the Early Byzantine Periods A. D. 300 – 800, London 1987 (Alina Brzóstkowska) 364–367
Iza Bieżuńska-Małowist, Marian Małowist, Niewolnictwo, Warszawa 1987 (Jerzy Kolendo) 367–369
Pierre Salama, Bornes milliaires d'Afrique Proconsulaire, Rome 1987 (Jerzy Kolendo) 369–371
Inscriptionum lapidariarum Latinarum provinciae Norici usque as annum MCMLXXXIV repertarum Indices (ILLPRON Indices), Fasc. 3. Thesaurus vocabulorum, Berlin – New York 1987 (Leszek Mrozewicz) 371–372
Michael Lapidge, Richard Sharpe, A Bibliography of Celtic-Latin Literature 400–1200, Dublin 1985 (Jerzy Strzelczyk) 372–374
Friedrich Schlette, Celtowie, Łódź 1987 (Eugeniusz Konik) 374–376
Italo Gallo, Greek and Latin Papyrology, London 1986 (Krystyna Bartol) 376–378
Walter Berschin, Eremus und Insula. St. Gallen und die Reichenau im Mittelalter – Modell einer lateinischen Literaturlandschaft, Wiesbaden 1987 (Kazimierz Liman) 378–381
Die Altertumswissenschaften an der Berliner Akademie, Berlin 1985 (Johannes Irmscher) 382–383

LIBRI RECEPTI – KSIĄŻKI NADESŁANE 385–386

Indeks 35715

INDEX AUCTORUM

	Paginae
Appel Włodzimierz (Torunii)	335, 337
Bartol Krystyna (Posnaniae)	376
Brzóstkowska Alina (Posnaniae)	364
Chankowski Andrzej Stanisław (Varsaviae)	221
Cygan Jan (Wratislaviae)	299
Dworacki Sylwester (Posnaniae)	199
Edgeworth Robert J. (Baton Rouge)	195
Garzya Antonio (Neapoli)	315
Głombiowski Krzysztof (Sopot)	352
Irmscher Johannes (Berolini)	382
Kolendo Jerzy (Varsaviae)	367, 369
Konik Eugeniusz (Wratislaviae)	374
Korus Kazimierz (Cracoviae)	344
Liman Kazimierz (Posnaniae)	378
Łoposzko Tadeusz (Lublini)	275
Łukaszewicz Adam (Varsaviae)	251
Mrozewicz Leszek (Posnaniae)	371
Pankiewicz Ryszard (Gedani)	307
Prostko-Prostyński Jan (Stetini)	361
Słapek Dariusz (Lublini)	275
Starnawski Jerzy (Lodziae)	338
Strzelczyk Jerzy (Posnaniae)	372
Szarmach Marian (Torunii)	289
Wesoły Marian (Posnaniae)	211
Winiarczyk Marek (Wratislaviae)	359
Wolanin Hubert (Cracoviae)	237
Ziabicka Joanna (Varsaviae)	257

WARUNKI PRENUMERATY

Prenumeratę na kraj przyjmują Oddziały RSW „Prasa – Książka – Ruch" oraz urzędy pocztowe i doręczyciele w terminie do dnia 25 listopada na rok następny.
Cena prenumeraty rocznej – 00000 zł.
Jednostki gospodarki uspołecznionej, instytucje, organizacje i wszelkie zakłady pracy zamawiają prenumeratę w miejscowych Oddziałach RSW „Prasa – Książka – Ruch", w miejscowościach zaś, w których nie ma Oddziałów RSW – w urzędach pocztowych. Czytelnicy indywidualni opłacają prenumeratę wyłącznie w urzędach pocztowych i u doręczycieli.
Prenumeratę ze zleceniem wysyłki za granicę przyjmuje RSW „Prasa – Książka – Ruch", Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw, ul. Towarowa 28, 00-958 Warszawa, konto PKO BP XV Oddział w Warszawie Nr 1658-201045-139-11
Prenumerata ze zleceniem wysyłki za granicę jest droższa od prenumeraty krajowej o 50% dla zleceniodawców indywidualnych i o 100% dla zleceniodawców instytucji i zakładów pracy.
Sprzedaż numerów bieżących i archiwalnych:
– w Księgarni Ośrodka Rozpowszechnienia Wydawnictw Naukowych PAN; płatność gotówką, przelewem lub za zaliczeniem pocztowym. Adres: OR PAN, Pałac Kultury i Nauki, 00-901 Warszawa, konto PBK XIII Oddz. Warszawa 370044-1195-139-11
– w PPDK Księgarni Ossolineum nr Wr. 93-009 Rynek 6, 50-106 Wrocław, konto NBP IV O/M Wrocław 93044-55.
Orders for this periodical from abroad can be placed with "Ars Polona", Krakowskie Przedmieście 7, 00-068 Warszawa, Poland or with
– Kubon Sagner, Inhaber Otto Sagner, D 8 München 34, Postfach 86, Bundesrepublik Deutschland;
– Earlscourt Publications, Ltd., 130 Shepherd Bush Centre, London W 12, Great Britain;
– Licasa Commissionaria Sansoni, Via Lamarmora 45, 50 121 Firenze, Italy.